

Ольга Коляструк

Преса УСРР
в контексті політики українізації
(20-30-ті роки ХХ ст.)

Структури
повсякденности

серія заснована
у 2008 р.

Ольга Коляструк

ПРЕСА УСРР

В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІ
(1920 – 1930 ті роки)

<https://doi.org/10.31652/882+821.161.1-3-1-324>

УДК 882+821.161.1-3

ББК 84.4 Укр

ISBN 978-966-2408-18-8 (Коляструк О.)

ISBN 978-966-2408-10-2 (Структури повсякденності)

к-19 **Ольга Коляструк.**

**Преса УСРР в контексті політики українізації
(20-30-ті роки ХХ ст.) / Відповід. ред. проф.**

**В. Даниленко. — Х. : Раритети України, 2016. — 324 с. —
(Структури повсякденності)**

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії,
етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського (прот. №11
від 20.06.2016 р.)

Відповідальний редактор:

**Віктор Даниленко, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України, професор**

© О. А. Коляструк, текст, 2016

© В. В. Тарасов, дизайн обкладинки, 2016

УДК 882+821.161.1-3

ББК 84.4 Укр

ISBN 978-966-2408-18-8 (Коляструк О.)

ISBN 978-966-2408-10-2 (Структури
повсякденності)

Зміст

Передмова	
Українізація у дзеркалі преси	7
Розділ перший	
Історіографія проблеми та огляд джерельної бази	
1.1. Історіографія питання	13
1.2. Джерельна база	37
Розділ другий	
Преса в суспільному житті радянської України	
2.1. Політичні умови діяльності преси в УСРР	47
2.2. Більшовизація преси УСРР у 20-ті роки	75
Розділ третій	
Преса як об'єкт українізації	
3.1. Особливості мовно-публіцистичного стилю періодики 20-х років	113
3.2. Радянізація та уніфікація преси в 30-і роки	136
Розділ четвертий	
Преса як засіб українізації суспільства	
4.1. Політико-ідеологічні функції преси у роз'ясненні політики українізації	179
4.2. Участь преси в національно-культурних процесах періоду українізації	203
4.3. Проблема свободи преси та українська творча інтелігенція	225
Висновки	237
Таблиці	247
Джерела та література	259

Передмова

УКРАЇНІЗАЦІЯ У ДЗЕРКАЛІ ПРЕСИ

Здобувши державну незалежність, Україна розпочала реформування всіх галузей громадського і державного життя. Цей складний процес трансформації потребує глибокого розуміння законів суспільно-державного оновлення в умовах переходу від тоталітарного ладу до демократичного. Роки української незалежності показали, що перехід цей не безболісний, суперечливий, супроводжується низкою кризових явищ в громадсько-політичному, економічному, культурно-життєвому. В багатьох випадках ці явища викликані не продуманим і непослідовним характером перебудови суспільства, що обумовлюється перш за все недостатньо чіткими і повними знаннями та уявленнями про модель тоталітарного суспільства, що склалась у попередні десятиріччя панування Комуністичної партії. Нез'ясованими залишаються багато механізмів функціонування тоталітарної держави, її владно-політичного та культурного розвитку.

Все це вимагає поглибленого вивчення минулого, особливо тих його етапів, коли закладались підвалини радянсько-більшовицького режиму в Україні. Закріплення влади, яка не мала в українському суспільстві потужного соціального підґрунтя і була

чужою для переважної його більшості, відбулося в 20-30-і роки, коли проводилась партійна політика коренізації, що за змістом була політикою радянської (советизації), і набула визначення у контексті республіки як українізація.

20-30-і роки ХХ ст. в історії України — один з визначальних і трагічних періодів. Саме на цей час припадає нове національно-культурне відродження і з ним же пов'язаний геноцид українського народу шляхом штучно організованого голоду і планомірного винищення національно свідомої еліти. Це доба, знання історичного досвіду якої є особливо необхідним в умовах побудови незалежної України. Уроки політики українізації, розуміння її наслідків можуть прислужитися сучасним політикам, науковцям, населенню України.

Вивчення виняткового за своїм значенням політичного явища в історії радянської України 20-30-х років — «українізації» — у наш час перейшло від етапу первісного нагромадження матеріалу та описовості до аналітично-синтетичного узагальнення та переосмислення в умовах оновлення української державності та національного суверенітету від початку 90-х років ХХ століття. Проблема ця досліджується не тільки професійними істориками, але й аналізується у колах культурологів, політологів, соціологів, етнографів, мистецтвознавців та ін. Такий інтерес закономірний, тому що наслідки українізації 20-30-х років простежуються практично у всіх галузях національного суспільного буття і понині. Це, по-перше.

По-друге, національно-культурні проблеми, що їх доводиться розв'язувати за сучасних умов, особливо мовні, певною мірою подібні до нагальних завдань, вирішуваних українською інтелігенцією, радянською

владою та більшовицькою партією в Україні в часи їх утвердження. Для української інтелігенції 20-30-х років цей період був добою переоцінки цінностей, розчарування в традиційному «народолюбстві», а з іншого боку — часом боротьби проти русифікації в підрадянській Україні.

Проблема українізації в сучасній вітчизняній історіографії є однією з активно розроблюваних. Вона привертає увагу дослідників в силу своєї політичної актуальності в контексті розв'язуваних державою проблем свого національного становлення. Проте аналіз наявної літератури засвідчує, що поза увагою дослідників залишаються певні аспекти її реалізації. Серед них, зокрема, і проблема українізації преси. Дослідження історії преси в контексті українізації 20-30-х років ХХ ст. до останнього часу характеризувалось двома підходами: 1) вивченням динаміки україномовної періодики, її типології за читацькою аудиторією та спрямуванням; 2) з'ясуванням джерелознавчих можливостей періодики у простеженні процесу українізації. Її предметне вивчення як суб'єкту та об'єкту політики коренізації обмежувалось проблемою україномовності видань.

Не висвітлена повною мірою відмінність між цілями і завданнями українізації преси «згори», що запроваджувалась як апаратна реформа центру для забезпечення контролю партією більшовиків і радянською владою над національним життям в УСРР, та українізацією преси «знизу», напрям та зміст якої під тиском загального національно-культурного піднесення прагнула визначати місцева українська еліта, що, в свою чергу, теж не була єдиною у ставленні до національної реформації в умовах закріплення радянської влади.

З огляду на сказане, дане дослідження є частиною вивчення загальної проблеми «українізації» як політики центру (партії більшовиків та радянської влади) та суспільно-політичного процесу 20-30-х років в Україні, що був реалізований різними соціальними силами для зміцнення національних пріоритетів у громадському житті і суспільній свідомості. Такий підхід дозволить оцінити добу українізації різнобічно з усіма її суперечностями, позитивними і негативними наслідками та уроками. На прикладі даного достатньо спеціалізованого дослідження радянського будівництва в Україні аналізуються процеси становлення, вкорінення та поширення влади рад в УСРР та керівної ролі ВКП(б).

Для реалізації партійно-радянського курсу коренізації потрібні були відповідні засоби, інструменти, методи та технології. Одним з визначальних засобів для досягнення мети у здійсненні нової національної політики, якою і була «коренізація», у переломі ставлення корінного населення республіки до влади, що де-юре мала себе за легітимну, а де-факто була невизнаною, була у цей час преса. Більшовики, захопивши владу, розпочали ліквідацію національної української преси, витвореної в роки Національно-визвольних змагань, щоб забезпечити собі монополію в ідеологічному впливові на суспільство. Саме періодику як потужний механізм впливу на маси вони використали для реалізації політики коренізації. Вона відіграла чи не визначальну роль у формуванні громадської думки і у справі «українізації».

В сучасній історичній літературі поки що немає комплексного розгорнутого дослідження, яке висвітлює б роль періодичної преси в реалізації на-

ціональної політики більшовиків у 20-30-і роки на Україні. До числа нез'ясованих належить і саме поняття «українська преса» у даний період. Неповно або упереджено розкрито роль періодики України цього часу у з'ясуванні національного самопочуття українського народу, у його самоідентифікації. За умов консолідації української нації у межах радянської республіки, визнання її самостійним суб'єктом союзної федеративної держави, наділення певними свободами у реалізації свого державного суверенітету, періодична преса, що була головним інформаційно-комунікативним каналом, сприяла формуванню й усвідомленню цілісності національної спільноти. Радянська україномовна преса доби українізації, особливо на початковому її етапі, попри всі ідеологічні завдання об'єктивно впливала на піднесення загальнокультурного рівня українського населення, значною мірою впливала і на модернізацію національної свідомості. Не викликає сумнівів, що партійно-радянська преса України як ідеологічний інструмент влади в першу чергу розв'язувала поставлені перед нею цілі по вихованню мас у руслі панівної ідеології. З огляду на це, потребує критичної оцінки внесок преси у більшовізацію та радянізацію українського суспільства.

Розділ перший

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ОГЛЯД ДжЕРЕЛЬНО БАЗИ

1. 1. Історіографія питання

Історію преси українізаційної доби слід вивчати у загальноісторичному контексті. Тому вважаємо за необхідне коротко окреслити сучасний стан історіографії політики українізації в цілому. Період українізації у вітчизняній історіографії є ґрунтовно і різнобічно дослідженим. Проблема посідає ключове місце в концепції національної історії України ХХ ст. У той же час фундаментальна комплексна праця ще не написана. Окремі аспекти проблеми (хронологічні межі, правомірність дефініції, співвідношення національно-культурного відродження з національною політикою більшовиків, ментально-психологічні наслідки тощо) потребують новітнього осмислення, більш чіткого окреслення.

Однією з перших робіт, в якій по-новому осмислювались проблеми українізації, була стаття В. Лозицького [531]. Незважаючи на те, що робота написана у період перебудови, коли ще не завжди вдавалось уникнути стереотипів радянської історіографії, автор зумів окреслити основні параметри і аспекти проблематики наступних досліджень.

Значні суспільно-політичні зміни останнього десятиліття, перегляд прийнятих у радянській історіографії оцінок, розробка сучасними вітчизняними істориками концепції національної історії – все це позначилось і на сприйнятті такого складного явища як українізація. Вітчизняні вчені поставили такі питання: 1) причини і передумови політики коренізації в Україні [407]; 2) зміст поняття «українізація» [350, 511]; 3) цілі та завдання українізації [403, 406]; 4) хронологічні рамки українізації та її періодизація [398, 399, 402]; 5) наслідки та уроки українізації [349, 351, 401 531]. Осмисленню піддані також такі проблеми, як державно-правові аспекти українізації, українізація і партапарат, українізація і профспілки, українізація та інтелігенція, реалізація українізації в окремих регіонах тощо.

На повний голос почали говорити про національно-культурне відродження 20-х років. Але у цей час не набуто ще необхідного розмежування між політикою більшовиків і суспільним рухом, хоча проблема як така була вже намічена. Такі дослідники як В. Даниленко, Г. Касьянов С. Кульчицький, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та ін. підкреслювали, що у виробленні нової національної політики радянської влади більшовики мали враховувати наслідки політики русифікації, що проводилась в Україні багато століть. Вивільнена національно-культурна енергія мас у цей час призвела до національно-культурного ренесансу в Україні, який був підготовлений попереднім історичним періодом, а не є наслідком національної політики більшовиків. Так, Г. Касьянов підкреслює, що революційні змагання 1917 року розкоркували процес бурхливого розвитку національної

культури, яка вийшла нарешті зі стану напівлегального існування. Розпочате піднесення набуло необоротного характеру [465, с. 70].

З нових методологічних позицій були підготовлені до друку збірки документів і матеріалів про національну політику в 20-30-і роки [278, 279, 281, 288]. Даною проблемою займаються як відомі вчені, які працюють в Інституті історії України НАНУ, в державних університетах Києва та Львова, а також дослідники у регіонах. Особливістю сучасної історіографії є підвищена до неї цікавість, проблема включена до всіх навчальних посібників з української історії ХХ ст.

У середині 90-х років ХХ ст. активно розроблялась проблема хронологічних меж українізації. Більшість дослідників вважають, що саме рішення XII партійного з'їзду поклало початок політиці українізації у 1923 році. Але її витoki слід відшукувати у більш ранній час. Так, В. Даниленко С. Кульчицький, Г. Касьянов в своїй монографії «Сталінізм на Україні. 20-30-ті роки», зокрема, підкреслюють значення резолюції «Про Радянську владу на Україні», ухвалену пленумом ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 року. Саме ця постанова, вважають автори, стала поштовхом до процесу, що пізніше набув назви «українізація» [404]. Так само гадає і В. Чехович, аналізуючи державні та партійні рішення щодо легітимізації коренізації в республіці [710]. За років УНР та Гетьманату українські уряди об'єктивно провадили боротьбу по подоланню наслідків русифікації, але за браком історичного часу вони не встигли завершити цього. С. В. Кульчицький підкреслює, що саме щире українізаторство попередників радянської влади дало сильний імпульс для зміни національного курсу більшовиків [514, с. 21].

Щодо завершення українізації, то і це питання залишається відкритим в сучасній історіографії проблеми. Оскільки офіційного рішення про припинення політики українізації не було ухвалено, то кінцеву дату означеного курсу окреслюють по-різному. Одні вважають, що політика українізації була практично завершена у 1933 році, коли розпочалась активна і неприкрита боротьба з національно свідомими силами в республіці [406, с. 77–88]. Інші називають кінцевим терміном 1938 рік, коли неорусифікація в Україні була узаконена низкою партійних рішень [398, с. 96–115]. Вважаємо, що українізація від початку 30-х років як політика набула тільки іншого забарвлення через відому тезу про посилення «українського буржуазного націоналізму», а за змістом і цілями залишилась послідовно незмінною. Як і у 20-і роки, українізація в цей час була потрібна в першу чергу для забезпечення панування режиму в Україні, але тепер у зв'язку з посиленням централізаторських тенденцій певні ліберальні відступи на терені національних свобод мали бути остаточно подолані. Львівські історики В. Кондратюк та О. Зайцев говорять, що принципові зміни в національній політиці центру сталися на початку 30-х років, коли радикально змінилась загальнополітична та економічна ситуація в країні [482, с. 235–237].

Слушною нам видається зауваження московської дослідниці О. Ю. Борисенко: «Справді, при наявності єдиної структури, що контролювала економічні, політичні, соціальні, культурні процеси в країні, правляча верхівка могла дозволити собі деякі поступки націонал-комуністам в обмін на необхідну Москві політичну стабільність в республіках. Але як для московського, так і для харківського керівництва українізація

зовсім не була політичною грою. Необхідно враховувати ідейно-політичні розрахунки як центрального, так і республіканського партійного керівництва» [335, с. 71]. Сучасній вітчизняній історіографії дійсно притаманний погляд лише з одного боку — зосередження на трагічних наслідках «згортання» українізації на початку 1930-х років, що за змістом було умисним грубим обриванням національно-культурних процесів. Але, очевидно, що в умовах зміцнення СРСР унітарна національна політика була найкращим засобом для забезпечення монолітності держави, з цих позицій «згортання» українізації логічне і виправдане. Репресії мали наднаціональний характер, вони визначались ідеологією правлячої партії, переважанням класових пріоритетів над національними.

Вартими уваги є роботи останнього часу, що розкривають аспект впливу партійної верхівки та внутрішньопартійної боротьби на ходу українізації [334, 719, 720].

Власне, з самого початку визначились два підходи у розумінні цієї доби української історії. Одні дослідники надавали політиці коренізації змісту суто партійно-апаратної реформи, цілі й методи якої визначались у центрі. Інші розуміли її як нову широку культурну політику, завдання, форми і напрямки якої хоч і визначала Москва, але на яку намагалась справляти вплив українська національно свідомо еліта. Цей напрям уже в 20-і роки був представлений двома течіями. По-перше, це компартійна верхівка в особі В. Еллана-Блакитного, В. Затонського, О. Шумського, А. Хвилі, М. Хвильового, М. Волобуєва, М. Скрипника тощо. Вони прагнули стати самостійними керівниками національного життя в умовах радянського

режиму. По-друге, це патріотично налаштована позапартійна українська інтелігенція (М. Грушевський С. Єфремов та ін.), що з різною мірою компромісності й терпимості до режиму прагнули вести провід національним культурним життям. Відповідно з цими концепціями склались і погляди на пресу: одні вважали офіційну періодику в УСРР лише частиною загально-союзної системи ідеологічного впливу, інші вбачали у ній інструмент виразу національної думки в умовах радянського режиму. Різного ступеня аналітичності публікації про українізацію, що з'явилися у провідних українських часописах тієї пори, переконливо це засвідчують. У 1920-і роки «Більшовик України», «Літопис революції», «Червона преса» відображали переважно погляди першої групи авторів, а часописи «Червоний шлях», «Життя і революція» — другої.

Слід відзначити, що у 20-30-ті роки були видані і перші збірки документів і матеріалів з питань національної політики в цілому і українізації, зокрема [568]. З'явилося ряд публікацій, в яких у межах пануючої тоді ідеології розглядались різні аспекти політики координованої в республіці [665, 672]. Зрозуміло, що ці перші роботи сповнені ідеологічних кліше, але необхідні для осмислення тогочасних подій з урахуванням духу часу. У цей період певними директивними матеріалами були і виступи лідерів більшовицької партії і радянської влади (союзного і республіканського рівня) [431, 486, 602, 649]. Тоді ж регулярно друкувались у пресі стенограми та стенографічні звіти з'їздів, конференцій, пленумів, нарад ВКП(б) та КП(б)У, в яких містилися виступи тодішніх керівників, позиції яких значною мірою визначили масштаби, темпи і форми укорінення радянської влади в Україні. Так, промо-

ви В. Затонського, Л. Кагановича С. Косіора, Д. Лебеда, П. Постишева свідчать про те, що певна частка українського партійного та радянського керівництва тяжіла до перетворення України в невід'ємну частку «єдиної неподільної» радянської імперії. Інші — М. Скрипник, О. Шумський, М. Хвильовий — вважали можливим збереження національної самостійності і за умов радянської влади. Від початку 30-х років помітне «згасання» інтересу до українізації як процесу національного виявлення, зате зросла питома вага матеріалів про націонал-ухильництво, український буржуазний націоналізм.

Нині маємо невеликий обсяг досліджень у царині української преси. Здебільшого, у розпорядженні сучасного дослідника є роботи ідеологічно-партійного спрямування, що перевантажені комуністичними гаслами і такі, що не мають серйозного дослідницького навантаження, філософського осмислення, психологічного аналізу. Протягом радянського періоду з'явилися лише поодинокі комплексні праці з історії преси чи журналістики, які не створюють конкретно-напряму чи школи.

Традиційно про українізацію преси згадувалось принагідно лише як про один з аспектів політики коренізації, причому не визначальний, або один з моментів генезису радянської преси в цілому. Комплексного ж дослідження стану і становища преси УСРР у 20-30-і роки поки що не існує. Всі праці, які тією чи іншою мірою стосуються досліджуваного питання, можна розподілити на групи за проблемно-тематичним принципом та хронологічними періодами: 1) праці істориків та публіцистів радянської України 20-30-х років; 2) наукова спадщина радянської історіографії;

3) праці істориків української діаспори; 4) сучасні наукові дослідження вітчизняних та зарубіжних істориків.

Осмислення статусу, історії та практики періодичної преси в УСРР розпочалось вже у середині 20-х років. У колі дослідників можна виділити дві групи: 1) традиційна школа національного пресознавства; 2) радянське пресознавство. Першу групу представляли такі історики як В. Ігнатієнко, І. Кревецький, Н. Співачевська, М. Білінський та інші. Ці дослідники розглядали періодику цієї доби у традиційному руслі історії української преси. Вони твердили, що розквіт україномовної преси у 1920-і роки був досягнутий завдяки політиці національних урядів 1917-1920 років. Радянська влада отримала в спадок широкий спектр друкованих органів різного партійного і суспільного представництва. У працях цих дослідників простежено заборону і ліквідацію небільшовицьких видань і вказано на те, що визначальною рисою новостворюваної преси в УСРР є її монопартійність. Більшовики не припускали ідейного толерування, тому справжня національна преса (і українська в тому числі) була піддана нищенню та помітній деформації.

Біля витоків радянського пресознавства в республіці стояв часопис Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) «Бібліологічні вісті» (1923-1930), редагований Ю. Меженком. Ще одним центром вивчення преси на початковому етапі радянської влади в Україні був Український комуністичний інститут журналістики (УКІЖ), його кафедра газетознавства. Слід відзначити, що на початковому етапі керівники УНІКу та УКІЖу тяжіли до співробітництва з відомими національними дослідниками преси в Україні. В радянській пресі певний

час співробітничали лідери української публіцистики Б. Антоненко, Г. Гринько, М. Грушевський, О. Дорошкевич, В. Еллан-Блакитний, Г. Косинка, М. Терещенко, Є. Черняк, О. Шумський та ін.

Ю. Меженком до автури бібліологічного часопису були запрошені знані пресознавці, які виробили його методологічні засади. Так, В. Ігнатієнко, М. Сагарда у щойно започаткованому журналі поставили питання про зміст понять «українська періодика» і «українська преса» [447, 630]. В. Ігнатієнко запропонував дотримуватись усталених принципів вітчизняного пресознавства: 1) державницького; 2) мовного; 3) територіально-етнічного; 4) комбінованого. Він визначив об'єктом свого дослідження періодику, включаючи до поняття «українська преса» газети та журнали, що виходили на території України та по інших землях, заселених українцями, друковані всіма українськими діалектами, говорами та правописами. Дослідник вважав необхідним до неї додати також видання, що хоч і виходили іншими мовами, але обстоювали й відбивали інтереси української культури [451, с. 7]. Це зауваження вченого конче необхідне для порівняння смислового наповнення поняття «українська преса» за радянської історії.

В. Ігнатієнку належить заслуга хронологічного окреслення історії національної преси українців, її періодизація. На жаль, пресі доби радянської українізації окремої уваги дослідник спеціально не присвятив, оскільки зосередився переважно на проблемі становлення національної преси України. Але закладені ним принципи вітчизняного пресознавства не втратили своєї ваги і на сучасному етапі. Крім того в його працях середини 20-х років відчувається занепо-

коєння скороченням ідейного представництва преси в Україні, її відвертою комунізацією та зростаючою російськомовністю порівняно з попереднім періодом. Варто відзначити, що В. Ігнатієнку належать ґрунтовні розвідки і про історію регіональної преси [449, 450]. Так, він відзначав високий науковий рівень історико-бібліографічного збірника «Часописи Поділля» [707].

У середині 20-х років на тлі розгорнутої українізації галицький бібліограф преси Іван Кревецький свідчив, українська преса досліджена дуже мало: «Не маємо зовсім сучасного історичного огляду української преси, хоча б найбільш загального. Не маємо монографії про поодинокі українські газети й журнали, навіть про ті, що відіграли значну роль в історії українського національно-культурного і суспільно-політичного життя» [502, с. 5]. Таке зауваження стосувалось не тільки галицького пресознавства, а й наддніпрянського. І. Кревецький наголошував, що слід розрізняти поняття «українська преса» та «преса в Україні».

У 1926 році за сприяння директора УНІКу Ю. Меженка статті В. Ігнатієнка та І. Кревецького вийшли окремими брошурами у науково-популярній серії «Бібліотечка книгознавства». Вони невдовзі стали вихідними для нарису С. Наріжного «Українська преса», що був ним написаний у Празі на початку 1930-х років [566]. Його ставлення до напрацювань В. Ігнатієнка пістетне і поважне, він принагідно підкреслює наукову значущість доробку дослідника у радянській Україні. С. Наріжний, не примушений до радянської ідеологічної схеми, прямо вказує на ідейну уніфікацію періодики під тиском більшовизму, навіть коли вона «українізувалася», що призвело по суті до занепаду національної преси [566, с. 165].

Варто підкреслити, що сучасні дослідники історії преси в Україні ХХ ст. вважають, що УНІК та його наукові видання у 20-ті роки відіграли значну роль у становленні вітчизняної періодики та пресознавства, але ця робота була перервана вже на початку наступного десятиліття, коли уніфікація всієї радянської преси стала генеральною тенденцією її наступної історії.

В УСРР на початку 30-х років виходять перші збірки керівних матеріалів про пресу [686], хрестоматії [442, 595], теоретично-методичні розробки [329, 347, 361]. З'явилися директивні рекомендації щодо діяльності робітничої та селянської масових газет за умов посиленого соціалістичного будівництва. Кампанії у промисловості і сільському господарстві мали поставити у центрі уваги періодики [342]. У такому контексті питання національно-культурного будівництва, зокрема українізації, відступили на другий план. Про українізацію преси йшлося або у межах звітності про перехід на українську мову, або у руслі ідейно-політичних кампаній боротьби з націонал-ухильництвом та українським буржуазним націоналізмом. Від середини 30-х років інтерес до українізації преси остаточно «зникає» — тема була надто небезпечною, її оцінювання при всій лояльності оберталось драматично. Науковість у пресознавстві і літературознавстві була замінена вульгарним соціологізмом. Яр Гординський слушно визначив цей механізм: «Історико-літературний аналіз поволі перетворюється на аналіз партійного характеру. Оце і є властивий «соціологічний еквівалент» [389, с. 72].

У роки коренізації центральне керівництво виходило з того, що провідними мали бути історико-теоретичні ідеологічні органи. На Україні таким був

«Літопис революції» (1922-1933), що до 1928 року виходив як російськомовне видання Істпарту. У 1934 році «Літопис революції» був реорганізований у «Історик-більшовик», його офіційним видавцем був інститут історії ВУАМЛПН. Секція юнацького руху при Істпарті видавала часопис «Комуністичний юнацький рух» (1923-1933). Але головним політичним та теоретичним журналом був орган ЦК КП(б)У «Більшовик України» (1925-1938). На місцях залишились російськомовні часописи: «Коммунист» (1920-1925) в Одесі, «Коммунистическая мысль» (1922-1923) в Києві, «Партийный вестник» (1922) у Миколаєві, «Спутник донецкого пропагандиста» (1922-1925) в Бахмуті.

Початок 40-х років представлений в історіографії преси статистичними збірниками Всесоюзної книжкової палати про поступ радянської преси за показниками 1913, 1929 і 1939 роки [705]. Жодних характеристик української періодики і преси національних меншин в Україні у названі роки не подано. Уніфіковано у такий же спосіб статистичний довідник «Культурне будівництво УРСР» [289]. Масовий наклад збірника документів «Рішення партії про пресу (1898-1940)» [286] зняв питання про випуск республіканського відповідника.

В 50-60-ті роки перевидано кілька збірників документів про пресу як у центрі, так і в республіці [287]. Добір матеріалів був визначений розумінням преси як ідеологічної партійної зброї. У часи «відлиги» побачили світ ґрунтовні бібліографічні довідники з періодики [302], а також статистичні видання [291, 295, 296].

Історія української преси у постсталінську добу розглядалась у традиційній концепції. У дисертаційних дослідженнях М. Ф. Дмитрієнко, Л. П. Снітко, М. І. Федорини поставлена проблема джерелознавчого

контексту партійно-радянської періодики 20-30-х років у вивченні партійної історії, історії колективізації та соцзмагання в Україні [410]. Але попри ідеологічну заданість у публікаціях цих авторів можна простежити, в першу чергу, історію керівництва КП(б)У пресою. Чималий фактичний матеріал зібраний у докторській дисертації В. А. Рубана [624]. Є. П. Бондар розкрив роль преси у боротьбі КППС за культурну революцію на Україні (1933-1937). Участь преси в індустріалізації була темою дисертації П. Ф. Гринюка. В. В. Апостолов вивчав роль преси України у колективізації. Комуністичній пресі в Україні у першій половині 20-х років присвятив свою дисертацію А. Я. Просяник.

У другій половині 60-х – першій половині 80-х років іде кількісне нагромадження досліджень з історії партійно-радянської преси УРСР, участі окремих газет і періодики в цілому у реалізації політичних та економічних програм, розглядаються різні види масових газет [318, 561]. Для 70-х років характерна поява низки фундаментальних робіт з історії періодики в СРСР [557, 558], де історія української преси розчинена у загальній історії, хоч і представлена у окремих розділах. Остаточно набула стрункості концепція історії преси у вузівських підручниках факультетів журналістики [548, 555, 556]. У цих роботах бурхливе кількісне зростання преси України 20-30-х років пояснюється успішністю національної політики влади рад. Становлять певний інтерес нариси про творців преси та збірки спогадів працівників преси довоєнної доби [306, 547]. У 70-ті роки дніпропетровські історики запропонували у вивченні преси нові методи її аналізу [484, 542]. На початку 80-х років були зроблені цікаві історіографічні роботи [316, 390].

Копітка робота радянських істориків втілилась у цікаві збірники документів [278, 279] та статистичні зведення [298]. Фундаментальним доробком стали бібліографічні довідники [303, 304]. Відзначимо, що у всіх центральних виданнях відомості про українську пресу дуже загальні.

Проблемі реалізації національної політики радянської держави в Україні присвячена докторська дисертація Л. М. Новохатька [580]. У його монографії [579] подано глибокий аналіз національної політики ВКП(б) в Україні в 30-і роки, розкрито її цілі, завдання, методи.

Серед новітніх вітчизняних досліджень у контексті означеної проблеми чільне місце посіла монографія Геннадія Єфіменка [418]. Пресі автор приділив увагу в окремому параграфі [418, С. 249-263]. На основі архівних документів, аналізу самої преси 30-х років автор дійшов висновку, що у 30-і роки національна політика більшовиків по суті залишилась коренізацією, але реалізовувалась вона іншими способами та у іншій формі, ніж у 20-і роки. На думку дослідника, говорити про згортання українізації в цілому і преси зокрема на початку 30-х років зарано. На цьому рубежі стався лише уніфікаційний перелом у зв'язку із загальнополітичним курсом централізації радянської держави. Головним завданням культосвітньої та інформаційно-пропагандистської роботи була ліквідація її національного змісту. «Українці, як і представники національних меншин, перестають бути суб'єктом національної політики, — стверджує автор, — тобто втрачають можливість певною мірою саморозвиватися. Національно-культурні процеси переходять під повний контроль більшовицького керівництва» [418, с. 266]. Слушним

є висновок автора про те, що припинення політики українізації відбулось лише у 1938 році. Саме в цей час компартійним керівництвом було взято курс на прискорення русифікації, що відповідно відбилось і у де-націоналізації преси.

За ініціативою Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у березні 1993 року був створений Науково-дослідний центр періодики, що й став одним з осередків сучасного пресознавства. З того ж часу почали регулярно скликатись всеукраїнські науково-теоретичні конференції «Українська періодика: історія і сучасність». Провідний львівський історик преси Мирослав Романюк окреслює такі нагальні проблеми сучасного українського пресознавства: а) з'ясування понять «українська преса» і «преса України» та їх змісту; б) визначення предмету історії української періодики; в) розрізнення у дослідженнях історії преси та історії журналістики; г) періодизація історії преси; ґ) персоналії української періодики тощо [623, с. 15–19]. М. Романюк 20-30-і роки ХХ ст. без застережень називає добою радянської преси в УСРР, що втратила національний зміст і мала виражений владно-ідеологічний характер, не виконувала ролі речника національної суспільної думки. Політику українізації стосовно преси вчений розглядає як умову перетворення її на пропагандистське знаряддя партії.

На відміну від нього, харківський науковець І. Л. Михайлин гадає, що у 1920-і роки в українській пресі тривали процеси, започатковані в добу національно-визвольних змагань. «Це час множинності творчих пошуків, численних паралельних явищ, породжених реальною складністю політичних процесів

трагічного для українців ХХ століття, — пише дослідник. — Завершення періоду найкраще пов'язати з конкретними подіями — самогубствами М. Хвильового і М. Скрипника, що сталися у 1933 році, і ознаменували собою початок нової епохи доби тоталітаризму» [553, с. 21]. 30-80-і роки, за періодизацією І. Михайлина, є часом повної ліквідації свободи думки в материковій Україні, суцільної уніфікації духовного життя.

До числа спеціальних розвідок у галузі українізації преси належать і статті П. М. Бондарчука [331] та В. М. Букача [339]. На основі критичного аналізу недрукованих документів і архівних матеріалів розглянуто українізацію профспілкової преси та книговидавництва, правову базу українізації друку, а також участь профспілкових видань у проведенні українізаційних заходів серед робітників.

1994 року в Москві вийшла збірка документів з історії політичної цензури [280]. Того ж року вийшла перша монографія А. В. Блюма «За лаштунками «Міністерства правди»: таємна історія радянської цензури. 1917-1929 рр.» [327]. За кілька років автор видав працю-продовження «Радянська цензура в епоху тотального терору. 1929-1953 рр.» [328]. В Україні перша спроба документальної історії радянської цензури здійснена у добірці «На полицях спецфондів у різні роки» [563]. До історії цензури у пресі звертались такі автори як В. Масненко, О. Мишанич, В. Ченцов, Ю. Шаповал [543, 554, 708, 719]. Цю тему у своїй монографії спеціально розглядає і С. І. Білокінь у параграфі «Начерк історії совєцької цензури» [323, с. 65–74]. Абсолютно справедливим, на наш погляд, є висновок автора про те, що періодична преса в СРСР поруч з терором відіграла визначальну роль в радянзації свідомості суспільства.

Такі дослідники, як Л. Гриневич, Н. Гуменюк, Я. Дашкевич, Н. Зражевська, Г. Ковальчук, Н. Королевич, Л. Лазебний, Н. Лощинська зосередили свою увагу на предметному вивченні окремих друкованих органів в роки українізації [392, 396, 444, 479, 532, 534].

Політика коренізації, зокрема її комунікативні аспекти, цікавить сучасних російських істориків [310, 314, 655]. Хоча українські питання згадані ними лише тезово, але загальний контекст більшовицької національної політики на теренах СРСР дозволяє бачити характерні риси коренізації в цілому та українізації зокрема. Більше уваги пресі України на початку коренізації приділено у статті О. Ненарокова [571]. Автор чи не першим окремо ставить питань про роль В. Еллана-Блакитного у становленні україномовної масової газети. Трохи пізніше діяльність В. Блакитного як редактора «Боротьби» показана у статті Л. Новиценка [578]. У цій статті автор обходить найболючіші питання історії національно-визвольної боротьби, зосереджуючи увагу переважно на літературних характеристиках творчості В. Блакитного. Про редагування В. Блакитним «Вістей ВУЦВК» хоч і згадується в багатьох статтях, але спеціального дослідження поки що немає. Також поза увагою вітчизняних істориків преси залишились такі постаті її історії, як М. Агуф, І. Кревецький, І. Лакиза, А. Ніковський, П. Романов, Ф. Таран та багато інших. Про ці «білі плями» в сучасному пресознавстві справедливо і більш розлого в своїй статті говорить Н. Солонська [663].

У вивченні історії українізації в радянській Україні чільне місце посідає зарубіжна україністика. Історіографію діаспори можна розділити на кілька груп за хронологічними періодами.

Праці нерадянських українських істориків 20-30-х років складають першу групу досліджень, які писались за безпосередніми враженнями і відомостями про коренізацію в УСРР [317, 370, 536, 537, 631, 638]. До позитивних рис цих праць слід віднести їх незаангажованість та об'єктивність. Переважна більшість цих авторів предметом свого дослідження мала національну політику влади рад в Україні. Аспекти преси згадані практично у всіх цих роботах, але переважно у джерелознавчому плані. Детальніше українізація друку висвітлена у розвідці М. Масюкевича [545], хоча більша увага зосереджена на книгодрукові, періодика згадана лише ілюстративно. Історії української літератури у 20-30-ті роки присвятили свою увагу Я. Гординський та С. Николишин [389, 584]. Роботи ці мають характер яскравої публіцистики, вони забарвлені емоціями співпереживання, обурення або скорботи, особливо це стосується праць другої половини 30-х років, коли відомості про терор та репресії в СРСР мали документальне підтвердження і у колі діаспори.

У 40-і роки тема української культури в умовах радянського режиму досліджується С. Николишином [583]. Власне, робота автором була завершена ще до початку другої світової війни. Довоєнну національну політику більшовиків автор розглядає у трьох періодах: 1) русифікації (1917-1922); 2) українізації (1923-1932); 3) советизації (1933-1939). Аналізує С. Николишин і питання про розвиток української преси у кожному з цих періодів. Відмінною рисою праці є спроба деміфологізації українізації, викриття справжньої її ідеї — закріплення більшовиків в Україні будь-якої ціною.

У суспільно-політичному місячнику ОУН «Визвольний шлях» (Лондон) в серії публікацій про наці-

ональну культуру України в СРСР з'явилась розвідка Д. Отмара, спеціально присвячена «місії» П. Постишева 30-х років [584]. Згортанню та розгрому українізації, проаналізованим на матеріалах радянської періодики, присвячений III розділ монографії «Україна і українська політика Москви» Мирослава Прокопа [616], що мав назву «Підготовка великого розгрому в Україні». М. Прокоп свідчить, що преса України вже активно сприяла реалізації політики більшовиків. Завершенню русифікації у 30-40-і роки присвячено спеціальний розділ «Тоталітарний розгром українізації (30-40-і рр.)» монографії «Русифікація України» С. Федорівського [689].

У 50-70-ті роки у численній історичній літературі українського зарубіжжя можна виділити кілька проблемно-тематичних напрямків. У першу чергу варто підкреслити тенденцію до документально-джерельної аргументації. Американські дослідники підготували до друку збірку документів про український націонал-комунізм [272]. До збірника ввійшли памфлети і виступи М. Хвильового, статті М. Волобуєва, меморандум УКП конгресу Комінтерну, теоретичний аналіз М. Гузара про національну політику більшовиків, а також матеріали про «справу Султан-Галієва». Окремий напрямок склали праці про український націонал-комунізм [394], його теоретиків [387, 414, 619]. Значна група дослідників зосередилась на феномені національно-культурного відродження 20-х років [343, 593, 600]. Серед останніх виділяється антологія Ю. Лавриненка [515] та історико-критичні нариси І. Лисяка-Рудницького [529]. Безперечний інтерес складає книга-розповідь колишнього працівника провідної республіканської преси 20-30-х років А. Височенка «СССР

без маски» [355], де на конкретних прикладах автор розкриває лабораторію фальшування історії періодичною пресою.

У 1967 році у видавництві «Пролог» була надрукована популярна лекція Р. Рахманного «Преса Української РСР» [620], де автор аналізує зміст радянської преси за 50 років більшовицької влади. Автор вказує, що преса в радянській Україні від самого початку є одним з головних помічників у реалізації програмних настанов партії та уряду. Вона має вироблену методику: «Радянська преса орудує тільки неправдою. В основному там не вигадують фактів, а тільки кожен факт і кожну справу розглядають з особливої точки зору під кутом так званої партійності» [620, с. 7]. Преса, за оцінкою Р. Рахманного, є політичним бюлетенем розпоряджень та повідомлень партії та уряду – всесоюзного та республіканського.

Залишилось у полі зору також вивчення теорії і практики національної політики. Помітними у цьому переліку є монографії І. Бакала та І. Майстренка [315]. Іван Майстренко по праву вважається провідним зарубіжним історіографом КПУ [539, 540]. Окрему групу становлять праці, присвячені функціонуванню української мови в радянській Україні [654]. Найбільш фундаментальною є праця Ю. Шевельова (Ю. Шереха) [723].

До проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовиків в національному питанні звертався Григорій Костюк [494], а його ґрунтовна монографія «Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки)», написана наприкінці 50-х роках, у 1960 році була опублікована англійською мовою трьома видавництвами. Монографія написана із залученням матеріалів центральної, рес-

публіканської преси, власних спогадів і спостережень. У 1995 році київське видавництво «Смолоскип» видало книгу українською мовою [493].

До праць, в яких пресу УСРР використано як історичне джерело, належить книга українського дисидента Г. Снегірьова «Набої для розстрілу», яка вперше була надрукована на Заході [657]. Спираючись на газетні матеріали 20-30-х років, автор довів, що «справа СВУ» була сфабрикована органами НКВС. Глибокий нарис про українізацію належить також редакторові часопису «Сучасність» Івану Кошелівцю [499]. А. П. Ода здійснив аналіз перебігу українізації в УСРР на основі публікацій львівського «Українського вісника» [583]. Незаперечний інтерес складають відповідні розділи із монографії О. Бочковського та С. Сірополка [336].

Фундаментальних виданням зарубіжної україністики є праця Аркадія Животка «Історія української преси» (Мюнхен, 1989-1990) [422]. Відомий пресознавець подав огляд української преси від її зародження до сучасної йому доби, охопив всі регіони україномовної преси. Окремо виділено нарис про українську пресу в УСРР (1920-1939). Автор визначає в її історії три періоди: I період — 1920-1923 роки, коли відбулась ліквідація власне національної преси, зокрема соціалістичної, що не стояла на ґрунті радянської ідеології. «Залишається ще на короткий час преса, що приймала дійсність у надії знайти в ній розв'язку національних вимог українського народу. Це були кілька органів боротьбистів і незалежних українських соціал-демократів, що об'єднались і створили УКП: центральний щоденник «Боротьба» (1920 р. — редактор Еллан-Блакитний — 75 номерів), «Трудове життя» (Київ, до 25 березня 1920 р.), орган незалежної УСДРП в Києві

«Червоний прапор» (з 1918 р.) в 1920 р. став органом Організаційного комітету Української комуністичної партії, в Кам'янці-Подільському виходив «Червоний шлях». Коли УКП влилась в КП(б)У, то її органи припинили своє існування» [422, с. 237]. Автор називає визначальною рисою цього періоду потужне зростання і закріплення російськомовної комуністичної преси.

II період (1923-1930) автор називає добою поступальної українізації, коли легітимним було функціонування україномовної преси, але за змістом ця преса, на думку автора, була не національною, бо виражала інтереси влади більшовиків. III період (1930/32-1938) характерний відвертим цинізмом влади у нищенні решток національної думки в Україні.

З 20-ми роками, зазначає А. Животко, пов'язане деяке піднесення україномовної періодики, оскільки в радянській пресі певний час співробітничали лідери української публіцистики: Г. Гринько, О. Шумський («Червоний шлях»), О. Дорошкевич, М. Терещенко, Є. Черняк, Б. Антоненко («Життя і революція»), Гр. Косинка («Нова громада»), М. Грушевський («Україна»), В. Еллан-Блакитний («Вісті ВУЦВК») та ін. Але уже до кінця 20-х років ці особи були усунуті від роботи у газетах та журналах. Партійно-політична цензура запанувала в інформаційно-пропагандистському просторі. У 30-ті роки остаточно було зрусифіковано пресу УРСР шляхом мовної асиміляції і приниження української культури в цілому, підпорядкування її російській.

У 1999 р. праця А. Животка перевидана в Києві як посібник для студентів-журналістів (упорядник М. Тимошик). Наступного року видано також навчальну хрестоматію з історії української преси на основі документальних матеріалів, зібраних А. Животком [455].

1985 року у Лондоні вийшла книга відомого канадського українознавця Богдана Кравченка [500], переклад якої в Україні здійснено у 1997 році. Розглядаючи українське суспільство 20-30-х років, автор значну увагу приділяє українській пресі, зокрема у параграфах «Книготворення і преса» (20-ті роки) та «Видання освітньої літератури, преса» (30-ті роки) [500, с. 127–131, 175–184]. Автор подає важливі відомості про стан українського друку, періодики у контексті українізації, вказує на особливості українізаційних процесів у 20-ті та 30-ті роки. Б. Кравченко вказує на те, що українізація преси у другій половині 20-х років набуває значного розмаху завдяки діяльності М. Скрипника. Дослідник підкреслює, що у цей час українізація була питанням не лише форми, а й змісту. У розумінні тогочасних лідерів Наркомату освіти головною метою українізації преси, вважає історик, було досягнення самостійності преси УСРР у формуванні громадської думки і національної свідомості суспільства. Автор також визначає, що магістральною ідеєю українізації преси є урбанізаційна, тобто охоплення впливом українськими ЗМІ робітничих верств. «Селянізацію» преси автор окреслив як небезпечну тенденцію в українізації періодики, що могла б підмінити зміст її справжньої коренізації. Механічне переведення робітничої преси на російську мову у 1933 році автор називає найбільш болісним симптомом згорання національної преси. За зовнішньою формальною зміною насправді стояла кардинальна внутрішня зміна. Уніфікація преси була виявом загального курсу сталінського керівництва і перетворення національної преси на периферійну не тільки в адміністративно-територіальному розумінні, а й у смисловому значенні. Окремо варто зауважити,

що вся книга Б. Кравченка широко залучає пресу як історичне джерело.

Таким чином, в сучасній вітчизняній історіографії українізація преси розглядається в контексті загальної політики коренізації в УРСР. Питома вага досліджень, присвячених початку українізації, помітно більша, ніж кількість робіт з історії української преси у 30-ті роки. Останнім часом українськими істориками введено в науковий обіг чимало нового фактичного матеріалу. На значній документальній базі розглянуті становлення періодичної преси як партійно-радянського ідеологічного засобу; формування та функціонування органів цензури як важливого чинника у системі інформаційно-пропагандистського впливу на маси. Помітна тенденція до аналізу галузевої та спеціальної преси, а саме: профспілкової, бібліологічної та літературознавчої, подекуди науково-академічної. Вдалим напрямком у цьому аспекті є комплексне дослідження окремих органів друку: «Бібліологічні вісті», «Вісник АН України», «Вісті ЦК КП(б)У», «Критика», «Червоний шлях». На жаль, праця українських радянських істориків з вивчення ролі центральних органів преси у реалізації певних суспільно-політичних завдань, що у 70-80-ті роки була дуже широко представлена роботами про «Правду», «Комуніст», «Крестьянскую газету», «Радянське село», не набула переосмислення у сучасному пресознавстві. Поки що поза увагою вітчизняних дослідників залишилась тема персоналій провідних газетно-журнальних працівників доби українізації. Щоправда, вирізняються окремі розвідки про роль письменників у становленні мовленнєвої культури української періодики 20-30-х років. Кадрове забезпечення газет та журналів в умовах розгортання

українізації сьогодні майже не вивчається. Дальшого поглиблення потребує аналіз тогочасної україномовної преси поза межами УСРР. Цілісного ґрунтовного дослідження про роль преси у процесі українізації на сучасному етапі так і немає. Останнім часом були захищені кілька дисертацій, присвячених окремим аспектам національно-культурного життя 20-30-х років, де більшою чи меншою мірою показана участь в них офіційної періодики [326, 330, 338, 341, 346, 348, 443, 471, 478, 483, 533].

1. 2. Джерельна база

Дана робота написана на основі вивчення документів різного типу. Архівні матеріали становлять самостійну групу документів і є необхідними для розуміння діяльності преси у системі партійно-радянського керівництва процесом українізації, вивчення її ролі, функцій, механізмів та технологій у забезпеченні коренізаційної політики в цілому та українізації самої періодики. В роботі використані документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Вінницької області (ДАВО), Державного архіву Донецької області (ДАДО), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Луганської області (ДАЛО), Державного архіву Харківської області (ДАХО), а також окремі документи Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) та Російського державного архіву економіки (РДАЕ) у м. Москві.

Значний масив документів для вивчення історії преси у роки українізації міститься у фондах ЦДАВО України. В роботі використовується матеріали таких фондів: ВУЦВК (Ф. 1), Комітету у справах друку при РНК УРСР (Ф. 555), Наркомату освіти (Ф. 166), ЦСУ УРСР (Ф. 582), Всеукраїнського комітету незаможних селян (Ф. 257), Української спілки сільськогосподарських колективів (Ф. 559), Наркомзему УРСР (Ф. 27), Держплану УРСР (Ф. 337).

У фонді Комітету у справах друку (Ф. 555) зберігаються: а) протоколи засідань Комітету у справах друку, відповідні матеріали до них; б) листування Комітету з РНК УСРР та РНК СРСР, ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б), їх підрозділами у питаннях преси; в) виробничі плани і звіти редакцій, видавництв; г) довідки та інформації від державних органів та різних установ про діяльність та організацію нових видань, їх матеріально-технічне забезпечення; г) циркуляри та директивні листи Комітету до редакцій та видавництв; д) кореспонденції та дописи з місць; е) відомості про склад редакцій, кореспондентів, робітничо-селянських дописувачів; є) реєстраційні картки та анкети газет тощо. Документи фонду дають змогу з'ясувати систему діяльності преси в УСРР, її структуру, типи видань, простежити динаміку кількісного зростання періодичних видань в Україні, їх тираж та періодичність. Динаміка ця відображена з різною повнотою по роках, в залежності від регулярності подання відомостей на вимогу Комітету. Найбільше даних, як правило, припадає на кінець календарного або фінансового року, на День преси, на дні офіційної українізації провідних органів преси. Слід підкреслити, що провести порівняння числових даних по роках іноді буває важко, тому що вони можуть бути

неповними, або складеними за різними параметрами. Скажімо, кількість газет вказується на початок календарного року, а тираж вказується на початок березня, або ж почасти подаються відомості запланованого, а не реального стану речей.

Важливі відомості про стан та діяльність офіційної періодики зберігаються у фонді Наркомату освіти (Ф. 166), оскільки саме Наркомат освіти забезпечував реалізацію політики українізації по лінії радянських державних закладів та громадських установ. За матеріалами фонду можна побачити, як вироблялась загальна програма українізації преси, її принципи, терміни переходу періодичних видань на українську мову, як забезпечувалась українська періодика друкарським обладнанням та папером, як готувались для неї кадри у спеціальних вищих та середніх навчальних закладах республіки. Звідси ж можна почерпнути відомості про форми роботи періодики по реалізації політики українізації.

В роботі використовується також матеріали фонду ЦК КПУ (Ф. 1) ЦДАГО України. Переважно це матеріали відділу культури та пропаганди (опис 20). Це документи за 1921-1938 роки, а саме: а) постанови ЦК КП(б)У, стенограми та протоколи засідань Політбюро, Оргбюро, агітаційно-пропагандистського відділу ЦК та підвідділу преси, а також витяги з них; б) протоколи нарад редакторів газет та журналів при ЦК КП(б)У, матеріали до них; в) плани роботи відповідних відділів та підвідділів ЦК; г) звіти, доповідні записки, інформаційні довідки редакцій, місцевих партійних комітетів та відділів пропаганди; г) циркулярні листи ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У до відділу преси; д) листування ЦК з різними державними установами та партійними ор-

ганами республіки та союзу про стан преси; е) статті ідеологічного характеру, рецензії на них, стенограми їх обговорень на предмет друку у періодичних виданнях; є) огляди газет, листів та кореспонденцій, інформаційні бюлетені тощо.

У фондах державних архівів Вінницької, Донецької, Київської, Луганської та Харківської областей вивчені та використані партійні та радянські документи 1920-1930-х років про стан преси та її роль у ході реалізації українізації на місцях. На основі місцевих матеріалів простежуються загальні закономірності та особливості запровадження українізації на місцях.

У Російському державному архіві економіки (РДАЕ) запозичені окремі документи наступних фондів: Комітету у справах друку при РНК СРСР (Ф. 7927), Наркомату пошт і телеграфів СРСР (Ф. 3527), редакції «Крестьянской газеты» (Ф. 396), Колгоспцентру СРСР (Ф. 7446). Використані також окремі документи з Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), а саме з фондів: видавництво «Працівник лісу і землі» (Ф. 6836), ЦК Спілки працівників сільськогосподарського машинобудування (Ф. 7676), ЦК Спілки працівників МТС і земельних організацій (Ф. 7924).

Слід виділити в самостійне документальне джерело саму періодичну пресу в Україні 20-30-х років. Предметне вивчення періодики здійснювалось у двох ракурсах: по-перше, преса як об'єкт українізації; по-друге, преса як суб'єкт українізації.

Нами вивчено періодичні видання різного типу та рівня. Так, об'єктами республіканської керівної преси в дослідженні розглядаються газети «Комуніст», «Вісті ВУЦВК», «Радянське село», «Комсомолец України», журнали «Більшовик України», «Червона пре-

са» за вказаний історичний час. Серед місцевої преси цього типу вивчались органи місцевих партійних комітетів КП(б)У (губкомів, окружкомів, обкомів, райкомів, міськкомів) та виконкомів влади відповідного рівня. У дослідженні обстежували масові видання: робітничі, селянські, молодіжні, дитячо-юнацькі газети, а також спеціальні видання (за фахом, за напрямом діяльності тощо).

Публікації преси – це, по суті, синхронна документація подій епохи, на газетних шпальтах знайшли відображення події різного масштабу практично усіх галузей державного і громадського життя. Це і найважливіші політичні, економічні, культурні проблеми у житті країни, поруч із цим це й фіксація дрібних, малопомітних явищ у житті окремих людей, іноді незначущих, на перший погляд, але почасти показових для розуміння суспільно-політичної атмосфери доби. Газетна періодика у цьому сенсі – різнопланове, багатує історичне джерело, яке потребує уважного прочитання і критичного осмислення. Газетні відомості в силу їх регулярності і оперативності є часто оригінальними і не замінимими для дослідника, вони доповнюють архівні та інші документальні джерела предметною конкретикою.

Преса в структурі суспільства є в першу чергу інформаційно-комунікативним інструментом. У 20-30-і роки преса знаходилась під пильним наглядом влади і партії, вона набула особливої ролі активної сили в реалізації політики керівної партії та влади. За друківаними у пресі матеріалами можна простежити її вимушену еволюцію – від органа громадської думки до інструментарію («приводного паса»). Публікації в газетах, журналах, бюлетенях дають можливість

прослідкувати агітаційно-пропагандистську роботу по формуванню відповідної громадської думки суспільства в цілому і окремої особи, зокрема. Спектр інформаційної функції партійно-радянської періодики поступово звужувався та уніфікувався, політичне інформування набувало характеру ідеологічної обробки, а повідомлення з місць стали набувати ілюстративного підтверджуючого характеру, втративши свою роль об'єктивної зворотної інформації.

Зважаючи на підконтрольність радянської періодики партії, важливим джерелом для розуміння статусу преси є партійно-державні документи, які визначали і регулювали напрямки її діяльності та функціонування. Перші спроби систематизувати і видати збірки документів стосовно преси були здійснені у 20-30-ті роки [526, 559, 560]. Всі наступні збірники документів, що виходили в Україні та в Москві, мали виражену ідеологічну спрямованість, але ознайомлення з ними допомагає краще зрозуміти умови діяльності преси. Останнє видання подібного типу здійснено під час перебудови і містило партійні документи, які регулювали діяльність партійно-радянських інформаційних органів з 1920-х до середини 80-х років [276].

Для розуміння роботи і розвитку преси у радянську добу важливими є праці В. Леніна як офіційні теоретичні підвалини її практичної діяльності. Переважна більшість цих праць були написані в умовах нелегальної діяльності РСДРП(б), коли більшовицькі газети виконували не стільки інформаційні завдання, скільки агітаційно-пропагандистські та організаторські. Спеціальні статті, оцінки, принагідні зауваження В. І. Леніна щодо пропагандистсько-агітаційної роботи преси лягли в основу всіх наступних партійних до-

кументів, хоча про цілісну концепцію преси говорити не доводиться. Всі керівні вказівки мали інструментально-прикладний характер. Штучні ж перенесення оцінок, що стосувались дожовтневої історії «Искры» чи «Правды», на діяльність всіх періодичних видань в нових історичних умовах уже встановленої радянської влади і панування більшовизму призвели до гіперболізації «ленінського вчення про пресу», його міфологізації.

Радянська традиція започаткувала вихід спеціальних історико-статистичних праць до «червоних дат» і ювілеїв більшовицького календаря. До числа таких видань належали зокрема й праці І. Капустянського та М. Агуфа [307, 308, 463]. В роботах М. Агуфа, на відміну від інших, було звернуто увагу на національно-культурну політику влади і ВКП(б) в Україні. Українізація преси показана ним за динамікою кількості україномовних видань та видань іншими мовами національних меншин у республіці, за кількісним зростанням назв та накладів.

На кінець 20-х — початок 30-х років припадає серія статистичних видань, де знайшла відображення і статистика преси, в тому числі періодики [300, 301], а також спеціальні статистичні збірники по пресі Радянського Союзу в цілому, де відображено і становище українського друку [292–294]. Статистика сталінського часу не вирізнялась науковою об'єктивністю та достовірністю, обминала негативні факти та явища, сприяла формуванню враження про ідеальність радянського життя. Тому ці видання потребують глибокого і критичного аналізу. Важливий кількісний матеріал зібраний у більш пізніх статистичних довідниках і виданнях [296–298], але ставлення до їх інформатив-

ної достовірності має бути обачним. Тому у пошуках реальних даних слід звертатись до архівних документів, а також до джерел, не призначених для пропагандистських цілей. Однією з галузей, яка порівняно мало зачеплена пропагандою, була бібліографія.

До бібліографічних видань у 20-ті роки в Україні, що дають можливість відтворити історію національної преси, належать, окрім охарактеризованих «Бібліологічних вістей», також місячник літератури, критики та бібліографії «Книга» (1923-1924, Харків), критико-бібліографічний часопис «Голос друку» (1921, Київ), в них можна простежити українізаційну політику друку в цілому та стосовно періодики. Крім того, центральні та місцеві газети у 20-і роки вели регулярні рубрики «Бібліографія» та «Сторінками преси», які повідомляли про започаткування нових видань, відкриття чи закриття видавництва, стан матеріально-технічного забезпечення тощо. Цікаві відомості про стан періодики можна було запозичити з газетно-журнального розділу «Хроніка». 1928 року було розпочато вихід нового журналу марксистсько-ленінської критики і бібліографії «Критика», редакційне ядро якого склали відомі на той час літературознавці й критики В. Коряк, І. Кулик, М. Скрипник, В. Десняк, Я. Савченко, В. Сухино-Хоменко та інші. Це було пов'язане з необхідністю закріпити ті принципи, які утвердилися після «літературної дискусії» 1925-1928 років. Журнал уособлював класово-оцінювальну функцію літературознавства. Але перші роки свого існування він був методологічно еkleктичним. Ортодоксально-ідеологічний напрям у критиці і теорії усталився з 1932 року, коли журнал було перейменовано на «За марксистсько-ленінську критику».

Не заперечний інтерес становлять бібліографічні покажчики преси як загального типу [291], так і стосовно періоду дослідження за каталогом відділу періодики Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України та [366, 367].

Розділ другий

ПРЕСА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ РАДЯНСЬКО УКРАЇНИ

2. 1. Політичні умови діяльності преси в УСРР

Теоретичні підґрунтя організації та діяльності преси в умовах монопартійної влади та закріплення її у суспільстві були вироблені В. Леніним ще у період зародження більшовицької преси. Захопивши владу, більшовики не відмовились від преси як дієвого засобу пропаганди своїх ідей, агітації мас за їх підтримку та організатора реалізації їх планів та програм.

Одразу після захоплення влади більшовики підготували низку документів стосовно преси. Так, 27 жовтня 1917 року Раднарком РСФРР затвердив Декрет про друк. У преамбулі Декрету виразно йшлося про підконтрольність преси: «Щойно новий устрій усталиється, будь-які адміністративні утиски на друк будуть припинені; для нього буде встановлено повну свободу у межах відповідальності перед судом, у відповідності до найширшого і найпрогресивнішого законодавства» [271, с. 24]. За документом, Рада Народних Комісарів здобула абсолютне право закривати органи «контрреволюційної» преси, керуючись власною інструкцією. Жодних правничо-юридичних

норм чи контролю над її діями не передбачалось. Владним структурам дозволялось сортування преси на власний розсуд. Слідом за цим, 28 січня 1918 року В. Ленін підписав «Декрет про Революційний Трибунал Друку». В ньому роз'яснювалося: «До злочинів і провин шляхом використання преси відносяться всілякі повідомлення хибних або спотворених відомостей про явища суспільного життя, оскільки вони є зазіханням на права та інтереси революційного народу... Ухвали Революційного Трибуналу Друку остаточні і оскарженню не підлягають» [273, с. 28]. 14 лютого 1918 року Положенням Наркомосу РСФРР запроваджувалась монополія Держвидаву на друк книг [273, с. 411-412]. Від липня 1918 року почалось закриття газет військовою цензурою. Невдовзі було встановлено контроль за поштою з-за кордону (в тому числі запроваджено перлюстрацію приватних та офіційних листів), щоб запобігти надходженню небажаних іноземних газет та журналів.

Дослідниця Є. Теплова, яка спеціально вивчала архівні документи з історії декретів радянської влади про пресу, дійшла висновку, що вони не народжувались одномоментно, а готувались обдуманно і тривало, почасти по кілька місяців [677, с. 74]. Декрети та інші документи мали забезпечити необхідні умови використання преси у цілях влади. Стала формуватись така система діяльності преси, коли інформаційна комунікація розглядалась як пропаганда, остання набувала функції управління, а таке управління припускало замовчування певної інформації, подання її у неповному обсязі, довільні купюри, зміщення смислових акцентів, фальсифі-

кацію і неминуче придушення свободи друку, яка не була гарантована контролем суспільства або судово-правових інститутів.

Свого часу більшовики гостро критикували буржуазне суспільство, що там преса залежна від грошей замовника або видавця, твердячи, що посправжньому вільною вона стане тільки в соціалістичному суспільстві. Але відмітною рисою періодики в радянській державі стала її залежність від більшовицької ідеології. Така субординація преси була визначена тоді, коли ідея диктатури була покладена в основу розвитку держави. Таким чином, залежність не зникла, а лише набула іншої форми: матеріальна залежність трансформувалась у залежність ідейну. Крім того, держава передбачила, щоб всі органи періодики були на бюджетному забезпеченні держави, тому вони все одно були матеріально невільні.

Офіційна преса УСРР базувалась на ідейно-теоретичних засадах російського більшовизму. За своєю структурою вона була лише відділком російської пропагандистської машини. Вона стала одним з головних реалізаторів здійснення національної політики більшовиків.

12 грудня 1918 року Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України створив при Наркоматі пропаганди Бюро української преси та інформації (БУП) — державний орган для забезпечення республіканських, губернських та повітових газет інформацією. Так було розпочато монополізацію інформаційного простору. 5 січня 1920 року БУП було реорганізовано в агентство УкрРОСТА, з підпорядкуванням українського інформцентру мос-

ковському, відтак це обумовило певне дублювання інформації, з одного боку, та звужувало поле інформування українського агентства, з іншого.

У січні 1919 року у Харкові було створено Всеукраїнське державне видавництво (Держвидав (ДВУ) з 1920 року). Комісія Держвидаву виконувала роль наркомату агітації і пропаганди і здійснювала контроль над усіма партійними та військовими виданнями. Головою колегії ДВУ було призначено В. Еллана-Блакитного, котрий водночас обійняв посаду головного редактора «Вістей ВУЦВК» [8, арк. 115]. Його заступник по газеті Ф. Таран згадував ті часи: «Тяжке і маловдячне було це завдання — організувати друковану агітпропроботу за тих умов. Не казати вже про колосальну скруту матеріальну, так звані об'єктивні умови: брак паперу, неналагодженість поліграфії (бо Харків же ніколи не був поліграфічним центром). Блакитному як керівнику цілої агітпропагаторської роботи на Україні друкованим словом довелось зустріти шалений опір з боку націоналістичної української стихії. Вже не будемо говорити про якість творче культурне оточення, що без нього не може дихати жодне видання, цього не було. Українська передреволюційна та післяреволюційна журналістика вся наголову виїхала за кордон, емігрувала, а коли що й залишилось на Україні, то сумлінно саботувало кожен крок українського радянського слова друкованого. Працювати в радянській українській пресі вважалося тоді за найганебнішу зраду «національної справи» [674, с. 64].

З травня 1921 року Держвидав підпорядковується Наркомату освіти, його цензурні повноваження

були значно розширені. Постановою РНК УСРР від 14 жовтня 1921 року ДВУ набув монопольного права у розподілі та розповсюдженні творів друку [719, с. 133-134]. У цей час в Україні були зареєстровані 14 партійних видавництв, 25 державних, 5 громадсько-кооперативних, 10 приватно-корпоративних, 3 профспілкових, 211 періодичних видань [8, арк. 79]. В такій ситуації уже на початку 1922 року відділ Агітпропаганди при ЦК КП(б)У ініціював створення єдиного видавничого центру. 6 жовтня 1925 року на підставі постанови РНК УСРР в м. Харкові був створений Комітет по нагляду за діяльністю видавництв і розповсюдженням друкованих видань при Наркоматі внутрішньої торгівлі для регулювання господарсько-економічної та торгівельної діяльності державних, громадських і власних підприємств та організацій з видання, продажу, розповсюдження друкованих періодичних та неперіодичних видань.

ЦК РКП(б) ухвалив низку документів про пресу, які поширювались і на офіційну періодику в УСРР: «Про пресу і пропаганду» (квітень 1922 року), резолюція XII з'їзду РКП(б) «З питань пропаганди, преси і агітації» (квітень 1923 року), циркуляри ЦК РКП(б) «Про програму місцевої газети» (4 квітня 1921 року), «Про періодичну пресу» (20 лютого 1922 року), «Про постановку місцевої періодичної преси» (1 березня 1922 року) тощо.

Відповідні рішення ухвалювались і КП(б)У, а також створювались відповідні органи та інститути для реалізації цих ухвал. У січні 1920 року при секретаріаті ЦК КП(б)У було створено організаційний відділ з підвідділом інформації та зв'язку та

відділ видання газет. Згодом на їх основі створився Агітаційно-пропагандистський відділ з підвідділом партосвіти.

30 березня 1921 року Президія ВУЦВК ухвалила рішення про створення Комісії в справах друку при ВУЦВК, а 13 квітня того ж року був затверджений склад Комісії та ухвалений план її роботи [99, арк. 46, 50]. 18 листопада ЦК РКП(б) надіслав листа до республіканських ЦК «Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу». У ньому партійне керівництво ставило наступні завдання: 1) нагляд, керівництво, інструктування органів преси; 2) розробка і проведення чергових завдань преси; 3) розробка загальнодержавного плану видавництва преси; 4) об'єднання видавничої роботи ЦК і надання всебічної допомоги місцевим партійно-радянським органам у видавничій галузі; 5) партійний контроль над профспілковими, відомчими, кооперативними та іншими видавництвами і виданнями; 6) партійний контроль над діяльністю інформаційних центрів [70, арк. 7]. На думку ЦК РКП(б), всі газети мали бути негайно перегруповані у двох структурних напрямках: а) партійні видання, де сувора послідовність партійної лінії має проводитись чітко і незаперечно, і б) масові видання, які мали сприяти оволодінням трудящими і втягуванням їх у коло партійного впливу [69, арк. 31]. Це перетворювало пресу на дієвий механізм ідеологічного впливу більшовиків на громадян радянського суспільства.

На місцях настрої уніфікації преси були відчуті і підхоплені деякими функціонерами доволі активно. Прикметний у цьому сенсі приватний лист

на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда від секретаря корпусу Червоного Козацтва Н. Алтинова з Вінниці: «Вважаю конче необхідним організувати газету (повністю на кошти ЦК) з тим, щоб ця газета, називаючись «Беспартийная газета» і маючи фіктивно приватну форму видання і незалежне редакторство, тонко і тактично створювала враження поступливості радянської влади непартійним верствам, а насправді вивчала побутуючі настрої серед інтелігенції та дрібної буржуазії» [70, арк. 52].

Партійний тиск на пресу вже на початку 20-х років був настільки неприкритим, що викликав спротив самих газетярів. Це засвідчив з'їзд комуністичної фракції працівників преси (січень 1922 року). У своєму виступі редактор «Черноморской коммуны» (Одеса) Ісаєв говорив: «На сцену виступає радянський чиновник і партійний контролер, які звинувачують газету у дискредитації радянської влади» [71, арк. 38]. Про дріб'язкову опіку губкомів говорили на з'їзді редактори газет Ткач з Полтави, Львовський із Запоріжжя, Ольшавець з Катеринослава та ін. [71, арк. 39-40]. Співробітник РАТАУ в Миргороді за самовільне надсилання кореспонденції до Праги був заарештований і ув'язнений на півроку, аналогічний випадок стався і в Лубнах [71, арк. 41]. Через спроби самостійного керівництва були звільнені з роботи редактори 16 місцевих газет [72, арк. 127]. Саме на початку 20-х років ухвалюється все більше жорстких рішень, тональність яких згодом визначатиме характер роботи всієї системи преси і надалі. Як правило, ці рішення проводились через малу колегію Агітпропу.

У січні 1922 року було вирішено розглядати виробничий план Держвидаву в Агітпропі ЦК. Всі часописи ЦК видавались підвідділом преси Агітпропу ЦК [64, арк. 35]. Невдовзі ЦК КП(б)У надіслав на місця циркуляр за підписом секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда щодо «особливого ідейного контролю за літературою українською мовою, в якій часто проводяться дрібнобуржуазні націоналістичні погляди» [68, арк. 35].

Декретом РНК РСФРР від 6 червня 1922 року було створено Головліт РСФРР, закріплюючи існування попередньої цензури де-юре, його прерогативи поширювались і на Україну [541, с. 17]. У компетенцію Головліту входило і надання дозволу на випуск періодичних видань, затвердження редакційних колегій тощо. Член Колегії, уповноважений НКО УСРР при НКО РСФРР В. Гадзінський звертався 27 червня до голови РНК РСФРР О. Рикова: «В Положенні про Головне управління у справах літератури і мистецтва «Головліт», надрукованому в газеті «Известия» від 22 червня 1922 року за Вашим підписом, є стаття, в якій деякі абзаци не відповідають основним положенням Радянської Конституції, що стосуються необ'єднаних комісаріатів радянських республік, зокрема, в даному разі, що стосуються Наркомосу України, як, наприклад: редакція положення п. 7 передбачає організувати Головне управління на місцях в Києві і Харкові, які вважаються за необ'єднаним НКО України. Беручи до уваги, що НКО УСРР в своєму Положенні працює цілком самостійно, цей абзац є великою фактичною і політичною помилкою, яка взагалі може бути зрозуміла у небажаному для нас сенсі і ство-

рити непотрібні настрої в колах, що дуже уважно стежать за кожним політичним кроком радянської влади» [446, с. 21]. Питання, що викликало по суті протест з боку республіки, було закрите вольовим чином: за рекомендацію Нарком'юсту було ухвалено спеціальне рішення на Президії ВЦВК, після чого інцидент із спробою відстояти свою самостійність в прийнятті важливих ідеологічних рішень був вичерпаний.

На місцях функції Головліту виконували республіканські, обласні, крайові літи, а в округах — інспектори у справах преси. Ю. І. Шаповал називає 1922-1933 роки початковим етапом діяльності комуністичної цензури [719, с. 166-167]. Саме тоді відбулось поступове становлення системи «літування», як і всієї системи комуністичної цензури. Її зусилля були спрямовані на утвердження монопартійної диктатури, встановлення монополії марксистсько-ленінської ідеології, придушення будь-якої опозиційності. Варто підкреслити, що правових документів щодо цензури у 20-х роках вироблено не було, тому її органи керувались директивними партійними і державними документами. Відтак припустимі були порушення, зловживання, особливо в періоди боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Як свідчать тогочасні партійні і державні документи, на органи цензури покладалися суто ідеологічні завдання: забезпечувати «державний політичний контроль», «ідеологічну диктатуру пануючого класу», «гарантувати перемогу пролетаріату на ідеологічному фронті». Цензурному нагляду підлягала вся друкована продукція. Від попередньої цензури були звільнені ви-

дання Всеукраїнської академії наук (в тому числі журнал «Україна», редагований М. Грушевським) та окремі періодичні видання (з листопада 1924 року – журнал «Червоний шлях»). Впродовж першого етапу становлення цензури було закладено початки радянзації періодики.

5 травня 1922 року оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про створення Головного управління в справах преси [65, арк. 84]. На основі цього партійного документу 29 серпня 1922 року РНК УСРР ухвалив постанову про створення українського цензурного органу – Центрального управління у справах друку (ЦУД) [543, с. 82]. Організація всеукраїнського органу цензури вмотивовувалась зростанням в умовах непу «активного процесу формування буржуазної ідеології і наступу її на пролетаріат». ЦУД мав стати органом, за допомогою якого пролетарська влада почала боротьбу проти «наступу буржуазії» в найбільш небезпечній ділянці ідеологічного фронту – у галузі видавництва й поширення літератури, і взагалі друкованого слова» [8, арк. 115]. ЦУД входив до структури Народного комісаріату освіти. Спочатку його було підпорядковано Головному управлінню політичної освіти, а 3 січня 1923 року перетворено на окреме управління. Отже, протягом 20-х років одним із завдань Наркомату освіти було нищення вільного друкованого слова та ідейно-політичний нагляд за літературно-видавничою галуззю. У такій структурній системі, на наш погляд, була наперед створена пастка для справжньої українізації преси. Органи цензури відкидали будь-які прояви самостійної національної думки, припус-

кали лише її формальне (у даному разі – мовне) означення. Українізація самого ЦУД була теж під контролем НКО. Кадри для нього добирало партійне керівництво. У 1924 році з 17 його співробітників українців було 5, росіян – 2, 1 білорус та 8 євреїв; українською мовою при цьому добре володіли тільки 4 [8, арк. 188, 192]. На місцях діловодство українською мовою паралельно з російською вели Київський, Волинський, Подільський, Чернігівський, Одеський відділи у справах друку. Зовсім не українізованими залишались Донецький та Катеринославський відділи [8, арк. 115].

Цензура, проти якої гостро виступали більшовики до того, як дістались влади, як виявилось, стала необхідною і їм. Монопартійність і утвердження нею єдино припустима ідеологія вимагали не тільки підкорення своїм ідеям всіх громадян, але й їх активної підтримки. Тому цензура мала правити за превентивний засіб придушення будь-якої опозиційної думки в зародку, унеможливаючи таким чином поширення цієї думки серед громадськості за принципом: «Немає розголосу, немає і події». Виходячи з цього, влада перешкоджала щонайменшому розповсюдженню друком поглядів тих, хто виступав проти офіційного курсу.

31 грудня 1924 року оргбюро ЦК КП(б)У знову спеціально розглядало питання про органи цензури. Тоді ЦУД перетворили на Український головний літературний комітет (Укрголовліт) [65, арк. 16]. За постановою ВУЦВК і РНК УСРР у квітні 1925 року сталися відповідні структурні зміни в Наркоматі юстиції, в результаті яких і було створено Управління справами літерату-

ри і видавництва [6, арк. 15]. Голову Головліту затверджували спеціальним рішенням оргбюро ЦК КП(б)У. Першим начальником ЦУД в серпні 1922 року було призначено І. Кулика. У жовтні 1923 року його змінив С. Сова-Степняк. У період розгортання українізації преси Головліт УСРР очолював В. Люксембург (1925-1927), а за ним І. Фалькевич (1928) [543, с. 83].

Постановою РНК УСРР від 19 травня 1925 року з 1 жовтня при Книжковій палаті утворене Центральне бюро статистики друку (ЦБСД УСРР). Відтоді редакції всіх періодичних видань мали надсилати до ЦБСД всі потрібні йому відомості за формами, узгодженими з ЦСУ [337 С. 4].

У 1927 році відділ Агітпропу та відділ преси ЦК КП(б)У, які окремо існували з 1924 року, об'єднались у відділ агітації, пропаганди і преси (АПП). У 1929 році відділ історії партії (Істпартвідділ) було перетворено на Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. 1930 року відбулась чергова реорганізація: серед 7 відділів ЦК КП(б)У чільне місце зайняли відділ агітації і масових кампаній та культурно-пропагандистській відділ.

У 1930 році відбулась реорганізація Головліту РСФРР у Всесоюзний Головліт, хоча, як відзначалось, російський Головліт і раніше діяв по всьому Радянському Союзу. У червні 1931 року було прийнято нове Положення про Головліт СРСР, в якому його функції були розширені аж до каральних. Головліт збільшив спектр попереднього і наступального контролю, включаючи раніш позацензурні видання Комінтерну та академічні видання — від-

тепер все це підлягало суворому цензуруванню. Головліт набув необмеженого права притягувати до відповідальності осіб, що порушували його правила та вимоги.

Таким чином, і перед Головлітом УСРР ставилось нове завдання: бути не лише цензурною установою, а й репресивним органом.

До створення Головліту значна частина цензури була зосереджена в органах ДПУ, зокрема в управлінні в справах військової цензури. 1922 року у компартійних документах відповідальність за цензуру покладалась на органи ДПУ [65, арк. 84]. Так, 6 лютого 1922 року Президія ВЦВК в законодавчому порядку надала органам ДПУ право здійснювати контроль за поштово-телеграфною кореспонденцією в інтересах гарантування безпеки радянської держави (перлюстрація набула офіційного дозволу). 22 березня Політбюро ЦК РКП(б) визнало за необхідне об'єднати всі види цензури в одному відомстві при Наркоматі освіти, але нагляд за друкарнями залишався за ДПУ. Очолювати цензуру мали особи, призначені Наркомосом, з помічниками від військового відомства й ДПУ [708, с. 13]. У зв'язку з посиленням запитів з місць про припинення діяльності так званих «держінформтрійок» цілком таємно всім губпарткомам був надісланий 20 грудня 1922 року лист наркома НКВС УСРР В. Манцева, в якому вказувалось: «Держтрійки, що керують роботою держінформації на місцях і які складені з відповідальних працівників губкому, губвиконкому та губвідділу ДПУ, зобов'язані брати участь не тільки у складанні і підписуванні зведень, але й

в самій організації держінформації, тобто в налагодженні регулярного постачання і контролю над відомостями, що надходять» [163, арк. 29].

У березні 1923 року за підписами голови ДПУ УСРР В. Балицького і начальника ЦУД І. Кулика була видана директива про взаємини двох відомств. Передбачалося, що до місцевих управлінь у справах друку мають входити представники політконтролю ДПУ [9, арк. 55]. Так відбулося зрощування цензури і політичної поліції. Наприкінці 1920-х років вплив ДПУ ще більше зріс через посилення внутрішньо-партійної боротьби та утвердження сталінських норм партійної однастайності. Так, 16 грудня 1929 року НКО України розіслав всім окрлітам, редакціям газет сувору директиву за підписом заступника завідувача Укрлітом Ломанова, в якій категорично заборонялося без попереднього узгодження з ОДПУ і його повноважними представниками повідомляти в пресі про розкриття шпигунських організацій, про судові процеси над контрреволюціонерами, про вироки у цих справах тощо [210, арк. 42].

Наприкінці 1935 року, на пропозицію Головліту, припинив свою роботу кабінет західноукраїнської літератури, що був створений при українській Книжковій палаті з ініціативи М. Скрипника у 1929 році для налагодження регулярних взаємин із Західною Україною у галузі культури [337, с. 6]. У період «великої чистки» 1936-1938 років Головліт ніс основний тягар по вилученню друкованої продукції «ворогів народу». У списку, затвердженому Політбюро ЦК КП(б)У 4 вересня 1938 року, були і праці А. Хвилі, основного ініціатора погромницько-цензорських акцій на межі 20-х-30-х років.

Рівень свободи і незалежності преси традиційно визначається кількома факторами. По-перше, її економічною життєздатністю та стосовною фінансовою незалежністю за рахунок продажу своєї продукції та розміщення реклами. По-друге, невтручанням владних органів у їх діяльність. По-третє, забезпеченням умов для високопрофесійної діяльності шляхом підготовки кваліфікованих журналістів, що мають фахові навички і достатній рівень відповідальності і моральності.

В СРСР на початку НЕПу газетам було запропоновано перейти на самоокупність, але вже у середині 1920-х років більшовики обмежили право довільного вміщення реклами, а потім зовсім поставили його під свій контроль.

Втручання у внутрішню діяльність радянської преси від самого початку її історії стало нормою, відповідно редакційно-журналістський склад формувався за принципом ідейної єдності. Кваліфікація спеціаліста визначалась не професійно-фаховою підготовкою, а партійною приналежністю та партійним стажем. Наприклад, з 20 членів секції працівників преси у Вінниці станом на 1923 рік лише троє мали фахову журналістську освіту і стаж роботи в періодичній пресі [206, арк. 30–33]. На Донеччині, в Артемівському окрузі серед працівників газети «Змичка» лише двоє мали філологічну освіту і стаж роботи у пресі [215, арк. 8].

Навіть штат громадських дописувачів добирався під суворим партійним контролем. Показова у цьому разі відповідь секретаря редакції вінницької «Рабоче-крестьянской газеты» А. Налимова роббору

з Вапнярки С. Плигу (псевдонім «Аптека»): «Кореспондентами нашої газети можуть бути всі громадяни за умови подання до редакції рекомендацій радянської установи чи профспілкової організації, а також рекомендацій двох партійних товаришів» [200, арк. 37]. Таким чином, і штат добровільних дописувачів не представляв усіх соціальних груп населення і не відтворював у своїх повідомленнях реальної картини місцевого життя. Навпаки, з місць дуже часто нарікали на несправедливі і спотворені відомості, а то й грубі фальсифікації, що їх надсилали сількори і робкори. Робсільінспекція вимушена була визнавати, що почасти сигнали були хибними, а то і шкідливими. Наприклад, перевірка замітки сількора «Відомого» про «жандармський стиль» бухгалтера Гайсинського райвиконкому М. Мартинюка у газеті «Червоний край» (№143 за 1924 рік) довела її неправдивість, зумовлену особистою образою сільського дописувача. У спростуванні редакція визнавала, що «сількору дозволили користуватись друкованим словом, як нерозумній дитині вогнем» [201, арк. 141-147]. З 4 242 робсількорівських скарг, що їх розглянула Вінницька окружна робсільінспекція за 1928-1929 роки, підтвердились як справедливі тільки 1 480 [199, арк. 48].

Дієвість преси обумовлюється її вчасною доставкою до читача. Поширення республіканської преси в Україні не було відразу продуманим. Українські газетні видавництва, за виключенням центральних «Коммуниста» та «Вістей ВУЦВК», не мали єдиної мережі реалізації своєї продукції, тоді як центральні московські видання «Правда», «Известия», «Труд», «Крестьянская газета», «Гудок» мали

в Україні налагоджений і потужний апарат розповсюдження. Три штатні відділення мав «Всеукраїнський пролетар» у Полтаві, Кременчуці та Сумах і одне («Радянського села») у Києві. З доповідної записки завідуючого видавництвом «Всеукраїнський пролетар» Є. Ланського до Комітету у справах друку «Про організацію тресту «Центральної періодики України» (березень 1927 року) довідуємось: «За деякими ознаками Москва відкриває свої відділення в недалекому майбутньому і в цих пунктах і тоді всі українські газети по всій Україні будуть поставлені у безпосередню залежність від працездатності московських газет. Практика довела, що ці відділення економічно мало зацікавлені в поширенні українських газет, ніякою мірою не забезпечують не тільки зростання, а й навіть стабілізації тиражу наших газет» [24, арк. 145]. Власну агентурну мережу мали у цей час тільки «Вісті», але нею були охоплені далеко не всі пункти України. Таким чином, і центральні українські газети не мали можливості забезпечувати розповсюдження навіть $\frac{3}{4}$ свого накладу [24, арк. 144]. У 1927 році Комітетом у справах друку був розроблений проект створення тресту «Центральні газети України» і поданий до РНК УСРР [69, арк. 8-26].

Створення тресту центральних українських газет було складним і у чорновому вигляді завершилось на вересень 1928 року. Але на цей час центральний «Союздрук» («Союзпечать») налагодив стабільну мережу своїх філіалів на місцях і основним суб'єктом у справі поширення став не Український трест центральних газет, а українська філія «Союздруку». На неї було покладене роздрібне

поширення журналів і газет через систему кіосків по великих містах, на залізничних станціях, пристанях, райцентрах тощо.

Постановою РНК СРСР від 16 серпня 1930 року розповсюдження преси було повністю покладено на Наркомат пошти і телеграфу (НКПТ). Таке рішення зумовлене ліквідацією округ і переходом на районну систему управління. Сектором преси ЦК ВКП(б) було наказано всім райпарткомам надати НКПТ кваліфікованих і обізнаних з українською культурою працівників. 3 вересня 1930 року Комітет у справах друку створив Всеукраїнське газетне бюро на чолі з Альтшулем. Всеукраїнську філію «Союздруку» очолив Радлов [200, арк. 7, 40, 41]. 11 листопада 1930 року республіканські Комітети у справах друку отримали телеграму Союзного комітету у справах друку за підписом В. Веріте, в якій всім газетним і журнальним видавництвам категорично заборонялось відряджати власних агентів чи уповноважених у справах передплати [200, арк. 66].

Через місяць редакція газети «Комуніст» організувала огляд-перевірку стану передплати і поширення преси, яка викрила низку недоліків. Тому Всеукраїнське газетне бюро організувало термінові тримісячні курси у Києві та річні у Харкові для підготовки необхідних спеціалістів. З 15 по 31 березня 1931 року редакція «Комуніста» організувала рейд трьох спеціальних бригад для вивчення стану поширення преси у Горлівку, Бердянськ та Смілу. З'ясувалося, що газети надходять до передплатника на 5-й, 10-й, 15-й день або зовсім не надходять («хтось скурив у сільраді»). Великий тягар лягав на листонош на місцях. Наприклад, у Смілянсько-

му районі 29 поштарок обслуговували 33 сільради з 23 322 господарствами (130 тис. мешканців) [27, арк. 17–19].

При всіх міських і районних газетних відділах за погодженням з райпарткомом створювалися «Ради розповсюдження» з працівників пошт, парткомів, профспілок, РСІ, кооперацій та видавництв [39, арк. 96].

Наказом Наркомату пошт і телеграфів ССРР від 17 серпня 1930 року для організації поширення газет та журналів у складі Газетно-поштового управління НКПТ ССРР почало діяти Всесоюзне об'єднання з розповсюдження преси «Союздрук» [38, арк. 1–5]. У березні 1932 року «з метою побудови газетно-поштового зв'язку, який за своєю організацією і якістю має відповідати темпам і завданням соціалістичного будівництва, сприяти підвищенню темпів народногосподарського розвитку, задовольняти культурно-побутові потреби трудящих — створюється Газетно-поштове управління Наркомату зв'язку» [153, арк. 4]. Одним з прямих обов'язків «Союздруку» було і тиражне планування центральних видань [151, арк. 6]. Статут «Союздруку» від 15 грудня 1931 року [151, арк. 10] і Положення про «Союздрук» від 29 липня 1932 року [154, арк. 1–12] узаконили загальну централізацію справи поширення преси.

У 1930 році «Союздрук» виконав контрольні цифри по розповсюдженню української періодики навіть з деяким перевищенням: газет — на 108%, журналів — на 109%. Але порівняння продажу української періодики з реалізацією російських видань свідчить, що ці показники насправді маловтішні. Українських газет було реалізовано на суму

398 тис. крб., а російських — на 1 098 тис. крб., журналів відповідно — на 91 і на 693 тис. карбованців [29, арк. 79-80].

Номінально україномовні газети становили більшість, але за накладом вони поступались. На початок 1930 року 50 українських газет мали тираж 863,4 тис. примірників, а 17 російських — 398,5 тис. 8 робітничих українських газет мали загальним числом 91,7 тис. прим., а 11 російських — 327,6 тис. екземплярів. На 34 селянські українські газети припадало тільки 74,6 тис. прим. [32, арк. 2-3]. В Україні на одну письменну людину припадало на рік 54,1 примірника газет, а по Союзу в цілому (без УСРР) — 61,5 прим. Періодичність газет в Росії становила 198,0 разів, а в Україні — 155,3 рази [155, арк. 42, 50].

Централізаторські тенденції обмеження на межі 20-х-30-х років відчувала українська періодика і у забезпечення її газетним та іншим друкарським папером. Так, голова Комітету у справах друку УСРР М. Агуф впродовж всього 1929 року листувався з Комітетом у справах друку ССРР про необхідність переглянути принципи розподілу паперу між союзними республіками, з урахуванням їх реальних потреб. Зокрема, в листі від 19 грудня 1929 року М. Агуф наводить такі аргументи щодо збільшення частки паперу для України: «УСРР посідає за населенням 19,8%, по числу учнів — 22,1%, по числу листів — 22,3%, писемність становить 44,8% (по Союзу — 39%). На Україні зосереджена значна частина промисловості. ...На основі цих показників Комітет у справах друку України наполягає на 20%, виділено ж 16,25%» [25, арк. 54]. Але і цей лист не був взятий до

уваги, тому до голови РНК ССРР 18 січня 1930 року звернувся голова українського уряду В. Чубар: «РНК УСРР мусить відзначити, що і в галузі постачання Україні газетного паперу також не все добре. Заявки українських органів систематично піддаються урізуванню, що уповільнює зростання накладів української преси, зокрема селянських газет, чим звужується роль останніх в справі соціалістичної перебудови села» [28, арк. 177]. У цей же час постійний представник УСРР при уряді ССРР повідомляв М. Агуфа та В. Чубаря у конфіденційних листах, що при розподілі імпортного поліграфічного обладнання умисно не враховані об'єктивні потреби і умови видавничої промисловості України, не вислухані заперечення представника українського уряду і Україні виділено тільки 13,9% отриманих Наркоматом торгівлі ССРР друкарських верстатів та іншого поліграфічного устаткування з-за кордону [25, арк. 61]. Третій пленум Всеукраїнського комітету робітників поліграфічного виробництва у своїй резолюції від 22 січня 1930 року визнавав, що «запроектований зріст газетної продукції через брак достатньої кількості паперу не забезпечує достатнього зросту тиражів, обсягу та періодичності газет» [28, арк. 186]. Лише навесні для українських поліграфістів дещо зросла квота у постачанні папером на наступний квартал, тепер вона становила 17%. Але тенденція не закріпилася. На кінець 1930 року ситуація практично повторилася, хоча частка письменних зросла до 71,3% (в ССРР — 62,6%) [40, арк. 43]. [Див. Табл. 1] [155, арк. 49].

Щоденні тиражі у листопаді-грудні 1930 року всіх українських газет були скорочені на 15%, а обсяг друкованого поля обмежився 4 шпальтами [40, арк. 40].

Разом з тим Союзній комітет у справах друку збільшував норми для поширення центральних московських газет в республіці. Обсяг розпродажу мав зрости так: «Известия» — на 56%, «Комсомольская правда» — на 54%, «Рабочая газета» — на 43%, «Экономическая жизнь» — на 114%, «Кооперативная жизнь» — на 44% [155, арк. 41-42].

Вважаючи справу поліграфії визначальною, 27 січня 1930 року своєю постановою РНК УСРР вивів Комітет у справах друку з-під юрисдикції Наркомторгу і підпорядкував його безпосередньо РНК УСРР. Комітет у справах друку при РНК діяв до 8 січня 1933 року, коли його функції перебрало на себе Бюро друку при Держплані УСРР.

У середині 30-х років тривали пертурбації у структурі партійного контролю над пресою. 1935 року замість культурно-пропагандистського відділу ЦК було створено 5 самостійних відділів: агітації і пропаганди, преси і видавництв, шкіл, культурно-освітньої роботи, науки [554]. У 1939 році Культпропвідділ знову був реставрований, при ньому окремо діяли сектори: культури і науки, друку і видавництв.

Такі часті зміни не тільки назв, а й структурної підпорядкованості справ преси у керівних органах держави і партії свідчили про те, що впродовж 30-х років тривав процес підбору кращих заходів для забезпечення стійкості влади та її ідеології. З іншого боку, такі трансформації дозволяли безболісне тасування кадрів, їх вилучення аж до фізичного знищення.

Тотальний ідеологічний тиск центру став гостро відчутним на межі 20-30-х років. Під вигля-

дом масовізації газетних матеріалів — насиченням їх зворотною інформацією та повідомленнями від читачів, — а насправді через потребу обмежити інформування масового читача ЦК ВКП(б) прийняв рішення не друкувати в газетах стенограм, доповідей, виступів на різного роду з'їздах, пленумах, конференціях, нарадах [398, с. 106]. У 1930 році «Известия ЦК КП(б)У» були реорганізовані на нове видання — «Партактивіст», в результаті чого посилювався його бюрократично-прикладний характер і суттєво знижений рівень інформаційної насиченості. На початку 30-х років «боротьба проти виявів українського буржуазного націоналізму» призвела до закриття низки видань. Серед них — журнал «Історик-більшовик», що був названий трибуною «яворщини» за серію публікацій Матвія Яворського. У 1933 році припинився випуск «Літопису революції» за «похибки» у висвітленні подій 1917-1920 років. Літературні часописи «Літературний приз» та «Життя і революція» були закриті через уніфікацію літературних товариств і об'єднань у Спілку радянських письменників України (СРПУ).

З 1932 роком пов'язують початок нового етапу у справі цензури, який, за аналогією з репресивними процесами в інших галузях суспільного життя, називають «цензурним терором» [719, с. 172-173]. Розпорядженням РНК СРСР від 13 травня 1932 року було ухвалено створити спеціальні контрольні пости, прикріпивши їх до республіканських комітетів у справах друку [30, арк. 27]. 7 лютого 1932 року був затверджений новий склад Комітету у справах друку при РНК УСРР. Документи дозволяють зробити висновок, що від початку 30-х років керівна партійна преса значно

перевищує за періодичністю і накладом всі інші центральні видання. [Див. Табл. 2] [42, арк. 60].

Коли редакція газети «Вісті» звернулася до Комітету у справах друку про збільшення її інформаційної площі до формату «Комуніста», їй було відмовлено [35, арк. 94].

В лютому 1930 року було організовано Сектор пропаганди і преси при Наркоматі земельних справ (НКЗС) УСРР [34, арк. 4]. Перед ним ставились завдання керування всією виробничою сільськогосподарською пропагандою серед робітників радгоспів, МТС та колгоспників. Для цього була створена газета «За соціалістичну перебудову» (орган НКЗС ТА УКЦ УСРР), а також спеціальні журнали «Машина на селі» та «Птахівництво на Україні». Якщо на 1 січня 1930 року в УСРР виходило 17 сільськогосподарських журналів (8 масових та 9 науково-практичних), то на 1 серпня їх нараховувалось вже 23 (10 масових і 13 науково-практичних) [3, арк. 56]. Крім того на початок 1931 року було розгорнуто 25 районних радіогазет [34, арк. 43-45]. 15 травня 1931 року НКЗС розпочав перепис колгоспів України. Сектор пропаганди і преси НКЗС надіслав редакторам газет «Вісті», «Радянське село», «За соціалістичну перебудову» пропозицію активно взятися до цієї справи [1, арк. 127]. Через рік (на 1. 1. 1932) в Україні було 377 районних друкованих газет. Для них Сектор пропаганди і преси НКЗС УСРР організував агробюлетень «На допомогу районним газетам» [2, арк. 18].

Як відзначає історик української преси Аркадій Животко, «доба 1930-1932 років приносить рафіновані, цинічні методи ліквідації української націо-

нальної думки і характеризується двома основними моментами: 1) фаворизуванням жаргону в пресі як шляху до мовної асиміляції; 2) протиставленням до ідеї українства ідеї советської батьківщини і братанням української культури з російською на користь останньої» [421 С. 278]. Такої ж думки дотримується і В. Петров (В. Домонтович), що у 20-і роки друкувався у радянських виданнях і відчув на своїй творчості «советсько-газетярський жаргон» [593, с. 36].

Політичні умови діяльності преси в УСРР призвели до деформації її діяльності. В першу чергу, для неї стала типовою практика некоректного і довільного ставлення до подій та фактів реальної історії. Для повідомлення певних відомостей їх не вигадували, а тільки добирали з точки зору ідеології. Така традиція витікає з настанов Леніна, який навчав своїх колег та газетярів писати «об'єктивно», але стежачи за тим, аби мимоволі не стати захисником даної справи. Марксист мав свідомо протистояти «буржуазній об'єктивності», протиставити їй партійний суб'єктивізм. На підтвердження нагальної ідеї преса почасти вибирала з тисяч важливих фактів якусь дрібницю і роздмухувала її до неприродних розмірів. Випадкове робила типовим, коли цього потребувала чергова ідейно-політична кампанія. Важливі події почасти применшувались або взагалі замовчувались (особливо це типово для характеристики національних проявів).

За умов партійно-радянського тиску преса виробила арсенал методик у роботі з інформацією. Серед основних прийомів відзначимо наступні: 1) анонринація (штучне відокремлення частини тексту

документу) з метою зміщення смислових акцентів; 2) джерельна дивергенція (відхилення в тлумаченні інформації від її джерельно-документальної основи); 3) дифамація (оголошення дійсних або вигаданих відомостей, що ганьблять честь і гідність особи, товариства, партії, угруповання); 4) дезінформація (свідоме поширення неправдивої інформації); 5) персеверація (часте повторювання якоїсь ідеї, думки, дефініції), 6) деперсоналізація (знеособлення явищ, нівелювання ролі особистості).

Характерними рисами радянської преси були: 1) ідеологічна залежність, позаяк у наскрізно ідеологізованому суспільстві альтернативність думки була неприпустима і неможлива; 2) однобічний зв'язок або монологічний характер функціонування — соціально значуща інформація рухалась лише в одному напрямку — згори донизу, коли громадськість не могла висловити через газету/журнал свої справжні потреби, запити, турботи, невдоволення; 3) підцензурність преси як обов'язкова і необхідна передумова її діяльності; 4) силове усунення інформації, невідповідної заданій ідеократичній моделі, а тому відсутність варіативності чи альтернативності у виробленні поведінкового стереотипу; 5) етатизм преси позбавляв її конкурентності у боротьбі за читача, тому що, по-перше, держава забезпечувала їй дотацію, а по-друге, альтернативних джерел інформування вона не мала, тому і попит на існуючі був сталим; 6) непрозорий характер функціонування — неможливість для громадськості довідатись про внутрішню роботу засобів інформації: формування матеріалів для повідомлення, відбір новин, методи впливу на аудиторію тощо. Преса була ото-

чена щільним колом різноманітних установ, які не допускали невтаємничених до інформації; 7) патерналістський зразок преси, яка своєю діяльністю мала консервувати, стабілізувати існуючу соціальну систему, оберігати її від будь-яких струсів, негативних (з погляду партійних функціонерів) впливів. Таке штучне опікування, задумане для зміцнення режиму, в кінцевому підсумку призвело до суттєвої вади інформаційного обміну, а саме — відсутності достовірної інформації.

Головними функціями партійно-радянської преси були: 1) пропагандистська (або ідеологічна) функція, сенс якої полягав у насадженні комуністичної ідеології, показі переваг даного суспільного ладу. «Ідеологічна витриманість» була головною при оцінці тієї чи іншої публікації. Художня, естетична вартість відходила на задній план, коли мова йшла про ідеї; 2) організаторська — залучення широких верств радянських людей до участі в господарських та політичних кампаніях, культурних акціях тощо. Міра розголосу у пресі свідчила про важливість подій для керівництва; 3) ініціююча — започаткування певних суспільних починань. Саме публікації в пресі спровокували шквал критики і шельмування «націонал-ухильників», «буржуазних націоналістів», «ворогів народу». «Народний гнів» і в цьому випадку, як і в більшості аналогічних ситуацій, був профанацією, штучно організованою владою; 4) формуюча — вироблення певних установок, стереотипів поведінки; 5) навчально-виховна — вироблення радянизованих світоглядних орієнтирів, трансляція та закріплення відповідних знань.

Окремо варто підкреслити таку обставину функціонування преси в УСРР як копіювання нею центральної преси, наслідування її технологій, методик та прийомів. Одним з яких був метод «палімпсестної історії», тобто витирання з тексту історії реальних подій, явищ, осіб на потребу влади і заміна їх відповідними ідеології нормами. Преса під впливом партійної ідеології змінювали історичну свідомість українців. Зміна історичних уявлень не одного покоління — явище небезпечне, воно загрожувало втратою здатності до самоідентифікації етносу, а відтак і його знищенню. Такий «палімпсест» залишив на історії України глибокий слід — виявилися «стертими» з пам'яті народу цілі епохи та історичні періоди, національні герої були перетворені на зрадників, боротьба за визволення трактувалась як сепаратизм. На заміну були закріплені пропоновані ідеали, відповідні більшовицькій ідеології, за допомогою преси. Ще одним наслідком методу «палімпсестної історії» стала «подвійна свідомість» українців, яка дозволяла дотримуватись образу двох і більше протилежних переконань щодо явищ оточуючого світу. Подвійна свідомість стала обов'язковим атрибутом тоталітарних систем. Суперечлива природа тоталітаризму не дозволяла існувати особі з нормальною свідомістю. Яскраво ілюструє такий вид свідомості ставлення радянських людей до інформачії, що пропонувалась пресою. Не дивлячись на щоденне усвідомлення на власному досвіді неправдивості офіційних повідомлень, масова людина вірила їм. «Надруковано — значить правда» — такий принцип був провідним, не зважаючи на явне протиріччя досвіду і пропаганди.

2. 2. Більшовизація преси УСРР у 20-ті роки

У резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 року) вперше було вказано на те, що успіх національної політики більшовиків значною мірою залежить від діяльності преси [275, с. 432]. Існування в Україні альтернативних органів друку ускладнювало завдання і загрожувало небезпекою, тому до початку 20-х років вони були заборонені. Органи друку національних партій, громадських організацій, рухів були ліквідовані, просвітницька, земська та кооперативна періодика була трансформована і наповнена новим змістом.

Більшовики замінювали національну пресу новим типом видання — спільним органом партійного комітету та виконавчої влади відповідних рівнів. У цьому виявилось зрощення партійних і владних структур з перевагою перших. Відтоді партійно-радянська преса стала репрезентувати всю пресу радянської України, оскільки була єдиною можливою в легальному розумінні. Оскільки КП(б)У та РНК УСРР були залежні від РКП(б) та РНК СРСР, то і преса була підпорядкована Москві інформаційно, організаційно, політично і фінансово. Більшовицька преса в Україні виникла до закріплення їх влади і спочатку була виключно російськомовною. Започаткував її харківський «Пролетарий» 10 березня 1917 року за редакцією О. В. Ємельянова (Сурика). 14 березня вийшов перший номер «Голоса социал-демократа» (орган Київського комітету більшовиків). 4 квітня Е. Квірінг, А. Епштейн, М. Копилов С. Гопнер в Катеринославі почали видавати газету «Звезда». «Донецкий пролетарий» за редакцією

К. Ворошилова з'явився 30 травня. Орган Вінницького комітету РСДРП(б) «Борьба», ініційований головою обласного комітету більшовиків Південно-Західного краю Є. Бош, вийшов 2 червня. 19 червня побачив світ перший номер «Одесского пролетария». Та всі ці видання виходили по 2-5 номерів та тиражем від 2 до 8 тис. примірників. Так само і центральний орган українських більшовиків газета «Коммунист» вийшла вперше 14 червня 1918 року здвоєним числом в Москві, потім її випуск був перерваний і відновився лише наприкінці наступного року в Харкові. За підрахунками відомої дослідниці більшовицької преси М. Дмитрієнко, на початок січня 1918 року більшовицькі комітети України видавали 9 газет, а в лютому — тільки 7 [410, с. 29]. За тоном газети більшовиків були відверто агресивними, навіть брутальними, як відгукувався про них С. Єфремов: «Більш убогого, сірого, нахабного й, скажу просто, дурного створіння і уявити собі було не можна. На краденому папері краденими думками розводили офіційні писаки такі візерунки з демагогії, нахабства і тупості, що можна було б не турбуватися їхнім довгим пануванням» [420, с. 28].

Першою власне радянською газетою був «Вестник Украинской Народной республики», започаткований ухвалою Харківського з'їзду Рад (13 грудня 1917 року). «Вестник УНР» мав виходити українською та російською мовами. В ньому брали участь В. Затонський, Ю. Коцюбинський, М. Куліш, М. Скрипник. Останній випуск газети був здійснений у Таганрозі 20 червня 1918 року, видання припинилось у зв'язку з австро-німецькою окупацією України.

У 1917-1918 роках в Україні ще досить широко була представлена преса інших політичних партій. Зокрема, В. Ігнатієнко облікує за 1918 рік видань українською мовою — 252, з них більшовицьких — лише 1 газета, російською — 321, з них — 6 більшовицьких [452, с. 73]. Крім партійних видань, популярними були газети різних кооперативних товариств. Їх нараховувалось не менше півсотні, виходили вони переважно українською мовою [628, с. 13]. Помітне місце посідала також і земська преса. Найбільш сталими були орган Київської народної управи «Народна справа», що видавався у 1918 році за участю С. Петлюри, В. Садовського, та катеринославська «Народная жизнь». Остання мала намір стати україномовною, керуючись зацікавленістю своїх читачів. У листопаді 1918 року нею було опитано 1 079 респондентів, тільки 3 з них підтримали російську мову газети, 4 вважали доцільною двомовність, решта висловилися за негайний перехід на українську мову [421, с. 27].

Хоч наприкінці 1919 року більшовицькі газети в Україні складатимуть третину від загальної кількості видань (а їх різного рівня було 338) [688, с. 82], їхня популярність була дуже низькою. «По-перше, газети наповнені загальними міркуваннями і слабо беруть участь в практичному будівництві місцевого життя, — відзначалося в циркулярі ЦК РКП(б) губкомам РКП(б) від 4 квітня 1921 року «Про програму місцевої газети». — По-друге, газети малопопулярні: окрім переважання відстороненого змісту над конкретним вони подають матеріал у формі довгих статей із заплутаними і незрозумілими фразами. По-третє, не є трибуною читачів, не мають зв'язку з робітничо-селянською масою, з організаціями і навіть з місцевими

установами» [276, с. 186]. Чільні газети інших партій та громадських організацій були авторитетніші. Влада й партія під виглядом труднощів з папером вдалася до закриття найбільш авторитетних інопартійних видань. Уже через рік, на кінець 1920 року, комуністична періодика зросла вдвічі і складала 67% від загального числа видань. Уся центральна преса республіки в 1920 році була поставлена під контроль комуністів, але її становище було важким.

Пленум ЦК КП(б)У від 6 лютого 1922 року поставив перед комуністами завдання «витіснення української контрреволюції з тієї позиції, яку вона зайняла в національно-культурному розвитку країни. Досі це завдання не виконане» [288, с. 21]. В його резолюції в підрозділі «Щодо комуністичного впливу» вже конкретно вказувались завдання керівної періодики: «перетворити «Вісті» у велику газету з добре підібраним штатом, з хорошою інформацією, щоб вона могла одночасно з гідністю бути органом ВУЦВК і засобом комуністичного впливу» [288 С. 23]. 14 квітня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У поставило перед газетою «Вісті ВУЦВК» завдання «полонити ідеологічно інтелігентські кола української дрібної буржуазії, а для робітників і незаможних українців по мові дати трибуну для політичної і культурної роботи» [70, арк. 79]. Цей часопис почав виходити 13 лютого 1919 року спершу як «Известия Киевского Совета Рабочих Депутатов». Газету готувала редакція «Киевского коммуниста», нелегального органу Київського комітету КП(б)У в роки Гетьманату та Директорії, у складі Алгасова, А. Бубнова та Є. Ларсенка (Касьяненко). У перші дні «Вісті» друкували матеріали українською та російською мовами, згодом стало виходити два окремих

різномовних видання. Після переїзду радянського уряду до Києва газета з 1 квітня 1919 року перетворилася на орган ВУЦВК і виходила впродовж 5 місяців двома виданнями. Робота була перервана денікінською окупацією. «Вісті» відродилися в Харкові в січні 1920 року, але російською мовою – через брак українських спеціалістів. І лише з 28 травня «Вісті» почали виходити українською мовою, коли редактором став В. Блакитний [71, Арк. 9].

Попри те, що «Вісті ВУЦВК» вважалися провідною радянською газетою, на початку 20-х років видання зазнавало великих труднощів. Часопис не мав постійного штату співробітників, не був затверджений його кошторис. «Вісті» не мали в 1921 році жодного репортера, що технічно унеможливило обслуговування комісаріатів та інформування читачів про роботу уряду. ЦК КП(б)У визнавав, що «Вісті» зовсім не доходять на Правобережжя, де питома вага україномовного населення значно більша [68, арк. 18]. Офіційно тираж газети нараховував 10 тис. примірників, хоча через брак паперу та перебої в подачі електрики друкували лише 2 тис. примірників. Як згадує тодішній заступник редактора М. Христовий, часом доводилося друкувати вручну, у таких випадках тираж сягав 500-800 примірників [306, с. 65]. Увесь 1921 рік йшла боротьба за регулярний вихід провідної центральної газети. В. Еллан-Блакитний на раз звертався до ЦК КП(б)У та РНК про допомогу. В одному з листів до ЦК він писав: «Нормальний вихід газети став героїзмом. Робітники-друкарі, одержуючи по півфунта (і то не щодня) замість хліба мамалиги, не дуже охочі до праці, незважаючи на свою пролетарську свідомість. Вони радше кидають свої верстати та тікають на села або

повертаються просто в мішечники» [70, арк. 70]. На початку квітня 1922 року В. Еллан-Блакитний повідомив ЦК КП(б)У про вимушене призупинення газети через нестачу засобів для друку [70, арк. 73–75]. Тоді ж Політбюро ЦК КП(б)У доручило оргбюро розробити заходи з підтримки «Вістей». Зокрема, було ухвалено частину тиражу друкувати в типографії «Коммуниста». Але через неврегульованість відносин з типографією в квітні 1922 року «Вісті» виходили з перервами по 3–4 дні [70, арк. 14].

Стан української преси в цілому був катастрофічним. У січні 1922 року ЦК КП(б)У в доповідній записці на ім'я завідуючого підвідділом преси ЦК РКП(б) І. Вардіна повідомляв, що в Україні масово припиняються щоденні газети. За останні 7 місяців загальна кількість газет скоротилася не менш як у 5 разів (від 200 з лишком вціліли не більше 35–40). Преса національних меншин за останні 3 місяці скоротилася на 95%, газет українською мовою стало вдвічі менше, упав їх тираж (до 2–3 тисяч) та періодичність (2–3 рази на тиждень). Упродовж першої половини 1922 року скорочення україномовних газет тривало: від 88 назв на 1 січня до 24 на 1 серпня [454, с. 91]. Примітно, що «паперова криза» не позначилась негативно на російськомовних виданнях, у 1921 році комуністичних видань російською мовою нараховувалось 188, а у кризовому 1922 році їх число зросло до 287 назв [452, с. 73].

Самоокупність всіх газет столиці України була якщо не повним, то приблизним міфом (про прибутки губернської преси і говорити не доводиться). Наклади харківських газет такі: «Коммунист» – 23 тис. прим. (з них близько 9 тис. – по передплаті), «Вісті» – 9–10 тис. (майже цілком обов'язкова передпла-

та: губвиконками, повітвиконками, райвиконками тощо), «Пролетарий» — близько 8 тис. прим., з них — 6 тис. передплатою. Через недосконалість горезвісного експеддруку деякі харківські газети організовують власні експедиції [565, с. 61-62].

Української преса потерпала так само, як і загальнофедеративна, тому що умови існування преси в Україні майже ті самі, що і в Росії: типографії (Укрполіграф) витискували з газет останні соки («пресу, — як казали тоді, — беруть під прес»), ціни на папір зростали немилосердно. Причому операції Паперотресту почасти набували справді анекдотичного характеру. У Києві, наприклад, «Пролетарская правда» брала папір з вільного ринку, заваленого продукцією варшавських і фінських фірм. Їх папір майже удвічі був дешевший за трестівський. А трест наполягав на централізованому постачанні за високими цінами. Через брак паперу і виробничих потужностей припинили виходити херсонська, волинська, чернігівська губернські газети. У Києві залишилась самотньою «Пролетарская правда». Донбаська «Кочегарка» періодичність скоротила вдвоє (з шести разів на тиждень до трьох, а іноді і двох).

Крім того, заборгованість українських центральних і місцевих газет сягала від 1 до 5 млрд. карбованців на кожну газету. Українська преса від початку НЕПу в бюджетному порядку не отримала жодних субсидій. Водночас майже вся преса в Росії фінансувалася в розмірі 25-20% від потреби [70, арк. 14]. Серед газет, що конче потребували субсидій (не менше 25% кошторису) були названі центральні «Вісті», «Коммунист», 2 губернські українські селянські (київська та харківська), 1 єврейська, 1 польська, 1 ро-

бітнична газета російською мовою. Для погашення заборгованості потрібно було 40 млрд. карбованців [70, арк. 14].

ЦК КП(б)У звернувся до Агітпропу ЦК РКП(б) з пропозицією включити до державної мережі 83 газети України. У вересні 1922 року тільки 29 газет України потрапили до переліку на дотації, а саме: 15 губернських (з них 12 російськомовних, 3 українські), 4 центральних (2 російські і 2 українські), 8 повітових (усі російською) і 2 нацменшин (польською та єврейською) [70, арк. 190]. До кінця року цей список розширився до 65 видань: 47 з них були російською мовою, лише 10 українською, 6 двомовних, 1 польською, 1 єврейською [71, арк. 7–8]. Матеріальна допомога провінційній пресі виразилась у покритті заборгованості 28 газетам, що ввійшли до федеральної мережі періодичних видань [70, арк. 27].

До проголошення офіційної українізації легальна преса в Україні була більшовизована. Вона стала інструментом партійної пропаганди й агітації, виконувала роль речника ідеології більшовизму. Інші видання були заборонені. Якщо й з'являлись окремі випуски неофіційної преси, їх ігнорували, замовчували при характеристиці суспільних настроїв. В. Еллан-Блакитний на одній з нарад у ЦК КП(б)У критично наголошував, що «преса в Україні є великим знаряддям русифікації, найбільшою перепоною до поступового згладжування мовної і національної різниці між містом і селом» [72, арк. 44].

А. Животко подає такі дані: «В 1920 році на 73 українські органи припадає 63 органи комуністичних, а в 1922 на 77 українських органів — 75 комуністичних. З цього часу починає зростати російська преса, даю-

чи вже 188 органів (з них 169 комуністичних) проти 75 українських комуністичних. Українська некомуністична преса цілковито зникає на 1922 рік. Українською мовою в 1922 році виходило 56 газет: на Київщині – 22, на Харківщині – 20, Полтавщині – 7, Катеринославщині – 3, Поділлі – 2, Херсонщині – 2. Київ мав 16 газет, Харків – 18, Полтава – 3 [422, с. 238].

Динаміка української преси цього періоду може бути простежена за таблицями 3–5 [452, с. 70–73].

VII конференція КП(б)У (квітень 1923 року) в числі своїх рішень стосовно преси ухвалила: «В галузі видань для села українською мовою необхідно підтримати селянські газети, що виходять у землеробських губерніях, як от: на Волині, Поділлі, Київщині. Для обслуговування губерній, що не мають селянської преси, необхідно створити два обласні органи українською мовою для Лівобережжя і Правобережжя. Крім сільських газет, треба створити щотижневий або двотижневий популярний селянський політико-економічний і сільськогосподарський журнал українською мовою за типом колишніх сільських видань» [274, с. 234].

1923 рік є новим етапом у розвитку офіційної української преси. XII з'їзду РКП(б) накреслив певні орієнтири для розв'язання національного питання і в галузі друку. Ухвала пленуму ЦК КП(б)У (від 22 червня 1923 року) «Про заходи по здійсненню резолюції XII з'їзду з національного питання в галузі партійної роботи» серед головних заходів вказувала: «В частині преси перевести протягом року на українську мову селянські газети в окружних центрах з українським населенням. Вжити практичних заходів до виконання постанов Всеукраїнської конференції

про видання селянського журналу при «Селянської правде», а також постанову грудневого пленуму ЦК щодо «Вістей». В губкомівських журналах матеріали, що стосуються роботи на селі, як офіційні, так і статейні, давати українською мовою» [274, с. 231]. В агітаційно-пропагандистській роботі на селі належало використовувати переважно українську мову. Агітпропвідділу при ЦК КП(б)У пропонувалося відновити видання «Селянки» при «Селянській правді», а «Коммунарке Украины» за необхідне рекомендували розширити «Відділ селянки» українською мовою [274, с. 232].

Початковому етапу українізації преси (1923-1925) притаманні такі риси: 1) Класово-партійний принцип формування газетних і журнальних видань усіх типів і рівнів; 2) вироблення двох основних видів партійно-радянської газетної періодики: а) загальнополітичної газети для керівного активу та б) масових газет; 3) типізація газетних видань за класовою структурою суспільства (робітничая, селянська) та віковими особливостями читача (молодіжна, дитяча); 4) усталення мережі журнальної періодики; 5) селянізація україномовної масової газети; 6) виникнення робітничо-селянського руху, підпорядкування його партійному керівництву; 7) залучення до створення україномовної преси лояльно налаштованої національної інтелігенції; 8) домінування російськомовної (через забезпечення великих накладів) та російської (через сприятливий режим розповсюдження та умови передплати) преси над українськими виданнями; 9) подальше регульоване зростання преси за офіційної матеріально-фінансової підтримки держави.

Рекомендації та документи в справах українізації у цей час відзначались половинчастістю, незрозумілістю деяких положень. Це ж стосувалось і декрету РНК УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 року, що узаконив справу українізації друку. В ньому вперше було вказано термін українізації преси для сільського населення — до кінця 1923 року [277, с. 435]. З партійних ухвал видно, що на початку 20-х років українізація преси мислилась тільки на терені села, тому вона і пішла шляхом «селянізації», як визначають це явище газетні працівники. Так, у першому операційному плані підвідділу преси ЦК (на травень — липень 1923 року) передбачалось створення двох взірцевих селянських газет у Харкові і Києві, а також щотижневого бюлетеня прес-бюро ЦК «Помощь газете» з матеріалами для друку і агітації [74, арк. 36]. Як досягнення в українізації преси підвідділ преси подавав у звіті такі дані: подвоєння тиражу україномовної преси за 1924 рік (з 535 тис. примірників до 1 млн.) сталося зростанням накладів газет для села [75, арк. 14]. Спеціально для селянських газет на жовтень 1924 року було повністю українізовано інформбюлетень РАТАУ. Українізація в галузі друку зводилась до переведення періодики на українську мову. Та навіть формальний перехід преси на українську мову відбувався складно й суперечливо. Було взято курс на державну підтримку видань українською мовою. З 1923 року до державної твердої мережі видань, що підлягали субсидіюванню, включені тільки україномовні масові газети, дві газети національних меншин, і, як виняток, одна російськомовна газета для робітників Донбасу («Всероссийская кочегарка») [74, арк. 17].

За півроку (квітень — жовтень 1923 року) кількість газет українською мовою зросла на 238%, було створено низку державних українських видавництв: «Радянський селянин», «Рух», «Червоний шлях», «Час», «Слово» [74, арк. 98,115]. Місцевій пресі за 1923 рік надіслано з Москви 8 800 крб. і 4 600 крб. через Агітпроп ЦК КП(б)У. Гроші були розподілені між 24 україномовними газетами та газетами нацменшин [75, арк. 6]. Тверда мережа газет, що підлягали державній підтримці, на 1 березня 1924 року була такою: центральні — 2 (укр. м. — 2), губернські — 2 (укр. м. — 1), окружні — 14 (укр. м. — 13), молодіжні — 4 (укр. м. — 2), нацменшин — 4 [77, арк. 28–29]. Але україномовні щоденні газети разом узяті мали тираж 15 тис. примірників (з них центральні «Вісті ВУЦВК» забірали 6 тис.), а «Всероссийская кочегарка» одна мала 35-тисячний наклад. Єврейська щоденна масова газета друкувалась в 5 тис. примірниках [77, арк. 28–29]. 33 російськомовні газети України мали тираж 445 тис. екземплярів, а 24 україномовні газети — тільки 72 тис. [77, арк. 12]. До цього слід додати тираж центральних московських видань, що були поширені на Україні, а саме: «Правда» — 150 тис., «Гудок» — 100 тис., «Известия» — 100 тис., «Рабочий» — 100 тис. тощо [82, арк. 38].

Під тиском національно свідомої верхівки в Наркоматі освіти, що забезпечував по радянській лінії ходу українізації, та націонал-комуністичних сил в КП(б)У наприкінці 1924 року було поставлене питання про якісне оновлення періодичної мережі в Україні.

Початок організаційної розбудови газетної мережі в умовах українізації поклала Перша Всеукраїнська нарада редакторів, що відбулася в Харкові в січні 1925

року. Нарада констатувала, що, по-перше, в Україні не вироблено усталеного типу робітничої і селянської масової газети. По-друге, переважає «мішана газета» — мішана і за мовою, і за соціальною зорієнтованістю на читацьку аудиторію. По-третє, існуюча мережа селянських газет та їх тиражі визнано недостатніми. Дані про організацію та українізацію нових газет засвідчували тільки кількісне зростання української преси, але якісної зміни не було. За результатами наради редакторів ЦК КП(б)У ухвалив рішення про кардинальну зміну й перебудову преси в Україні. Число загальнополітичних видань мало бути зведене до мінімального. Для забезпечення дієвості преси у ній мають переважати масові газети — робітничі та селянські. Передбачалися також керівні друковані органи для активу [74, арк. 17].

Помітна у цей час загострена увага до якості преси. Так, бюро Куп'янського ОПК, оцінюючи 15-місячну діяльність селянської газети «Праця», відзначило зростання її накладу з 500 примірників (вересень 1925 року) до 2 050 (грудень 1926 року), число сількорів зросло вчетверо (з 50 осіб до 224). Газета отримала за звітний період 6 856 листів від селян, помістила на своїх сторінках понад 2 200, близько 800 дописів подані на розслідування. Разом з тим у постанові на доповідь редактора О. Якубсона було вказано: «Газета не досить набуває масового характеру через те, що вміщує великі статті та передруковує статті центральних газет, які, безумовно, не читають селяни» [257, арк. 156–165]. На бюрократичні зволікання з сільськими дописами вказує також огляд газети «Змичка» Артемівського ОПК [211, арк. 57]. Недоліки селянських україномовних газет поясню-

вались, по-перше, слабким розумінням редакціями потреб селянського читача, по-друге, їх невисоким рівнем освіченості і фахової підготовки. Вирішення цієї проблеми ЦК КП(б)У бачив у підсиленні редакцій партійними працівниками. По-третє, українізація преси гальмувалась обмеженим матеріальним забезпеченням. Завідувач відділу преси Н. Нюренберг у доповідній записці в Політбюро ЦК вказував, що українізувати пресу і провадити раціональне господарство книжкового і газетного видавництва зовсім неможливо, оскільки Москва виділяє коштів вдвічі менше, ніж потрібно [78, арк. 36].

У Харкові селянська газета «Селянин» російською мовою виходила як додаток до «Харьковского пролетария» з 6 квітня 1922 року [367, с. 180]. 19 лютого 1925 року вона стала самостійним виданням «Селянин Харківщини» [260, арк. 37], вона виконувала роль центральної керівної газети для сільського активу до 14 лютого 1930 року, коли була влита у «Радянське село» [367, с. 180]. Остання була масовим щотижневим виданням для всіх селян республіки на зразок центральної московської «Крестьянской газеты» [11, арк. 94].

Газета «Радянське село» була заснована в Києві 20 червня 1924 року як губерньська масова газета для селян. На початку своєї діяльності вона мала тираж 18 тис. примірників. Через рік вона стала найпопулярнішою з усіх українських селянських видань, збільшивши тираж до 67,5 тис. примірників [11, арк. 94, 97, 99]. Тому ЦК КП(б)У за рекомендацією Відділу преси 2 червня 1925 року ухвалив реорганізувати її в центральну всеукраїнську селянську газету з переведенням до Харкова [79, арк. 103].

На спільному засіданні Сількомісії ЦК КП(б)У та Відділу преси 11 червня 1925 року була розроблена програма такої реорганізації [11, арк. 94]. «Радянське село» в Україні відповідало московській «Крестьянской газете». Започаткування такої газети для всієї селянської України було важливим заходом справжньої українізації. Адже практичні господарські рекомендації «Крестьянской газеты» розглядалися українським Наркомземом як шкідливі, оскільки умови сільськогосподарської праці в Україні істотно відрізнялися від російських. Листи з Правобережної України, особливо з Поділля (а в 1924 році тут передплачували 15 тис. примірників «Крестьянской газеты»), до Наркомзему УСРР засвідчували необхідність української газети — poradника для селян [144, арк. 68, 80, 80а, 80б, 193–194].

«Радянське село» здобуло авторитет як республіканська масова газета. За перші півроку роботи в Харкові число її сільських кореспондентів зросло з 1 тисячі в червні 1925 року до 2 060 в березні 1926 року. За цей період до редакції надійшло понад 54 тис. листів. Щодня пошта приносила по 400-500 дописів, які містили по 150-200 питань різного характеру. Редакція започаткувала нові рубрики: «Відповіді нашим дописувачам» і «Наші поради», щомісяця вміщуючи в них по 2,5 тис. конкретних відповідей та 1-1,5 тис. рекомендацій [636, с. 30].

Як орган ЦК КП(б)У газета «Радянське село» мала великі права, її кореспонденти, штатні працівники редакції могли отримувати інформацію від будь-яких партійних і державних установ. Наркоматам було наказано ретельно стежити за публікаціями в «Радянському селі» та відповідати на критичні зауваження

в газеті [80, арк. 205]. Цій газеті було створено добру поліграфічну базу. Редакцію очолював талановитий публіцист і організатор преси В. Фурер.

Газета була добре продуманою. Як кожне партійне видання, вона в першу чергу інформувала читачів про життя і плани більшовиків. Але, спираючись на своїх дописувачів, уміло пов'язувала накреслення партії з реальними подіями. «Радянське село» в 20-ті роки була найбільш чутливою до проблем сільського читача. Від серпня 1925 року редакція готувала щомісячні інформаційні бюлетені за листами із села для ЦК КП(б)У. Спочатку редакція формувала їх за загальним масивом повідомлень сільських дописувачів. Але скоро почала класифікувати кореспонденцію по рубриках: «Про хлібозаготівлі», «Про сільські ради», «Комнезами на селі», «Про режим економії», «Про кооперацію», «Суспільно-політичні настрої селян» тощо. Часто на вимогу ЦК КП(б)У складалися бюлетені для з'ясування суспільно-політичної атмосфери в різних регіонах України. На кінець 20-х років у класифікації інформації «знизу» став домінувати соціально-класовий аспект: «Настрої сільської бідноти», «Селяни про куркульське шкідництво», «Куркульська агітація», «На підтримку середняка» тощо. Бюлетені регулярно надсилались у відділ преси ЦК КП(б)У. Найхарактерніші настрої відстежувались, і вироблялись відповідні рекомендації для місцевої преси. Можна стверджувати, що «Радянське село» на початку своєї діяльності поєднало в собі риси керівного загальнополітичного й масового видання.

Через реорганізацію губернсько-повітового адміністративно-територіального поділу України і перехід до окружної системи Відділ преси ЦК КП(б)У

ухвалив створити прес-бюро при ЦК КП(б)У: «Нове районування УСРР, з одного боку, і українізація преси, особливо селянської, з іншого, та у зв'язку з складностями і потребами газет і слабкістю їх редакторського складу виникає невідкладне завдання: постачати окружним, і в певній мірі і стінним газетам, життєвий і своєчасний матеріал, якого газети не зможуть здобути на місцях. Цим Відділ преси, по-перше, допоможе окружній і взагалі селянській пресі глибше й ширше ідеологічно охопити аудиторію, і, по-друге, буде систематично вирівнювати ідеологічну лінію окружної преси» [78, арк. 43].

За прикладом Відділу преси ЦК РКП(б) при цій же структурі ЦК КП(б)У було організовано бюро газетних об'єднань, що регулювало господарську роботу газет, видавничі справи, забезпечення папером, типографським обладнанням та послугами, надання кредитів тощо [78, арк. 48]. Усі ці організаційні заходи були спрямовані на забезпечення зв'язку партії і влади із сільським населенням України. Газети в цьому мали відіграти роль сполучного засобу.

Окружна газета як орган окружному КП(б)У та оргвиконкому формувалася як масова газета. Переважна більшість округів (41 з 52) була сільською за способом господарювання і населенням. Тому опікування селянською масовою газетою призвело до так званої «селянізації» преси в ході її українізації. Ця тенденція була зумовлена відомим гаслом періоду НЕПу «Обличчям до села!» в контексті налагодження «змички міста з селом». Серед супутніх чинників цієї тенденції варто врахувати те, що земська і просвітянська преса була ліквідована в попередній період, і комунікаційна прогалина потребувала свого заповнення. До

такої преси прагнули долучити сільську інтелігенцію, у першу чергу вчителів, лікарів, щоб включити їх у радянське будівництво. Водночас селянська масова газета мала впливати на поступову радянізацію селянського загалу. Крім того мовленнєва практика селянства сприяла природній українізації преси, витіснила штучну (зрусифіковану, перекладну, кальковану) мову. Селянська, тобто народна (національна) мова, мала б з селянської газети перекинутись і на робітничу пресу.

На редакторській нараді 1925 року в доповіді «Становище преси на Україні» М. Равич-Черкаський відобразив цю тенденцію: «У нас питання про селянізацію газет стоїть в тісному зв'язку з питанням про українізацію. Не потрібно, однак, змішувати українізацію з селянізацією. Якщо селянізація означає українізацію, то українізація не обов'язково означає селянізацію» [284, с. 14]. В обговоренні доповіді редактор «Радянського села» В. Фурер категорично виступив проти зведення українізації до селянізації газет. За його словами, примітивне тлумачення «селянізації» обмежувало зміст селянської масової газети суто проблемами села, заважало включенню українського селянства до творення нового радянського суспільства та його культури.

На нашу думку, про селянізацію преси можна говорити лише як про тенденцію кількісного зростання видань для села (і числом найменувань, і тиражем). У 1922 році загальний тираж газет українською мовою нараховував 24 тис. примірників (7%). На 1 квітня 1925 року число українських газет зросло до 29 (наклад 402 тис. примірників), з них 10 селянських газет мали загальний тираж 166 тисяч. 1 липня 1925 року в Україні

було вже 19 селянських газет (202 тис. примірників), на 1 грудня — 34 газети (294 тис. прим.) [636, с. 16].

За винятком 7 округів, усі округи до кінця 1925 року мали свої селянські масові газети. В числі перших повністю були переведені на українську мову «Голос праці» (Бердянськ), «Плуг і Молот» (Біла Церква), «Правда Прилуччини» (Прилуки), «Серп і Молот» (Малин), «Незаможник» (Корсунь) [75, арк. 7]. Двомовними ще залишалися «Червоний шлях» (Єлисаветград), «Плуг і Молот» (Суми). Але навіть українізовані ці газети знаходилися в різному матеріальному становищі. Лише центральні «Радянське село» та «Селянська правда» мали стабільні тиражі — 50-53 тис. примірників. Наклади провінційних селянських газет коливались від 800 примірників до 2 000 кожна.

У цілому ряді місць тип газети як масової селянської не дотримувався ні щодо мови, ні в соціальній спрямованості. Так звані «мішані газети» на першому етапі українізації мали своїх прихильників, які твердили, що саме такі часописи зміцнюють «змичку робітничого класу з селянством» через свою двомовність (російська, мовляв, зрозуміла робітникам, а українські матеріали нехай читають селяни) і змішаною проблематикою публікацій. Але насправді «мішана газета» орієнтувалася на читачів-напівмішан, вона не була цікавою ні робітникам, ні селянам, бо висвітлювала проблеми поверхово, не мала зворотного зв'язку читачем.

В офіційних звітах про хід українізації преси двомовні газети завжди подавалися як резерв українізації. Реально було навпаки: такі газети зволікали з остаточним переходом до українського мовлення, обмежувалися його назвою, рубриками, іноді «шапками» сторінок, матеріали ж подавали російською.

Попри це, можна стверджувати, що на кінець 1926 року газетна мережа в Україні усталилась за класовим та мовним принципами. [Див. Табл. 6,7]. [160, арк. 10,11,51,52,54].

З 1926 року в Україні стали також створюватись видання, спрямовані певним соціальним групам на селі, що було пов'язане з політикою партії на селі в цілому та роллю центральної преси, зокрема. Всесоюзна газета «Батрак» (орган ЦК профспілки сільськогосподарських та лісових робітників СРСР) охоплювала і українське наймитство. За звітом редакції, у 1926 році з України до редакції «Батрака» писали 595 робкорів, що складало 11,6% від всього числа дописувачів [132, арк. 8]. У перші два місяці 1927 року редакція отримала 811 листів з України, 147 з них містили питання конкретно національного характеру, у 123 висловлювалась критика на адресу доставки газети [133, арк. 25]. У багатьох листах йшлося про те, що газета не надає конкретної допомоги. Наприклад, робкор Воронін (с. Константинівка Братського району Зінов'ївського округу) писав так: «Якщо на загальних зборах хто з наймитів виступить проти адміністрації, то він буде звільнений. Наймити бояться і слово сказати або чогось вимагати. Про це знає редакція, але їй не болять. Якщо так буде і далі, то, я гадаю, наймиту не потрібна буде газета «Батрак» та і самий Союз» [133, арк. 134].

У відповідь на такі гострі зауваження з 8 березня 1927 року почала виходити газета «Наймит» (орган Всеукраїнської спілки сільськогосподарських та лісових робітників ССРР). Вона стала першою національною газетою Спілки. Трохи пізніше за її зразком були створені узбецька та грузинська газети для наймитів. З вересня 1927 року газета «Наймит» стала по-

ширюватися серед українського населення по Росії, з жовтня започаткувала газети-листівки українською мовою, а сама газета «Батрак» з цього часу щомісяця стала вмещувати «Національну сторінку» [134, арк. 3, 35, 44-47; 133, арк. 10].

В резолюції квітневого (1925 року) пленуму ЦК КП(б)У «Про українізацію» було визнано, що українізація радапарату відбувалась шляхом природного тиску знизу, основні ж успіхи відчула на собі тільки нижча школа, а вся основна громадсько-політична і культурна робота партії провадилась російською мовою. «Відставання українізації партії загрожує ослабленням ролі партії як керівника мас і їх самодіяльності, відривом радянського апарату від партії (тим більше, що державний апарат не являє собою згуртованих пролетарських кадрів і що в ньому є цілий ряд непролетарських елементів)» — констатовалося в документі [288, с. 83]. Постанова підкреслювала, що українізація не є справою тільки працівників-українців, вона стосується всіх комуністів.

Для посилення впливу партії були визначені доволі кардинальні заходи і в галузі преси. По-перше, визнано необхідним видання центрального друкованого органу ЦК КП(б)У українською мовою із збереженням на перехідний період видання «Коммунист» і російською мовою. По-друге, фракції ВУРПС запропоновано розробити конкретний план видання паралельно з «Пролетарием» щотижневої робітничої газети українською мовою. Вихід «Робітничої газети «Пролетар» передбачалось розпочати з листопада 1926 року, створенням нової газети мав керувати її майбутній редактор Б. Лівшиць (Борис Червоний) [33, арк. 56-57]. По-третє, орган ВУРПС «Профдви-

жение на Украине» з 1 січня 1926 року передбачалось перевести на українську мову [288, арк. 84–85].

У грудні 1925 року ІХ з'їзді КП(б)У констатував зростання тиражу селянських газет і визнав пресу одним з могутніх знарядь політики партії на селі, особливо після українізації основних окружних газет. Дальша українізація преси визначалась одним з нагальних завдань [274, с. 383]. Разом з тим було визнано, що періодична і неперіодична преса вкрай мало уваги присвячувала питанням української історії і культури. З'їзд відзначив ідеологічне зміцнення «Комуніста», але його українізація залишалась нагальною вимогою на найближчий час [274, с. 384]. Центральний орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» до переведення на українську мову мала тираж понад 70 тис. прим., українізація призвела до подвійного зменшення накладу — 16 червня 1926 року газета мала тільки 36 тис. прим. [262, арк. 118]. Відразу ЦК КП(б)У звернувся до окружкомів про підтримку українізованого «Комуніста» [256, арк. 178]. Повернення читача до україномовного «Комуніста» було складним і тривалим. Редактор газети Ф. Таран в доповіді на бюро Харківського окружного партії у травні 1929 року навів наступні дані про коливання накладу:

16 червня 1926 року -	36 тис. прим.
16 червня 1927 року -	28 тис. прим.
1 вересня 1927 року -	24 тис. прим.
1 січня 1928 року -	28 тис. прим.
1 березня 1928 року -	40 тис. прим.
16 червня 1928 року -	48,5 тис. прим.
1 січня 1929 року -	73 тис. прим.
5 травня 1929 року -	83 тис. прим.

На цей час «Комуніст» мав 516 робкорів-харків'ян, тільки 216 з них писали українською [263, арк. 1–4]. Тому бюро Харківського ОПК запропонувало всім райкомам і осередкам подбати про створення мережі дописувачів керівної газети. Редакції пропонувалось ширше висвітлювати проблеми культурного життя і потреб Харкова як столиці, зокрема поставити питання будівництва в столиці оперного театру, кінотеатрів по районах, будинків культури, картинної галереї тощо [264, арк. 21–36].

Постановою ВУРПС від 23 вересня 1926 року було започатковано видання загальноукраїнської масової «Робітничої газети «Пролетар» українською мовою [208, арк. 47]. На початку 1927 року до всіх окружних РПС були надіслані циркулярні листи про підтримку нової газети, але робота ця була знехтувана. Так, на кінець липня 1927 року на багатьох підприємствах Вінниці робітники навіть і не чули про створення для робітників центральної масової газети українською мовою [209, арк. 76].

Рішення про українізацію «Харківського пролетаря» було ухвалене тільки на початку березня 1930 року, перший номер українською вийшов 12 березня 1930 року [265, арк. 16].

На потребу своєї українізації відгукнулась і шахтарська газета «Кочегарка». Її читачі поповнювались вихідцями із села. Так, у січні-лютому 1927 року вона отримала близько 500 листів-запитань стосовно кампанії перевиборів сільрад. Тому редакція видала листівку-відповідь, надрукувавши її різними мовами: 15 тис. українською, 5 тис. російською, 5 тис. німецькою [213, арк. 4–6]. Її приклад наслідувала газета «Домна», для роз'яснення завдань посівної вона виготовила 20 примірників макетів сільських стіннівок [214, арк. 92].

Значну роль у вихованні молоді більшовики покладали на молодіжну періодику. Газети для молоді традиційно спочатку виходили як «Сторінки молоді» у селянських чи робітничих масових газетах, поступово виростаючи у самостійні видання. Так, наприклад, газета «Молоде село» була заснована у липні 1919 року в Житомирі під назвою «Комсомольський клич», у 1921 році друкувалась спецсторінкою у губернських «Вістях». З грудня 1923 року стала виходити «Бідняцька молодь» раз на два тижні, яка у другій половині була замінена «Юнацькою правдою». Вона у квітні 1926 року і була перетворена на масову молодіжну селянську газету «Молоде село» — орган Волинського окружного ЛКСМУ. Відділ преси ЦК ЛКСМУ з метою покращення керівництва молодіжками запровадив з вересня 1926 року їх поквартальні огляди [126, арк. 8]. Це було відповіддю на критику Політбюро ЦК КП(б) У від 10 вересня 1926 року, де комсомольська преса була визнана найслабшою ланкою преси в Україні [128, арк. 20]. Незадовільною була робота керівного «Комсомольця України», що мав по всій Україні тільки 4 тис. передплатників [127, арк. 19]. Взірцевою визнано діяльність газети селянської молоді «Молодий більшовик», що обслуговувала Правобережну Україну та Чернігівщину. Тираж газети з 2700 примірників у серпні 1925 року зріс до 9 500 у квітні 1926 року [452, с. 72–73]. Слід відзначити, Київський ОПК впродовж 1926–1927 років питання українізації місцевої преси розглядав на бюро 11 разів, на секретаріаті — 7, на пленумі — 3 [220–230].

До найактивніших належала і «Майбутня зміна» — спільний орган Дніпропетровського, Криворізького та Мелітопольського окружкомів [131, арк. 47]. Се-

лянські молодіжки були україномовними, а от газета робітничої молоді Донбасу — орган Сталінського, Артемівського, Луганського і Маріупольського окружкомів КСМ — «Молодой рабочий» впродовж 1926-1929 років видавалась російською, хоча питання про її українізацію на бюро ЦК ЛКСМУ ставилось за цей час двічі [129, арк. 11; 130, арк. 41].

Кадрове забезпечення українізованої преси було одним із самих складних і болісних. «Коли ми переводили наші газети на українську мову, ми наштовхувалися на серйозну перешкоду, — говорив на I нараді редакторів М. Равич-Черкаський. — На 23 газети, що виходять українською мовою, у нас є українців 5-6 чоловік, а деякі редакції газет — зовсім не знають української мови» [284, с. 20]. Перші курси працівників преси були відкриті ще в 1921 році при газетних відділеннях РАТАУ в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі й Бахмуті, але всі вони були російськомовними, діяли не постійно і були не чисельними. Через такі курси в Одесі й Києві в 1921 році пройшли відповідно 9 і 17 осіб [73, арк. 5]. З початком українізації на базі цих курсів почали діяти початкові школи газетних працівників у Києві, Одесі, Катеринославі й Бахмуті, а в Харкові — Вища школа газетярів. У травні 1925 року Відділ преси ЦК КП(б)У ухвалив запровадити короткочасні курси української журналістики для редакторів окружних газет.

У цілому по СРСР серед відповідальних працівників преси в середині 20-х років 38% складали вихідці з інших партій [362, с. 13], а серед керівних кадрів третина відповідальних працівників окружних газет — безпартійні, 28% були вихідцями з інших партій [613, с. 33]. За анкетними даними редакторів та секретарів

43 окружних газет, дореволюційний партійний стаж мали тільки 3, вступили до КП(б)У в 1917-1920 роках — 22; впродовж 1920-1925 років — 8 [88, арк. 62]. За національністю це були 28 українців, 36 євреїв, 14 росіян, 4 — інших національностей [82, арк. 38]. Серед 50 редакційних працівників провідних партійних та загальнополітичних журналів 40% складали більшовики (20 осіб). Лише 8 з них мали фахову журналістську освіту, 3 були пов'язані з літературною роботою, у редакціях працювали 8 українських письменників. Понад 70% членів редакції цю роботу провадили як допоміжну [89, арк. 11,13,18].

Українізація селянської преси форсувала україномовність в центральній та робітничій періодиці. На початку 1925 року В. Затонський у своїй теоретичній доповіді на Політбюро «Національне питання на Україні» відзначав: «Пролетаріат, що навіть вийшов з українського села, у місті піддався впливу російської культури. Хто ж стане заперечувати, що в нас у пролетарських районах довго-довго українська мова вважалась контрреволюційною» [81, арк. 12]. Ця тенденція була висвітлена і у статті П. Солодуба у газеті «Комуніст» [662].

У цей час ставлення до українізації преси серед членів партії було неоднозначним. Так, на зборах міської парторганізації з питань українізації у травні 1926 року секретар Вінницького ОПК К. Григор'єв говорив: «Учитель, лікар, агроном — єдині культурники, партійці з ними не зв'язані, тому існує небезпека проникнення шовіністичних націоналістичних настроїв у маси. ...Але українська мова ще не стабілізувалася, весь час змінюють і перекраюють її граматику, тому вивчитись неможливо; з Коцюбинського та

Франка штучно роблять революціонерів тощо». Доповідач Воробйов навпаки кинув гасло «Геть руський дух!», запропонував подумати про використання в українській мові латинського шрифту, щоб відокремитись від російської мови остаточно [172, арк. 17, 23–24]. У Дашівському районі на Вінниччині деякі партійці поширювали наступні думки: «Неправильно, що нас змушують українізувати всю пресу. Газета для маси, а не маси для газети. Українську мову знають селяни, нехай їхня газета буде українською. Робітникам немає на чому вчитися українській мові, бо Коцюбинський — старовина, нового нічого немає. У Вінниці робітнича газета має бути російською» [172, арк. 16–17].

Найбільш поширеною була думка про те, що українською мовою можна в крайньому разі видавати селянські газети, але чиста ідеологія має викладатися тільки російською мовою. Так, на редакторській нараді в лютому 1925 року редактор газети «Диктатура труда» М. Марков прямо заявив, що «політика українізації преси призведе до того, що через 3-5 років в Україні буде заборонено російську мову» [88, арк. 63].

Одним з аргументів проти переведення газет на українську мову було й те, що тираж українізованих видань помітно меншав. Протівники українізації пояснювали це непопулярністю української мови, недоцільністю її використання в суспільно-політичній сфері. Між тим зниження тиражів було закономірним явищем. «Газету читають чи, власне, перебігають очима нашвидку, а навіть українізований обиватель швидко читати українського тексту не звик, а тратити багато часу не хоче», — розмірковував над помітним зменшенням накладу «Пролетарської правди»

С. Єфремов [420, с. 256]. Показовий приклад київських видань. До злиття україномовного «Більшовика» й російськомовної «Пролетарской правды» їх тиражі були відповідно 9 600 та 53 700 (на 1 червня 1925 року). З 20 червня 1925 року почала виходити українізована «Пролетарська правда». На кінець місяця її тираж впав до 20 тис. примірників, хоча вже з липня став зростати — номер за 20 липня 1925 року (місяць по українізації) мав наклад 31 850 примірників [306, с. 113–114]. Інша справа, що в цей період вдвічі зросла передплата й купівля вроздріб московських газет. С. Єфремов з гіркотою констатує: «Обивательська публіка воліє читати позамісцеву газету, аби лише не українську. Жартома можна було б запропонувати нашим властям, щоб зробили другий крок: українізувавши місцеву пресу, треба заборонити довіз із Московщини, тоді обиватель вже не втік би від «свої» газети» [420, с. 256].

Загравання з міським обивателем виявлялось і в тому, що українізація якогось видання часто супроводжувалася започаткуванням нової газети російською мовою. Так це було, зокрема, в Києві: 16 червня 1925 року київський губком ухвалив перетворити орган губпрофради газету «Кузница» на щоденну робітничу газету «Киевский пролетарий», тому третину типографського обладнання «Пролетарської правди» було передано для цієї газети. Зростання накладу «Киевского пролетария» впродовж місяця (червень-липень 1925 року) було значним: від 3,5 тис. до 18,6 тис. примірників [219, арк. 5; 153, с. 114].

На першому етапі українізації преси активно формується журнальна періодика. Національна стихія позначилася на тому, що більшовизація журналів була менш відчутна, ніж газет.

Так, у Києві 1923 року було започатковано літературно-науковий журнал «Життя і революція» «для гуртування попутницьких сил інтелігенції на базі колишнього літературного додатку до «Вістей» «Наука, література, мистецтво». 1923 року в Празі за спільною редакцією В. Винниченка та М. Шаповала почав виходити суспільно-літературний місячник «Нова Україна». Він не тільки мобілізував і підніс на вищий рівень усі творчі сили еміграції, не тільки став зав'язувати живий контакт з Україною й активно друкувати все живе й талановите, що тоді там з'являлось, але своєю постановою національної, загальноукраїнської проблематики впливав на суспільно-культурне піднесення в радянській Україні. Адже за 4 роки панування радянської влади в Україні творча інтелігенція не могла дістати ні коштів, ні дозволу на видання великого літературно-громадського місячника. Наразі після появи в еміграції «Нової України» з'явився дозвіл, знайшлися гроші, і почав у тому ж 1923 році виходити солідний літературно-громадський щомісячник «Червоний шлях» у Харкові. Більше того, у передмові до 1 числа цього часопису Гр. Гринько, його редактор, «проговорився», що «Червоний шлях» видається як протиставлення націоналістичній «Новій Україні».

З'явилися науково-популярні видання «Знання», «Глобус», «Нова громада», «Нова книга», «Червоні квіти», «Всесвіт» [75, арк. 15,17]. Упродовж 1923-1924 року літературні угруповання «Гарт», «Плуг», «Асоціація комункультівців» (АСКК), «Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників» (БуАПП) та інші створили свої альманахи, які з 1925 року стали виходити як систематичні періодичні видання. На 1925

рік можна говорити про сформованість журнальної мережі в Україні [Див.: Табл. 8] [88, арк. 73].

Щоб забезпечити систематичне керівництво українізованою партійно-радянською пресою в Україні при Відділі друку ЦК КП(б)У з 1925 року організовано щомісячний інструктивний журнал «Червона преса» з такими регулярними рубриками: «Загальний», «Періодична преса», «Газетна та книговидавнича справа», «На місцях», «Робсількорівський рух», «Стінгазета», «Дискусійний відділ», «Життя робітничої преси» [78, арк. 25]. Тоді ж за пропозицією Секретаріату ЦК КП(б)У, Агітпропу ЦК і Наркомату освіти створюється журнал «Агітатор». У рішенні пояснювалось: «Необхідність такого журналу назріла давно. Підвищення культурного рівня мас вимагає підвищеної якості нашої агітації» [78, арк. 24]. У редакційній статті першого номера «Наші завдання» прямо говорилось: «Українізація преси у зв'язку з завданням практичного будівництва на селі і в місті розгортає шлях широкої масової діяльності в галузі друкованого слова». У конспекті доповіді М. Ф. Владимирського на лишневій нараді редакторів окружних газет України «Завдання партійної преси» було підкреслено: «Завдання всіх наших газет — дати не тільки знання, а й виховання, так звану партійну свідомість, перелом психології, перевівши її на нові рейки» [581, с. 7].

Поява такого керівного журналу була також зумовлена посиленням активності наукової української інтелігенції, що стала з 1924 року гуртуватися навколо академічного видання М. Грушевського «Україна». Як академічний журнал цей часопис не підлягав цензурі. У ньому публікувалися статті з про-

блем української старовини, етнографічні матеріали, архівні повідомлення. Крім вчених, які пристали на службу в радянські інститути, тут друкувались знані науковці з-за кордону. Українська проблематика висвітлювалася без ідеологічних пересторог. Радянські чиновники від преси визнавали, що поки що серед них немає гідних опонентів М. Грушевському та його співавторам по журналу і Академії в цілому [88, арк. 65]. «Україна» з перших номерів відмовилася від класової презентації, вона представляла загальнонаціональні інтереси й опосередковано вимагала від радянської влади послідовного розв'язання національного питання в інтересах усього українського народу, а не лише робітничого класу. У відкритому листі до редакції «Червоного шляху» М. Грушевський писав, що «селянська українська маса ще не доведена до повного літературного самовиявлення. А тим часом через повне усвідомлення селянства лежить шлях до повно розвиненої робітничо-селянської України і національної повноти українського народу. Робітнича свідомо українська верства не має в національному житті нашої батьківщини такої удільної ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активності нації» [85, арк. 101].

Започаткуванням у 1925 році «Більшовика України» було приведено в ідеологічну відповідність журнальну періодику. Чільну групу керівних видань становили: «Більшовик України», «Агітатор», «Літопис революції», «Червона преса», «Коммунарка Украины», «Селянка України» – органи ЦК чи його відділів. Більше 70% відсотків цих журналів виникли за останні два роки, питома вага україномовних серед них складала дві третини. Значну роль у гуртуванні

національних сил відіграли журнали «Життя і революція» у Києві та «Червоний шлях» у Харкові (за часів редагування його О. Шумським).

Відомча преса була переважно російськомовною: з 56 видань лише 11 поійменовані українськими назвами, зокрема «Червоне село», «Нова громада», «Літопис українського друку» та «Радянська Україна» дотримувались української мови в усіх публікаціях, інші виходили мішаною мовою [88, арк. 4-6]. Це дозволяє зробити висновок про те, що переважна більшість радянських установ на першому етапі опиралась українізації (або принаймні ігнорувала її). Всі видання банково-фінансових, статистичних, юридично-правових, страхових, комунальних, планових установ залишалися російськомовними. Транспортні бюлетені всіх українських залізниць, водного та суходільного сполучення аж до початку 30-х років виходили російською мовою.

X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 року) відзначав, що партія і опанувала український культурний процес, а також охопила українізацією міста і пролетаріат. Українська періодична преса на цей час нараховувала більше 230 видань з понад 2 млн. примірників одноразового тиражу. З них на газети припадало 1 млн. накладу, а загальне число журналів за 1926 рік склало 17,6 млн. примірників [274, с. 507].

Таким чином, розвиток періодичної преси України в першій половині 20-х років відбувався в умовах проголошеного курсу українізації, яка мала сприяти закріпленню радянсько-більшовицької системи в Україні. З іншого боку, українізована преса мусила б вгамувати національно-культурні сили способом їх радянзації на терені культурного будівництва. Офі-

ційне визнання україномовності преси мало активно включити в її діяльність національну еліту, в першу чергу письменників.

«Літературна дискусія», що розгорнулася на сторінках українських журналів та газет у 1925-1928 роках, засвідчила високу політичну гідність національно здорових сил в Україні, їх готовність продовжити боротьбу за національну автономію України. У резолюції на доповідь заввідділу преси А. Хвилі на нараді у справі літератури (26 жовтня 1926 року) чітко вказувалось: «Літературний стан на Україні ще потребує безпосереднього втручання і допомоги з боку всієї партії, і не тільки в справі літературній, а далеко ширше — в справі розрішення національного питання» [87, арк. 13].

Позицію Москви засвідчує стаття секретаря ЦК ВКП(б) Ю. Ларіна до журналу «Більшовик України», надіслана в редакцію 10 грудня 1926 року [155, арк. 1-15]. Про проведення коренізації на Україні автор склав думку на основі матеріалів, наданих йому редакціями центральних московських газет «Правда» та «Труд». Підбір листів з України дозволив авторові твердити про перегини в українізації пролетаріату, про роздратування і обурення російськомовних робітників примусовим введенням української мови: «По-перше, вважається можливим читати українські доповіді для тих, хто не розуміє української мови. По-друге, в усуненні російської мови з громадського життя» [84, арк. 13].

У 1927 році україномовні газети читало 1,5-2 мільйони осіб [408]. Коли на чолі Наркомату освіти став М. Скрипник, українізація газет сягнула масштабів державної кампанії. На 1929 рік виходило 54 газети

українською, порівняно з 20 російською й 11 мовами інших національних меншин. Українські газети становили 65% загального накладу [693, с. 64]. Взимку 1929 року україномовні газети робітничого адресування мали кількісну перевагу над російськими виданнями (12 проти 9), а за накладом було досягнуто рівності. Щодо центральної республіканської преси, то тут відношення українських і російських газет було 17 проти 2 [500, с. 130]. Українізація журналів теж була значною. У 1928 році налічувалось українською мовою 232 назви (77% загального числа), вони мали 74% загального журнального накладу [596, с. 8].

Кількісне переважання україномовної преси наприкінці 20-х років не супроводжувалось домінуванням національно актуальних матеріалів в ній. Газети та журнали у цей час, особливо по завершенні «літературної дискусії» 1925-1928 років, перетворились на терен партійно-радянської пропаганди та агітації, вони перестали відображати реальні процеси життя українського народу. На сторінках керованої преси знаходила оприлюднення тільки та інформація з місць, що співпадала з проголошеними принципами і обраним партійно-радянським керівництвом шляхом побудови нового суспільства.

19 квітня 1928 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило резолюцію про поширення інформації ТАРС на Україні. В результаті інформативне поле РАТАУ було черговий раз обмежене. Представник від України в ТАРС Бородін вказував на пряму загрозу справі «українізації» [88, арк. 85]. Оглядання на Москву іноді давало свої рецидиви. Так, у листі ЦК всім окрпарткомам та редакціям окружних газет за підписом П. Любченка від 1 квітня 1928 року наказувалось всебічно сприяти

поширенню російськомовної газети «Пролетарий», тому що вона «єдина висвітлює всі визначні явища в українській дійсності, питання будівництва радянської державності. Газета безпомилково роз'яснює і популяризує національну політику партії» [88, арк. 14]. Передплата на газету була обов'язкова для членів профспілок і суворо контролювалась. В жовтні комісія ЦК у складі П. Любченка, А. Хвилі С. Гопнер, Рабичева прямо рекомендувала редактору «Пролетария» Брагінському орієнтуватися на «Рабочую газету» Москви [87, арк. 45]. В. Затонський виступив з пропозицією створення літературно-художнього журналу російською мовою на противагу українським письменницьким часописам [84, арк. 35].

На кінець 20-х років відбулось повне визнання політики українізації у галузі преси як компартійно-радянською верхівкою, так і на місцевому рівні. Україномовна преса стала домінуючою і за числом видань, і за їх накладом. Вона повністю була підконтрольна ЦК КП(б)У: всі редактори республіканських, окружних і міських газет були членами партії, у керівництві журналів частка партійців складала 40% [84, арк. 11].

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про те, що українізація преси була складовим процесом загальної політики коренізації в Україні та радянзації під її впливом українського суспільства. Під українізацією преси, на нашу думку, слід розуміти такі складові:

- 1) створення й утвердження друкованих органів партії і уряду, що сприяли зміцненню радянської влади та ідеології більшовизму в Україні;
- 2) надання цим органам україномовного статусу при повному ідеологічному контролі з боку ВКП(б);

3) структурування мережі партійно-радянської періодики відповідно до класових принципів із запереченням загальнонаціональних пріоритетів українського народу за формулою: національна за формою, соціалістична (пролетарська) за змістом, інтернаціональна (промосковська) за духом;

4) формування преси національних меншостей, що проживали на Україні.

Процес українізації преси у 20-і роки був складним і суперечливим. Як і сама політика українізації у це десятиліття, він мав у своєму розвитку кілька етапів:

I період (1920-1923 роки) – умовно «інкубаційний» або доукраїнізаційний етап в історії преси України, коли були вироблені основні засади партійно-радянської преси та принципи її діяльності;

II період (1923-1925 роки) – становлення партійно-радянської україномовної періодичної преси в Україні;

III період (1925-1928 роки) – розквіт офіційної україномовної преси, на цьому етапі перевіряються на практиці основні принципи партійно-радянської преси: партійність, масовість, радянсько-пролетарська спрямованість, доступність; реалізується ленінське тричленне визначення газети як колективного агітатора, пропагандиста й організатора;

IV період (1929-1930 роки) – початок уніфікації преси під тиском централізації держави та тоталітаризму влади.

Українізація партійно-радянської преси хронологічно співпала з часом її становлення в Україні, тому ряд моментів у цих процесах були взаємозалежними та тісно переплетеними. Найвизрадішою ознакою становлення преси УСРР 1920-х років була її біль-

шовизація. Під більшовизацією преси слід розуміти процес переродження національної періодики на інструмент поширення та закріплення ідеалів більшовизму, насаджування таких орієнтирів та цінностей в культурі, побуті та господарському житті народу, які були необхідними для утвердження радянсько-більшовицького ладу в Україні. Саме в 1920-і роки стався розрив української преси з історичним минулим та традиційними цінностями, були закладені начала фальсифікації історії та сучасності.

Українізація преси у 1920-і роки розпочалась як «селянізація» — цілеспрямоване масове започаткування газет для сільського населення з наповненням їх більшовицьким ідейним змістом. До створення цієї україномовної періодики була залучена лояльно налаштована національна інтелігенція. В такий спосіб остання була використана і дезорієнтована в умовах проголошеного курсу на підтримку національної культури. До кінця 1925 року не ставилось питання про українізацію преси для робітників та городян. Партійний та профспілковий апарат зволікав з розгортанням українізаційного руху у містах (підтримка русофільських кіл, їх обивательських настроїв щодо вторинності української мови у громадсько-політичному житті; домінування російськомовної (через забезпечення великих накладів) та російської центральної (через сприятливий режим розповсюдження та умови передплати) періодики над українськими виданнями; замовчування заходів НКО щодо прискорення українізації в профспілках тощо).

Розділ третій

Преса як об'єкт українізації

3. 1. Особливості мовно-публіцистичного стилю періодики 20-х років

Під час проведення українізації мовне питання для радянської влади не було суто лінгвістичним. Воно набуло яскравого політичного забарвлення.

По-перше, нова влада в Україну поширилася з центру колишньої імперії, яка принижувала і забороняла українську мову. Від цієї спадщини радянській владі треба було хоча б декларативно відмовитись, щоб не викликати опору російському неошовінізму.

По-друге, слід було врахувати те, що за нетривалий, але яскравий період української державності українська мова в ній отримала потужний імпульс для розвитку у всіх галузях суспільного і державного життя. Потенціал національного виявлення через мову був нагромаджений роками, але не був вичерпаний через державно-політичну поразку національно-демократичних сил України.

По-третє, радянська влада, спираючись на пролетарські міста, здебільшого русифіковані, потребувала соціальної підтримки у більшості населення — україномовного селянства та інтелігенції. Розраховувати

на закріплення влади в Україні можна було тільки в разі вираженої національної політики, зокрема й лінгвістичної. Мовна толерантність мала слугувати заперукою лояльності радянської влади до населення.

По-четверте, важливим чинником мовної політики більшовиків був і зовнішньополітичний аспект. Українське населення вільно користувалось національною мовою в сусідніх Польщі та Чехословаччині. Пролетарська держава не мала поступатись буржуазним демократіям, їй належало подати взірць розв'язання мовної проблеми. Нарешті, визнання мови більшістю зумовлене ідеологічними причинами: щоб ідеологія була сприйнята, вона мала бути роз'яснена зрозумілою мовою.

Таким чином, радянська влада змушена була толерувати мовні інтереси українців та інших національностей в Україні. Та в будь-якому разі не йшлося про створення національно-державних засад для незалежного функціонування української мови. Декретом ЦВК рад України від 11 січня 1918 року було проголошено скасування обов'язкової загальнодержавної мови, тобто російської. В офіційному повідомленні, опублікованому 17 лютого 1918 року, за підписом народного секретаря освіти В. Затонського підкреслювалось: «В Українській республіці, яка тепер стала народною, всі національності мають однакові права. Державна мова знищується, кожний має право користуватись тією мовою, яку він вважає найкращою» [271, с. 6]. Але вибір здійснювався під контролем і керівництвом рад, що, як відомо, за духом своїм були російські або проросійські.

Першим законодавчим актом в напрямку лінгвістичної українізації слід вважати постанову ВУЦВК

«Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською» від 21 лютого 1920 року. Але в цей час соціально-психологічна атмосфера була такою, що все українське ототожнювалось з ворожим і небезпечним. Така підозра переносилась і на мову. М. Скрипник, тоді нарком юстиції України, говорив, що може навести понад 200 випадків судового переслідування за українську мову [723, с. 106]. В. Затонський визнавав, що значна частина комуністів не звільнилась від люксембургіанства і русотяпства в українському питанні і не хотіла пристосовуватись до культурних потреб українців.

В постанові РНК УСРР «Про впровадження української мови в школах і радянських установах» від 21 вересня 1920 року поруч з іншими заходами з українізації окремо рекомендувалось губвиконкомам випускати не менше як одну українську газету [277, с. 310]. Не бракувало і партійних постанов з українського питання ні в Харкові, ні в Москві. Але впровадження української мови в політичне і державне життя України викликало опір русофільських централізаторських сил. Українофобські настрої поширювались частиною комуністів. Більшовики поступались авторитетом українським партіям, тому вбачали в них загрозу. Натомість боротьбисти обстоювали українську мову в офіційних колах спілкування, в тому числі і у пресі [711, с. 23].

Українська інтелігенція справді боронила право на державність української мови. Вона вказувала на те, що збереження в статусі (чи на правах) державної російської мови для українського загалу означає подальшу русифікацію, нищення і припинення існування української мови, врешті насадження москов-

ської орієнтації, тоді як піднесення української мови до рангу державної стало б символом остаточного визволення України з російської неволі, ознакою вільності українського народу [724]. С. Єфремов, П. Стебницький ще у 1917-1918 роках у «Новій Раді» попереджали, що гасло рівності української і російської мов на Україні є по суті антиукраїнським. «Російські демократи хочуть аби російська мова стала єдиною мовою зв'язку між народами і щоб українська мова не грозила їм», — писав С. Єфремов в статті «В непевному сусідстві» [688, с. 73]. На його думку, обстоювати панування на Україні російської культури і мови не повинні ні етнічні росіяни, ні зрусифіковані українці.

У березні 1921 року V з'їзд Рад схвалив роботу НКО, як спрямовану на усунення національної ворожнечі і розвиток української мови як мови більшості трудящих мас України. 22 листопада 1922 року ВУЦВК затвердив «Кодекс законів про народну освіту в УСРР». В §25 Кодексу йшлося: «Українська мова як мова більшості населення України, особливо на селі, і російська мова як мова більшості населення в містах і загальносоюзна мова мають в УСРР загальнодержавне значення і повинні викладатись у всіх навчально-виховних закладах Української Соціалістичної Радянської Республіки» [723, с. 108].

Визнання за українською мовою статусу загальнодержавної в Україні як мови більшості населення, при рівноправності інших мов народів, що проживали в Україні, поруч із збереженням статусу державної мови за російською мовою насправді маскувало проросійські орієнтації партійної та урядової верхівки. Українською мовою користувались переважно селяни. Отже, за українською мовою закріплювалась соці-

альна налічка «селянська». Зрозуміло, в державі диктатури пролетаріату «селянська» мова не могла набути статусу державної, оскільки селяни являли собою переважно клас дрібних власників. Українська мова набувала характеру буржуазної, а значить, вона ворожа прогресивним намаганням пролетаріату. Протиставлення російської мови як прогресивної відсталій українській було перенесене на поле класової конфронтації, в класовій боротьбі перемога мала бути за пролетаріатом, а з ним і за російською мовою.

Таким чином, неукраїнська керівна верхівка КП(б)У, російська та русифікована радянська бюрократія, спираючись на обрусіле міщанство, русифікований і російський пролетаріат, прагнули до відновлення російської мови в Україні в усіх галузях життя. Але відкрита русифікація у цей час могла викликати вибух соціальної невдоволеності переважаючої більшості населення України.

Коренізаторський курс XII з'їзду РКП(б) зіграв роль «троянського коня» в національній політиці більшовиків. Неспроможна опанувати національну стихію, партія більшовиків і настановлена нею влада замаскували свою агресивну, антиукраїнську політику данайським подарунком «коренізації».

Мовотворчість преси була окреслена ідеологічною канвою. Українська мова вносила національний барвник у заданий ідеологічний малюнок, але не могла вийти за його контури. Життя української преси в мові і української мови в пресі проходило в контексті політичної заангажованості. Від імені КП(б)У про це відверто говорив Д. Лебедь: «Для нас мова не є засобом проведення націоналізму, а є засобом проведення радянського, пролетарського, комуністичного впли-

ву. Якщо в одному разі доцільна українська мова, нею потрібно вміти скористатись, і, навпаки, там, де мова перетворюється на засіб для націоналізації, українізації не з свідомості, а з почуття, там повинна бути вчасно протиставлена справжня марксистська істина, що для інтернаціоналіста-комуніста національне питання в принципі не існує, що це є тільки один із способів зміни швидкості соціалістичного будівництва» [83, арк. 11].

Досвід українізації підтвердив тезу відомого в 20-х роках мовознавця Миколи Гладкого: «Легковажне ставлення до мови — це, в крайньому разі, нерозуміння головних шляхів поступання до соціалістичного ладу, а в гіршому — туподумство або лукавство тих, що їм потрібна народна некультурність» [382, с. 201].

У роки закріплення радянської влади в Україні центр формування української мови поширився з літературної сфери (як це було в ХІХ ст.) і на сферу засобів масової інформації та пропаганди. Це було зумовлене як загальною політизацією суспільного життя, так й ідеологічним тиском з боку влади. В ХІХ ст. українська мова мала спосіб виявлення лише як розмовна, побутова в народному середовищі та у вигляді художнього слова в літературному осередді. З політичного та наукового кіл вона була усунута через офіційні заборони. Лише на початку ХХ ст. українська мова в царській Росії почала виробляти політичний словник, коли стали виникати перші політичні партії. Українські політичні партії транслювали свої ідеї і за допомогою створюваних ними періодичних видань. Та життя української демократичної преси протікало в підросійській Україні в умовах гласного і негласного цензурного нагляду. Живильний імпульс

демократичної думки загальмовувався реакційними політичними інститутами.

Розквіт української преси в 1917-1919 роках був зумовлений демократичними свободами і нагромадженим потенціалом національно-визвольної думки. Преса українських політичних партій, кооперативні, просвітянські, різного гатунку громадські видання доби Центральної Ради, Гетьманату, УНР були виявом нового легального етапу демократичної журналістики України. Преса цього періоду мала високу мовну культуру, часописи творили і редагували відомі політичні діячі, визнані вчені, патріоти. Крім того, українська публіцистика цієї доби підживлювалась нагромадженим етнографічним матеріалом, з одного боку, і збагачувалась практикою вільної галицької журналістики та демократичної преси діаспори — з іншого. Мова газет була по-народному колоритною, тому що мовотворчість преси відбувалась на природному ґрунті. Практика друкованого мовлення не була обмежена ідеологічними пересторогами і заборонами. Мова була не тільки засобом трансляції думки, а й активним творцем цієї думки. Українська мова не була барвником політичних ідеологем, вона була природним матеріалом для новітніх політичних новотворів. Мовотворчість відбувалась за відповідними лінгвістичними (лексичними, фразеологічними, синтаксичними) законами.

У цей же період українська мова виявила себе і на терені наукової термінології. Поєднання художньої, суспільної та наукової течій у мовотворенні з демократичними засадами державного життя забезпечило високий якісний стрибок в розвитку легалізованої української мови.

Але перемога більшовиків насильно перервала цей процес. Традиції літературної мови ХІХ — початку ХХ ст. були знехтувані, відкинуто досвід політичної публіцистики українських демократичних партій, зігноровано практику зарубіжної журналістики.

Вже на початку політики українізації в пресі наголошувалось на залученні української мови до ділових, наукових та державних справ. Публікації про це в «Коммунисте», «Вістях ВУЦВК» часто вміщувались під рубрикою «Обличчям до села». Так, цитата з виступу В. Чубаря на пленумі ЦК КП(б)У «Нам необхідно українську мову наблизити до розуміння широкими масами українського народу» [712] стала шапкою для добірки публікацій центральної газети. Матеріали в ній свідчили про певний парадокс, що виявився на тлі розпочатої політики українізації. Українське населення, що розмовляло рідною мовою, відокремив від участі в громадському і політичному житті саме мовний бар'єр. Російськомовне пролетарське місто зверхньо боронилось від впливів україномовного середовища. Чиновники і партійні апаратники стали виробляти україномовні трафарети з російської, ігноруючи справжню мовну культуру. Саме така мова заповонила партійно-радянські видання. Канцелярська за формою, невиразна, вона відставала від життя, витворювала «сіре тло нашої газетної дійсності» [675]. Радянська газета не мала природного підкріплення, бо «національна стихія українська, інтелігентська та службова, ігнорувала українську радянську газету як газету зрадницьку, яничарську. А російська чиновницька інтелігенція з такою ж ворожістю ставилась до української газети за її термінологію «петлюрівську» [420, с. 21]. Укра-

їнська газетна мова не тільки не відповідала елементарним вимогам усвідомленого процесу, а й потрапила в хаос різних мовленнєвих впливів за складних політичних обставин.

Частина українських майстрів журналістики або загинула в громадянській війні, або покинула Україну, або відмовилась працювати в радянській пресі через відсутність свободи слова.

Народжена в Росії більшовицька преса була штучно накинута українському суспільству. Навіть україномовна вона була відірвана від національного ґрунту. Мовотворчі закони були порушені через насадження норм, притаманних російській мові. Політичне наслідування російської преси не могло не зачепити суто лінгвістичної галузі. Політизація преси була збитковою і для російського мовотворення своєю надмірною ідеологізацією, але для українського мовного середовища небезпека була подвійною. По-перше, політичний прес витискував з мовного життя національні сенсові характеристики, що формували історичну свідомість, забезпечували історичну пам'ять, визначали етнічну і культурну самобутність. Калькування з російської знебарвлювало мову, позбавляло її унікальності. Уніфікація словника призводила до збіднення мови, бо вилучалося з неї суто національне. Подвійність понять, їх хитра облудність через поєднання в собі політичної кон'юнктури з аксіологічним і семантичним елементом культури робили поле друкованого слова схибленим.

По-друге, прищеплення чужих лінгвістичних норм, історично більш усталених, було шкідливим для української мови, що тільки-но легально почала унормовуватись. Незакріпленість цих норм в загаль-

ній свідомості мовотворців була причиною легкого засвоєння чужих привнесень. «Ціла чужа мовна стихія, сильно організована, вища своєю культурною традицією, заряджена розгоном історичної інерції і запліднена новим політичним піднесенням, щохвилини вдирається в глибокі внутрішні процеси нашого мовного життя, іде пробоем звідусюди, випираючи навіть і те, що вже, здавалося, викристалізувалося в нашій мові» [382, с. 204].

В пресі збігались і переплітались всі нитки політичного і громадського життя. Нові політичні думки, все те нове, що повставало в суспільному оточенні, обгорталось новою мовною формою. Часто ця форма накидалась організаторами преси. Традиційно завданням преси є не тільки відстеження певної думки, а й добирання для її фіксації вдалої словесної форми і включення нового словотвору в ужиток, щоб сприяти формуванню адекватної свідомості. В Україні ця функція преси була заблокована. Українські газетярі працювали в своєрідних умовах — вони єднали здебільшого зрусифікований пролетаріат з українським селянством. Останнє вони мали повернути силою пропаганди до політичної культури пролетарського міста. Тобто газетярі мали рахуватись з національною мовленнєвою стихією селян, щоб бути почутими. Але, з іншого боку, зрусифікований пролетаріат, міщанин не знали і почасти не хотіли знати цієї мови від народу. Вони творили нові слова і терміни за законами російської мови. Це було обумовлене кількома причинами.

По-перше, головні лабораторії газетної мови були зосереджені у великих містах. Газету готували працівники, відірвані від українського мовного оточення.

По-друге, в міста централізовано надходила центральна російська преса. Вона була взірцем для української періодики. Разом з ідеологічними стандартами на неї переносились і лінгвістичні російські традиції. Позбавлені природної підтримки однонаціонального оточення, творці української газетної мови наповнювали її русизмами і зрусифікованими словами-покручами, поширювали типові російські фразеологізми, логічні конструкції, синтаксичні і морфологічні традиції. Обопільно ураженими виявились обидві мови: російська шаблонізувалась, уніфікувалась, українська ж калічилась сторонніми потужними чужовпливами, незрозумілими, а тому і ворожими, для переважної більшості населення. Така мовотворчість набувала деструктивного характеру і в суспільстві, і в мові. Штучно занесені і приживлені словотвори абстрагували, дистанціювали широку громадськість не тільки від творення мови, а й від участі в громадсько-політичному житті.

По-третє, російська мова впливала не тільки через фактичну перевагу російської культури в міському середовищі, але й тому, що в Росії знаходились найбільші газетні інформаційні центри. Всі новини подавались російською мовою, вони поширювались за одним шаблоном всім редакціям газет, від яких вимагали лише точного передруку отриманої інформації без жодних змін і заміन.

Таким чином, безпосередній вплив російської мови виявився, по-перше, в простому перейманні російських слів, що насправді мають українські відповідники. По-друге, в упертому прищеплюванні українській мові невластивого їй суфікса речівникового «-щик». По-третє, у закріпленні у мовному

вжитку слів, що лише зовні скидалися на українські, а насправді це були українізовані російські форми, що містили в собі тільки якусь невідповідну частину слова і здавались вже своїми. Та ще цупкіше тримались в пресі такі слова, що через свою однозвучність із відповідними російськими здавались ніби зовсім знайомими, хоч в українській мові вони зовсім штучні або мали інше значення.

Штучними в українській мові були конструкції з вживанням прийменників «по». До речі, «хрестовий похід» проти оцього злощасного «по» був таким сильним, що його скрізь стали замінювати прийменником «за». Через те кепкували, що «на Україні вже ніколи мухи не будуть лазити по столі, а тільки за столом» [364, с. 72].

В такий спосіб прихований процес русифікації, відкидаючи українську лексику, ламаючи закони українського словотворення, нехтуючи формальними частинами слова і відтінками префіксів, призводив врешті до утворення нового жаргону, однаково далекого і незрозумілого й українським селянським масам і напівукраїнізованому міському пролетаріату. Процес «жаргонізації» української мови мав сильне підпертя й від недоукраїнізованих службовців, що раз-у-раз брали все більшу участь в культурному житті, в житті народного слова.

Особливо загрозливим для нормального розвитку української мови було недбайливе ставлення до стилістики, фразеології, синтаксису, наприклад: 1) неоправдане вживання слів, форм, зворотів; 2) зайві слова і мовні шаблони; 3) канцелярська російська фразеологія, яка в українському перекладі була ще більш кострубатою й абстрактною.

Слідом за російською українська газетна мова за-смічувалась «мовними фігурами» — абстрактними формулами, які ускладнювали розуміння газети. Не-вдовзі провінційна преса, її сількорівська армія відо-бразили в своїх дописах російські шаблонні вирази. У мові дописувачів редакції частенько бачили свої мовні огріхи, немов відбиті в кривому дзеркалі. Час-то зауважували в мові місцевих кореспондентів уже пройдені етапи в еволюції якогось фразеологічного звороту, бо провінція реагувала повагом, надовго збе-рігаючи в собі відгомін того, що в центрі промайнуло непомітно. На це впливала і швидка зміна чергових тем, ударних кампаній, постійний калейдоскоп ін-тересів громадсько-політичного життя, напружений темп газетно-журналістської праці.

Про небезпеку недбалого ставлення до мови як засобу національної політики попереджали чільні мовознавці: «Чимало є таких, що недооцінюють цьо-го великого тепер завдання мови та, прикриваючись цілком справедливою думкою, що мова є засіб, а не мета, забувають, що між метою та засобом-знаряддям є проте найтісніша залежність, забувають, що недо-сконалим знаряддям можна зробити маловарту річ, що орати трактором багато спірніше, як дерев'яною сохою» [382, с. 200].

М. Сулима в численних своїх виступах в пресі під-давав критиці за мовне недбальство саме газетярів: «Преса — наше «що-дня», преса найбільше значен-ня має в справі прищеплення мовних норм, мовних трафаретів, і картати слід, не минаючи ні того, хто пише оголошення на останній сторінці, ні автора передової. А щоб це картання не було нікому не-сподіванкою, насамперед, по редакціях всіх газет

та журналів, а потім взагалі у всіх установах, що мають наймінімальніші навіть стосунки до української мови, — слід виштампувати це гасло: «Приблизим український язук к пониманию широких масс украинского народа!» — саме такий і саме російський плакат конче необхідний» [669, с. 78].

Технізація життя, що ставала дедалі популярнішою в умовах індустріалізації, відбилась і на мовотворчості, яку стали розглядати як виробничо-технологічний процес: «Рівень розвитку мовних засобів зумовлений кінець кінцем станом техніки та розвитку продуктивних сил. В галузі мови так само, як в виробництві, можна говорити про піднесення продукції та про її якість. А якість нашої мовної продукції надзвичайно вбога, рівень розвитку мови в нашому суспільстві надзвичайно низький. Це з'явище, звичайно, має свої причини. Одна найголовніша з них — це відсутність відповідної підготовки з цієї галузі знань» [524, с. 125-126].

Працівники преси на початку 20-х років в умовах кризи газетної журналістики розділились на два табори. Одні вважали, що за сучасних темпів суспільно-політичного та господарського життя ніколи заглиблюватись в таїни і закони українського мовотворення, слід прагнути до стандартизації мови. Так, С. Гаєвський в статті «Механізація мови» вказував на те, що серед деяких газетярів побутує тенденція «нашвидку засвоїти певні шаблони і підставити у ті форми, що вже вклялися російською мовою. Фахівець тільки тепер навернувся до української дійсності з готовими вже спеціальними знаннями. Тепер йому ці знання треба викласти українською мовою. Вивчати українську мову досконало ніколи» [364,

с. 71]. Такої думки дотримувались більшість редакторів робітничих газет.

Цей техніцизм щодо мовотворчості не сприймали письменники традиційної класичної школи і літературної критики. Зокрема, О. Білецький писав: «Вивчитися можна окремим технічним способам, але неможливо вивчитися художньому стилю. Та коли на культуру мови нема придатного ґрунту, коли вона не відповідає «соціально-побутовому стилю» певного середовища, мова зачевріє і всі заходи коло її стилю минуться марно» [319, с. 123].

Іншу течію представляли редактори масових селянських газет. Вони виступали проти штучного мовотворення, опікувались традиційними, усталеними шляхами розвитку мови в цілому і газетної в тому числі. В. Блакитний, Ф. Таран, Є. Касьяненко висловлювались за еволюційне оновлення української мови. Вони в дискусіях говорили про дух мови, специфічну атмосферу її природного народження. «Дух мови» — не якесь непевне і містичне явище, а конкретна річ. «Духом мови» умовно звать звичаєві синтаксично-фразеологічні і інші своєрідності мови. Дозріла форма національної мови можлива тільки за здорового духу її», — писала О. Курило в передмові до свого підручника української мови [372, с. 73]. Про «дух мови» вели і В. Ганцов, с. Смаль-Стоцький, В. Сімович та інші відомі українські лінгвісти.

Газетна мова, найбільш чутлива серед офіційних мовленнєвих галузей, відображала як загальну мовну культуру суспільства, так і культуру мови владних, державних і партійних кіл. Її сучасники називали аванпостом в справі організації сучасної літературної української мови. «Вага цього аванпосту ще збільшу-

ється тим, що буйне зростання преси українською мовою майже дорівнює числом відбитків всієї книжкової продукції українською мовою» [435, с. IV].

Тодішні мовознавці, занепокоєні руйнівними русифікаторськими впливами, піднесли цю проблему в своїх публікаціях. Серед них назвемо таких авторів, як Микола Гладкий, Микола Сулима, Всеволод Ганцов [371, 377, 378, 671]. Так, проф. В. Ганцов писав: «За мовою сучасний белетрист не стежить, він її не плекає, а тому він її здебільшого і не творить. Мова йому часто за це мститься: відмовляється бути могутнім чинником не тільки мистецького образу, мистецького уявлення, а й щоденного спілкування і залученості громадського життя» [372, с. 105]. На думку Костя Довганя, мовотворчість у пресі відбувалась похашцем, необдуманим запозиченням слів і зворотів з сусідніх більш розвинутих мов, «робилось це без ладу, по-кустарницькому, без певного керівництва з боку будь-якої наукової установи. Українська мова — книжна і газетна — часто-густо являє собою сумну картину мовної мішанини, строкату лексичну масу, органічно чужу і незрозумілу читачу-українцю» [412, с. 50]. О. Білецький з гіркотою констатував, що «представники українського друкованого слова і взагалі «освіченого» слова не мають конечної потреби йти вчитися до народу» [319, с. 71].

Андрій Ніковський, повернувшись 1923 року в Україну, зосередив свої зусилля на праці у ВУАН, але преса цікавила його як професійного публіциста. Свої зауваження і пропозиції А. Ніковський надсилав київським газетам «Більшовик» і «Пролетарська правда». Гостро критикував він прихильників «теорії механізації мови», що пропонували викинути з укра-

їнської мови історичні словесні форми, модернізуючи новітній словник технічними і політичними термінами. Як член постійної комісії ВУАН зі складання словників, А. В. Ніковський жваво відгукувався на появу словників. Так, коли 1925 року вийшов «Словник «Пролетарської правди», впорядкований і зредагований М. Гладким, А. Ніковський писав у рецензії, що «серед практичних словників він відзначається якраз отією певністю плану і виразним у межах свого завдання контингентом матеріалу» [577, с. 142].

До практичного посібника для робкорів «Пролетарської правди» М. Гладкий залучив матеріали 20 номерів названої газети, а також окремі публікації «Вістей ВУЦВК», «Радянського села», а також довідкової «Ради» та «Нової Ради» за 1918 рік (для стилістичного матеріалу). До словника були включені такі розділи: 1) слова, що наближались до термінів у газетному вжитку; 2) слова, що стали певним технічним набуток політичного і громадського життя; 3) слова зі специфічним відтінком проти їх певного філологічного розроблення, себто слова «ударні», жаргонови, газетні, летючі, може, часом і недовговічні проти мови класичної літератури. А. Ніковський відзначав, що особливо цінним в словнику є включення найтипівіших зворотів чистої української мови, її специфічних «українізмів». «Це дуже важно було дати, — пише критик, — щоб не засмічувалась мова газет чисто російськими жаргонними виразами» [577, с. 142]. Звичайно, хоч доля такого словника швидко минула, але його нагальна потреба незаперечна.

1 листопада 1925 року з ініціативи культурної комісії місцевому ВУАН відбувся диспут на тему «Шляхи розвитку української літературної мови». З основни-

ми доповідями виступили В. М. Ганцов та А. В. Ніковський. Із співповіддю про газетну мову виступив М. Гладкий. Він наполягав на тезі, що газетна мова за нових історичних умов є більш впливова, ніж жанрова літературна, «бо газетне друковане слово більше і частіше за всяке інше проходить в товщу широких мас робітництва і селянства» [629, с. 101]. Його підтримав академік А. Кримський: «Газета є великий чинник поширення і культивування мови» [629, с. 102].

На початку офіційної українізації в колах мовознавців була поширена і протилежна точка зору — категоричне заперечення будь-яких нововпливів (в першу чергу російських) на українську мову. «Пуристи» вважали, що українську мову треба ізолювати від іншомовних слів, її слід збагачувати лише коштом місцевих діалектів та галицизмів. В газетярстві пуризм практично не знайшов вияву, бо відмова від російської термінології в пресі означала б зречення революційних ідей, які означувались через російську мову. Пуризм з теоретичної площини не перекинувся на сторінки газет, бо це було б розтлумачено як вияв контрреволюційності й антипартиїності. Але діяльність пуристів, спрямована на очищення української мови від надмірного наслідування російської, відіграла позитивну роль і в становленні газетної мови. Так, ранні критичні статті М. Гладкого про газетну мову виказують його прихильність до чистої української мови. Він твердив, що за так званою «інтернаціоналізацією» мови криється подальша русифікація: «Прихильники цього погляду воліють пасивно приймати зразки російської мови, орієнтуються й тут на Москву та, лякаючи «відмежовуванням, мовляв, від фортеці міжнародної революції, столиці СРСР», культивують

рабське наслідування гірших зразків передреволюційного канцелярсько-російського жаргону, витвору тої буржуазної доби, що позначилась сильним впливом і на теперішню російську мову та залишила нашому всесоюзному становищу препогану спадщину мовну» [382, с. 200]. М. Гладкий піддавав критиці і поблажливо настановлену до нововпливів українську інтелігенцію: «Українська інтелігенція, в масі своїй перейшовши через денационалізаційні впливи передреволюційної російської школи і освіти, як і російська, захоплюється «інтернаціоналізмом в мові», вона й досі не вихорувала від «дитячої хвороби» в мові, боячись ще й досі «етнографізму» й «примітивізму» і «селянської мови» [385, с. 72]. До прихильників «етнографічного напрямку» в мовознавстві і мовотворчості належали А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило (на ранньому етапі), С. Смерчинський, а поза УСРР В. Сімович, І. Огієнко.

А. Синявський, М. Сулима, А. Ніковський не відкидали етнографічного матеріалу в мовотворенні, навіть закликали до його широкого залучення, щоб наблизитись до багатой народної мови. Пісні, казки, перекази, оповідання М. Сулима називав чистим металом, далеко дорожчим за золото і платину в мовотворенні, який переводити на шлак, звичайно, не годиться. Культурно-утилітарне поводження з тим «металом» викривав і історик М. Яворський [734]. М. Сулима у листі до редакції журналу «Радянська школа» від 22 листопада 1928 року пропонував свої послуги: «Вважаю за свій обов'язок надсилати іноді свої статті в справах викладання мови в школі, на курсах тощо, взагалі — в справах української мови. Мені не пошкодило б знати, які конкретні теми особливо цікавлять редакцію» [252, Арк. 28].

Умілу організацію культури газетної мови М. Сулима прирівнював до будівництва Дніпрельстану для народного господарства [669, с. 77]. А. Синявський, М. Сулима поруч з оглядами сучасної мовленнєвої культури преси пропонували своїм читачам аналіз стилю, фразеології, лексики видатних майстрів українського слова Т. Шевченка, Г. Сковороди, А. Тесленка тощо [642, 643, 667, 668, 670]. 1928 року Всеукраїнський заочний інститут народної освіти видав книгу-конспект М. Сулими «Історія української літературної мови».

А. Ніковський застерігав: «Тепер, коли українській мові виставляють свої вимоги держава, урядовий апарат, канцелярське листування, професійні і технічні групи, наука і школа, преса, наша мова разом з пишним квантитативним ростом може зазнати тяжкого знекровлення, відірвання на порожній, зрештою, високості рутини й ілюзорної технічної вдосконаленості» [723, с. 166].

Чільні мовознавці погоджувались, що треба використовувати внутрішні мовні ресурси, а передусім ресурси незіпсованої народної мови. Для цього було принаймні два шляхи: 1) навчання на досвіді національної української преси добільшовицької доби; 2) залучення до роботи в редакціях газет представників народу, але не тільки як інформаторів, а як чинних співпрацівників.

Нормалізація мови та її правопису мала звузити можливості русифікації під виглядом новотворів та місцевих діалектів, перешкодити вакханалії в мовотворенні. 31 грудня 1925 року ВУЦВК та РНК ухвалили постанову «Про правильний випуск друкованих видань українською мовою».

Історичні переміни мови, тобто державне узвичаєння нової (як другої) мови, як правило, починаються з міст. Відбудова народного господарства і курс на індустріалізацію країни вели до притоку селян у міста. Їх мовна культура тиснула на мовлення городян. Це одна з визначальних причин, що спонукувала партійно-державне керівництво до посилення українізації у містах. Крім того, в самій КП(б)У зростає питома вага національного елемента. Формальна рівність між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською — була вже недостатньою. Відтепер від державних службовців вимагали цілковитого переходу на українську мову не пізніше 1 січня 1926 року. Преса, мовознавці повели копітку роботу по впровадженню правильної мовної культури у міському середовищі.

Теоретичний журнал ЦК КПУ «Червона преса» 1925-1927 роках в розділі «Проблема газетної мови» подав серію оглядів про мову центральної та місцевої преси. Зокрема, в №№ 3-4 за 1927 рік подано аналіз мовних огріхів центральних «Вістей» та «Комуніста» за листопад-грудень 1926 року, зроблений проф. М. Сулимою. В наступному числі журнал передрукував з «Комуніста» за 16 березня 1927 року розширений варіант виступу А. Хвилі про мовні хиби «Радянського села» на I з'їзді сількорів центральної селянської газети. Ґрунтовний аналіз газетної мови в різних аспектах регулярно робив проф. М. Гладкий: «Мова нашої преси», «Лексика наших газет», «Синтаксиса нашої газетної мови» [379, 380, 384].

Мовна культура «Червоного хлібороба» (орган Старобільського ОПК КП(б)У, ОВК) була предметом аналізу «Газетяра» в №2 за 1926 рік в публікації з про-

мовистою назвою «Одна з найгірших». Тарас Работяго відстежив наслідок українізації чернігівського «Красного знамени». Автор відзначив, що українізований «Червоний стяг» насправді є газетою двомовною, а це «...явище неприпустиме. Двомовність мимохіть породжує шкідливу мішанину у головах читачів. Для масової селянської, або робітничо-селянської газети це ще зліше» [618]. Двомовність робітничої преси критикував робкор Клим в розвідці «Українізація преси і робкор» [473, с. 42–43]. Редакція помістила і кілька фейлетонів Остапа Вишні [356, 357], що дотепно засвідчували курйози українізації преси. Нагромаджений матеріал свідчив, що розмовні мовні типи, не тамовані і не нормалізовані державними інститутами, відбивали не тільки різноманітність мовних навичок та безпосередній мовний побут мас, а й відображали небезпеку становлення мовної анархії, за якої чужі впливи є руйнівними.

Преса виявляла типові обивательські настрої у справі українізації: «Як можна українізуватися, коли ні одноцільного правопису, ні одноцільної термінології в українізаторів немає» [145, арк. 51; 146, арк. 124, 128]. Навіть центральна преса не була єдиною в мовному режимі. Київська «Пролетарська правда» і харківські «Вісті» мають неоднаковий правопис, бо «Вісті» не додержуються «Найголовніших правил правопису», ухвалених Українською Академією наук [676]. «Київський урядовець, полтавський спеціаліст, харківський столичний громадянин і одеський кооператор-торговець стогнуть від слова «українізація», бо їм того не треба, бо це насильство», — писав А. Ніковський [576, с. 26]. Його підтримував С. Гаєвський: «Питання уніфікації літературної мови і правопису — то

є питання величезної культурної ваги, коли до української культурної роботи приєднуються внаслідок українізації все нові шари радянського суспільства. Тим часом і досі становище в цій галузі дуже небезпечне: немає путніх, всіма визнаних порадників, немає єдиної лексичної і правописної системи: Харків пише по-своєму, Київ — по-своєму, Держвидав не так, як Книгоспілка» [365, с. 50–51].

Українізовані наказовим порядком робітничі газети почасти недбало ставились до своєї мовленнєвої культури. Так, старший інспектор народвіти Луганського округу в листі до редакторів «Луганської правди» та «Червоної Луганщини» писав про помітну тенденцію елементарної неписьменності газетярів [250, арк. 132]. Тому Культпропвідділ Луганського ОПК звернувся до вищих навчальних закладів Луганська про надсилання спеціалістів та кращих студентів до редакцій для мовно-літературних коректур [253, арк. 17]. Запроваджено було також взаємодопомогу місцевих селянської та робітничої газет. Оскільки перша у мовному відношенні була порівняно кращою, то надіслала до редакції «Луганської правди» свого штатного редактора мови [251, арк. 16].

Наркомат освіти України на чолі із М. Скрипником у цей час активно проводив роботу по виробленню єдиного мовного правопису та впровадженню його в життя, що викликало занепокоєння в центрі.

Наприкінці 1920-х років українське мовознавство відчуло значних втрат. А. Ніковського, В. Ганцова була притягнуто в «справі СВУ». Переслідувана О. Курило вимушена була виїхати. Репресіям 30-х років підпали М. Сулима, М. Гладкий. Хоч В. Сімович, І. Зелінський unikли радянських репресій, їх

імена були у 30-і роки вилучені з ужитку. На зміну справжнім мовознавцям прийшла плеяда вихованців режиму. Як пише Ю. Шевельов, свій шлях вони прокладали доносами — публічними, у формі статей, що викривали «класового ворога», і таємними. Це були переважно політичні кар'єристи з науковими званнями, ніякі не науковці [721, с. 325].

Україномовна преса, витворена більшовиками і радами, була за своєю суттю великоросійською, бо вона повністю перейняла принципи діяльності, структуру і наповнення російської преси. Мову перестали трактувати як генофонд національної культури, як спосіб розбудови інтелекту і творення особистості. Мова була перетворена лише на спосіб передачі інформації зрозумілим для більшості вербальним шляхом. Партиїно-радянська преса виконувала в першу чергу функцію транслятора і популяризатора вже готових рішень.

3. 2. Радянізація та уніфікація преси в 30-і роки

На початку 1930-х років періодична преса УСРР являла собою систему видань, сформовану за читацькою аудиторією. У відповідності до класової структури провідними масовими газетами були робітничі та селянські республіканського та окружного рівнів.

У 1930 році на Україні виходили дві масові робітничі газети республіканського масштабу — «Всеукраїнський пролетарий» («Пролетарий») тиражем 75 тис. примірників та «Робітнича газета «Пролетар» («Пролетар») накладом 130 тис. прим. [117, арк. 12]. Обидві газети були органом ЦК КП(б)У та ВУРПС. Крім того,

виходили 23 окружні робітничі газети загальним тиражем 439 тис. прим. [117, арк. 2-3]. Серед них найбільш популярними були українізовані «Харківський пролетар», «Пролетарська правда» (Київ), «Луганська правда», «Зоря» (Дніпропетровськ).

Серед селянських газет авторитет зберігала газета «Радянське село», якій було притаманне уважне ставлення до настроїв селян. 35 окружних селянських україномовних масових газет у 1930 році виходили загальним тиражем 480 тис. прим. [32, арк. 2-3].

Остаточню стабілізувалась керівна преса, її тираж та періодичність сприяли посиленню керівного впливу більшовиків на різні кола суспільства. [Див. Табл. 9] [35, арк. 55].

Після адміністративно-територіальної реформи 1930 року відбулося швидке зростання місцевої преси. Втілюючи в життя ухвалу партії про забезпечення кожного району своїм друкованим органом, на місцях відповідні комітети КП(б)У та радянські органи почали їх створювати дуже оперативно. На момент ліквідації округів (у зв'язку з переходом до нового адміністративного поділу на області і райони) в Україні видавалося лише 35 районних газет. На вересень 1930 року районик нараховувалось 183, на їх статус перейшли деякі окружні та міські газети, що не стали обласними. [Див. Табл. 10] [26, арк. 83-87].

Досвідчені працівники редакцій окружних газет самообілюзовувались на створення районних видань, як про це згадує подолянка Ф. Хаїмсонова: «Члени редакції «Червоний край» Автомонов, Паламарчук, Корочинський і Хаїмсонова подали заяви послати їх на створення жмеринської районної газети. За місяць така газета була створена, її редактором став Авто-

монов» [196, арк. 11–12]. Але аматорства у цій справі було замало. У постанові Секретаріату ЦК КП(б)У (17 січня 1931 року) вказувалось, що газетні кадри слід шукати серед робсількорів та за рахунок робітничих висуванців [196, арк. 1]. Харківський міський комітет партії відібрав з кращих робкорів міста заступника редактора багатотиражної газети «Харківський паровозник» (ХПЗ) Грубника, завідувача партвідділом заводської газети «Генератор» (ХЕМЗ) Мироненка, редактора «Вагранки» («Серп і Молот») Піковського для створення району у сільській місцевості Харківської області [268, арк. 50]. Через місяць при редакції «Харківського пролетаря» були організовані 3-місячні курси на 75 осіб для роботи в районній пресі [255, арк. 16]. Але Всеукраїнською нарадою редакторів було визначено такі вади місцевої районної періодики: 1) низький рівень редакційних колегій; 2) незнання української мови; 3) загальна політична безграмотність [155, арк. 144–241]. Брак професіоналізму ховався за претензійністю, амбітністю, зухвальством.

Протягом 1931 року в республіці були організовані 204 нові видання районного масштабу, а на початку 1932 року їх друкувалось уже 377 [57, арк. 48]. За ініціативою редакції газети «Вісті ВУЦВК» у березні було проведено перереєстрацію районних газет. Для цього Комітет у справах друку при РНК розіслав на місця спеціальні анкети з питаннями про тип, тираж, періодичність, формат, мову, редакторський та журналістський склад, а також робсількорів [31, арк. 9–211; 36, арк. 2–11; 37, арк. 2; 41, арк. 6–92].

На 1 січня 1931 року в Україні видавалось 182 газети українською мовою, 12 російською, 10 єврейською, 9 німецькою, 5 молдавською, 4 польською. Рівно через

рік ці показники за мовою зросли в такий спосіб: українських газет — 336, російських — 13, число інших не змінилось [509, с. 3]. З 328 журналів українською мовою виходили 278 [509, с. 2-3].

На честь 5-річчя українізації «Комуніста» ЦК КП(б) У оголосив «місячник українізації преси» з 15 травня по 15 червня 1931 року [186, арк. 11-14]. Наприкінці 1931 року Сектор преси ЦК КП(б)У обстежив місячні комплекти (10 червня — 9 липня) 6 «районок»: «Кадіївський пролетар», «Червоний перекоп» (Горлівка), «Шлях колгоспника» (Новгород-Сіверський), «Колективіст Глухівщини», «Колективіст» (Літин), «Колгоспна праця» (Козятин), «Шахтар Мангану» (Нікополь), «Більшовик Олевщини», «Ленінським шляхом» (Корсунь). Завідувач Сектора преси М. Чередник відзначив, що ці газети ніяк не зреагували на проголошений «місячник преси», не керували багатотиражками заводів і колгоспів, які теж не подали за цей період жодних публікацій з національного питання. Українізація перевірених газет була зовні доброю, насправді українською мовою подавались назви рубрик і, в кращому разі, другорядні матеріали, переважно селянські запитання, або лише заголовки [76, арк. 126-165]. Перевіркою було з'ясовано, що керівництво райкомів віддавало перевагу в передплаті газеті «Правда», відмовляючись від українського «Комуніста» і місцевих газет, оскільки «всі головні завдання взнаємо прямо з Москви» [77, арк. 6].

Кількісне зростання преси на Україні відбулось також за рахунок створення газет фабрик і заводів, так званих багатотиражок. Їх масове виникнення було спонукане загостреною увагою до індустріалізації, що форсовано здійснювалась в СРСР. Багатотиражна

преса в Україні веде свій початок з середини 1920-х років. Наприкінці 1926 року Комітетом у справах друку було зареєстровано 125 таких газет з разовим тиражем 190 тис. прим. У доповіді С. Косіора на XI з'їзді КП(б)У було наведено такі цифри про заводську пресу: у травні 1929 року їх загальний тираж складав 247 тис. прим. (на україномовні видання припадало 36%), а через рік зріс до 431 тис. прим., 72% з них виходили українською мовою [509, с. 2–3]. Слід відзначити, що понад 75% фабрично-заводських багатотиражних газет насправді були російськомовними, лише назви та заголовки в них набирались українською, не дивлячись на рекомендації ЦК КП(б)У суцільно дотримуватись української мови у друкованій періодиці. У 1932 році кількість багатотиражок зросла до 425 назв, тираж — до 1100 тис. прим. [10, арк. 13]. Найбільше число друкованих видань цього виду припадало на провідні профспілкові об'єднання. Так, металурги республіки мали 23 газети, гірники — 45, транспортники — 11, друкарі — 10, будівельники — 18 [32, арк. 7]. Впродовж 1931-1932 років велась активна робота по переведенню робітничої низової преси на українську мову, як цього вимагали ухвали з українізації.

Ознайомлення із заводськими багатотиражками (у газетних фондах НБУ ім. В. Вернадського та РДБ у Москві, в Хімках) (біля 150 назв) дозволяє зробити висновки, що офіційні звіти про переведення цих газет на українську мову не відповідають дійсності. Тільки п'ята частина з них була справді україномовною, решта видань — лише номінально перейменовані, замітки, статті, офіційні відомості в них — російськомовні. Прикметною особливістю є позірною українізація цих газет до «червоних дат» преси: з 72 перегля-

нутих «мовно-мішаних» багатотиражок за 1931 рік 5 травня (День преси) українською вийшли 41 газета та 16 червня (День українізації «Комуніста») – 28.

Між тим, архівні документи свідчать про те, що деякі редакції навіть спеціально перекладали робкорівські дописи. Так, редактор газети «Молотарка» (завод «Серп і молот», Харків) пояснював невиконання розпорядження ЦК про українізацію так: «Робітники майже всі розмовляють українською мовою, але керівники заводу, цеху й профорганізації – тільки російською. Тих, хто щойно прийшов із села і розмовляє рідною мовою, обзивають і вони полишають українську мову» [83, арк. 28]. На Дніпрельстані член редакції газети Білінський казав, що українська мова придатна тільки для пісень і побутового вжитку [83, арк. 33].

ЦК КП(б)У в жовтні 1935 року провів обстеження стану українізації партійних, радянських установ, в тому числі і преси, у Дніпропетровській, Донецькій та Одеській областях. На Дніпропетровщині у 29 робітничих газетах було дозволено друкувати 50% матеріалів російською мовою, але перевіркою встановлено, що переважна більшість з них була українізована тільки назвою. Впала цікавість і до обласної газети «Зоря». За останні півроку редакція газети отримала 883 робкорівські замітки українською мовою, що становить лише 36% від загального числа дописів з місць. Повністю на російську мову перейшла газета металургійного заводу ім. Дзержинського «Знамя Дзержинки», слідом за нею перейшли багатотиражки вузів – «Социалистические кадры» (гірничий інститут), «За авиационные кадры» (Запорізький авіатехнікум) [118, арк. 15].

У Донбасі на цей час так і не створено обласної україномовної газети. За ухвалою обласного комітету партії (квітень 1934 р.) 23 районні газети мали бути повністю українізовані, 20 — двомовні, лише 3 — російськомовні. На час перевірки в 6 українізованих газетах друкувались матеріали лише російською мовою, 20 змішаних були по суті теж російськомовними. Якщо вони і вміщували публікації українською, то це — дургорядні відомості або матеріали, що стосуються сільського господарства і життя села. У молодіжній обласній газеті, що теж вважалася українізованою, матеріали українською становили 3-5%. У всіх газетах партійні постанови подавались тільки російською. З 138 багатотиражних газет українізовані тільки 13, 29 виходили двома мовами, у 12 з них переважав матеріал російською. Серед 43 багатотиражок шахт українською була лише одна, хоча Спілка вугільників Донбасу подала відомості, що на 1935 рік українізовано 70% робітників і шахтарів краю [118, арк. 30-32]. У першому півріччі 1935 року центральні московські газети («Правда», «Известия», «Комсомольская правда») передплатували 106 тис. осіб, а українські центральні («Комуніст», «Вісті», «Комсомолец України») — тільки 79 тис., причому передплата на «Вісті» була обов'язковою для радянських установ. Сталінським міським парткомом було передплачено 64 газети, з них українських тільки 8 (5 примірників «Комуніста» і 3 «Вістей»). Донецька облпрофрада передплатила загалом 81 газету, з них тільки 7 українських (6 примірників «Комуніста» і 1 «Вістей»), навіть облнаросвіта замовила тільки 7 українських газет [118, арк. 33-34].

На Одещині українізація преси була порівняно кращою. Повністю українізованими були обласна

«Чорноморська комуна», 74 районні газети, 61 багатотиражна газета, міські газети двомовні [118, арк. 64–65]. Показовий приклад ставлення до українізації заводської преси був зауважений на заводі ім. Січневого повстання. Редактор багатотиражки «Червоний січневець» Н. Воротилов казав інспекторам, що давав би у своїй газеті і більше матеріалів російською мовою (на момент перевірки вони становили 60%), але міськліт не дозволяє [118, арк. 96].

25 вересня 1933 року ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про українізацію транспортних газет». Але і через рік газети усіх українських залізниць продовжували виходити російською мовою. 26 листопада 1934 року ЦК КП(б)У знову приймає ухвалу «Про мову залізничних газет на Україні». В ній йшлося про необхідність переходу на українську мову провідних транспортних газет «Більшовик Південної» (Південна залізниця), «Робітничка газета» (Південно-Західна залізниця), «Сталінська магістраль» (Катеринославська залізниця), «Залізничник Донбасу» (Донецька залізниця), а також газет дорполітвідділів [117, арк. 17,22,23]. На початок 1935 року всі залізничні газети українізували лише свої назви.

На 1931 рік припадає і активне створення низової преси на селі. У директивному листі Колгоспцентру СРСР Укрколгоспцентрові вказувалось: «У зв'язку з винятковим значенням для колгоспної системи методів планування, боротьби за промфінплан, соціалістичне змагання, ударництво, боротьби з втратами та інше ми вважаємо за необхідне масове розповсюдження газет у колгоспах. Вважаємо доцільним по всіх МТС, колгоспах і радгоспах створити газети» [45, арк. 6]. За циркулярами УКГЦ про організацію

колгоспних газет можна простежити, що у переважній більшості випадків ці багатотиражки створювались велінням «згори», вони не були тривалими і дієвими через їх накинутаість сільській спільноті. Почасти газети народжувались в результаті діяльності «штурмових бригад преси» або пересувних редакцій центральних (союзних/республіканських) і місцевих (обласних/районних) газет. Про кампанійський характер створення цього виду преси свідчать численні шаблонні відомості про них у вигляді планів культурно-побутових заходів редакцій газет та видавництва, плани сількорівських гуртків тощо [43–48, 50].

Зважаючи на нестачу редакторських та журналістських кадрів, обмеженість матеріально-технічної бази, впродовж березня-серпня 1931 року Укрколгоспцентр власними силами підготував 170 редакторів для колгоспних і радгоспних видань, забезпечив багатотиражні газети папером і необхідним обладнанням [46, арк. 53]. Укрколгоспцентр підтримував відносно ні із створеними його зусиллями газетами і приділяв велику увагу поширенню досвіду низової преси села. Ним широко популяризувалась, наприклад, робота газети «За темпи, за якість» артiлі ім. К. Маркса с. Тарасівки Цюрупинського району [46, арк. 20, 21, 72, 73, 76]. Наприкінці 1931 – на початку 1932 років за ініціативою газети «Правда» був проведений огляд колгоспної і радгоспної преси. ЦО ЦК ВКП(б) на Україну було послано понад 30 пересувних бригад, основним завданням яких було сприяння виконанню хлібозаготівель [49, арк. 18–31].

Підпорядкування низової сільської преси йшло також шляхом фінансування. Спочатку газети колгоспів, радгоспів та політвідділів МТС утримувались на

кошти союзного, республіканського бюджету. З 1934 року газети політвідділів МТС та радгоспів почали фінансуватись тільки з Москви [117, арк. 27–29]. 23 березня 1934 року було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про літконтроль над газетами політвідділів МТС», де вказувалось, що «начальник політвідділу несе повну відповідальність за політичну витриманість газети» [117, арк. 37].

У жовтні 1930 року у Харкові був організований газетно-книжковий технікум з двома відділеннями: газетно-видавничим та книготорговим. Перше відділення мало готувати репортерів, коректорів, літпрацівників, випускових газет. У серпні 1931 року технікум був реорганізований в Український комуністичний газетний технікум (УКГТ) в системі УКІЖу. У самому університеті журналістики було додатково відкрито заочне відділення. Підготовка працівників преси була поставлена під контроль регіональних партійних комітетів. За планом 1932-1933 навчального року передбачалось набрати 200 студентів. Обласним комітетам партії була розіслана рознарядка на 400 абітурієнтів, але заяви надійшли від 150 осіб. Прийнято було тільки 62, інші відсіялись через малий партійний стаж або політичну неграмотність [464, с. 46].

Сектор преси ЦК КП(б)У з 15 липня 1931 року організував двомісячні курси для підготовки 150 спеціалістів з числа активних робкорів низової преси [333, с. 28]. За попередніми підрахунками відділу преси ЦК КП(б)У, для нових «районок» потрібно було створити 150 друкарень, підготувати для них біля 600 кваліфікованих і 300 некваліфікованих працівників [358, с. 9]. У Краматорському вечірньому комуністичному університеті для забезпечення преси Донбасу влітку

1932 року було відкрито факультет журналістики. На перший курс того ж року було прийнято 38 робко-рів, але реально до навчання приступили тільки 13-15 з них [333, с. 21]. Інспектор відділу преси В. Тетерін зробив цікаве спостереження з приводу викладання української мови на цьому факультеті. «В цій дисципліні зовсім не пов'язане викладання української мови з літературним оформленням газети», — вказував він. Але основна біда, на його думку, полягала в тому, що «навіть не з'ясовано слухачами, що мова є одне з знарядь класової боротьби» [333, с. 22].

Після XVII з'їзду ВКП(б) пильність до правильної подачі пропагандистських матеріалів загострилась, тому Культпропвідділ ЦК при ВУКІЖі став запроваджувати короткотривалі курси коректорів та літредакторів [117, арк. 61].

На початку 1930-х років у керівному теоретичному органі ЦК КП(б)У — часопису «Червона преса» з'явилась серія статей, присвячених визначенню нових тактичних методів у роботі української періодики. Так, у розділі «З питань газетознавства» було надруковано уривки з книжки завідувача кафедри газетознавства Українського комуністичного університету журналістики Наума Кагановича «Газетна стаття» [459], що готувалася до виходу самостійним виданням. Першим був запропонований розділ «Мова газети» [461]. Автор полемізував з М. Гладким. Останній вважав, що газета має робитися мовою, доступною народу, уникати штампів і незрозумілих пересічному читачеві термінів, складних абстрактних зворотів, кальок з російської, не зловживати іноземними словами тощо. Н. Каганович пише: «Газетна мова є передусім галузь літературної мови. Отже, газетна мова підлягає

тим самим законам, що й лiтературна мова, вона так само не є тотожна з «народною» мовою, не можна їй прищеплювати обов'язково тi риси, що характернi для мови селянської» [459, с. 22]. З першого погляду, ця теза є абсолютно нормальною, бо справдi мова не має бути говiрковою, примiтивною чи то навить вульгарною. Але насправдi Н. Каганович вiстря своєї критики спрямував проти «петлюрiвщини» в мовi, тобто проти тих мовних традицiй, якi україномовнi газети запозичували з мовленневої культури iнтелiгенцiї та української дорадянської преси.

Такi застереження полiтично помiркованого автора, на нашу думку, були вже доволi симптоматичними. За умов становлення тоталiтарного режиму з стихiєю мовотворчостi мас та впливом нацiональної iнтелiгенцiї необхідно було завершувати. Партiя брала пiд контроль усi галузi громадського життя. У вступi до нововиданої хрестоматiї «Про пресу» їй упорядник А. Земляний чiтко визначив цю тенденцiю наступним чином: «Газета стала вiд початку 30-х рокiв тiльки iнструментом боротьби партiї за свiй курс, всi iншi їй функцiї вiдступили» [285, с. 12]. Газетна мова за таких настанов мала набувати все бiльш дiлового характеру. Колись емоцiйно насичена, наближена до ораторської мови, вона мусить стати стримано чiткою, директивною. На нашу думку, такi теоретичнi викладки вiщували дальше вихолощення мови газет, набуття нею рис партiйних документiв i директив.

У роздiлi «Газетна публiцистика» Н. Каганович доводив новi функцiональнi обов'язки газети. Він пiддав критицi брошуру М. Гуса «Iнформацiя в газетi» [397], його «теорiю чисто iнформацiйної газети». М. Гус обстоював принципи об'єктивностi подачi вiдомостей у

газеті, спираючись на розгорнуту у 20-х роках дискусію в американській та західноєвропейській пресі, був противником заангажованості, залежності газети від власника чи замовника публікації. Є підстави гадати, що в такий спосіб М. Гус висловлював занепокоєння зростаючою заідеологізованістю партійно-радянської преси. М. Гус виступав поборником аполітичності та позакласовості газет. Н. Каганович заперечував незалежність в інформуванні читача, наполягаючи на тому, що факт слід належно ідейно коментувати. «Ми ставимо перед собою питання, яка гостра ця зброя, чи відповідає вона тим вимогам, що перед нею поставлено. Оцей підхід ми кладемо в основу публіцистики, бо остання важлива для нас не сама по собі, а з погляду службової ролі», тому «публіцист-комуніст повинен інакше писати, аніж публіцист-соціал-демократ», — навчає колег-журналістів автор, — тому «жодна політична подія не може бути висвітлена інакше, як за допомогою марксистсько-ленінської методи». А далі ще виразніше: «Оця метода є база усіх (не тільки газетних) творів пролетарських публіцистів, учених, діячів» [459, с. 21–22]. Підсумовуючи викладене, Н. Каганович пише: «Газетний публіцистичний твір, зокрема стаття, є літературний твір, спрямований до політичного впливу на читача в душі тієї класи, тієї партії, що її газета репрезентує» [459, с. 23].

У наступному нарисі «Тема» автор роз'яснював публіцистам, що їх конкретним завданням є «прищепити читачеві певні погляди, що в свою чергу повинні зумовлювати поведінку читача». З огляду на це, головним у статті є «комплекс тверджень і відповідно до них підібраних фактів і міркувань» [462, с. 21]. Вплив на читача залежить від характеру самої теми, від її

актуальності і близькості до читача. «Актуальність і близькість є поняття класові. Актуальність може бути виявлена тільки за орієнтації на загальну класову істоту твору і його читача», — а тлумачить автор цю класову актуальність таким чином: «Газета повинна викликати в читача реакції на події злободенні» [462, с. 22] (зрозуміло, що ці реакції повинні бути адекватними партійним сподіванням у вихованні мас). Цікавий взірєць актуалізації теми для Н. Кагановича — передова стаття у газеті «Комуніст» (№304 за 1929 р.) «Пролетарський рух проти релігії». Тема набула актуальності через те, що газета ув'язала її із злободенними подіями — перетворенням Різдва на День індустріалізації, різдвяними походами безробітних за кордоном. Автор резюмував, навчаючи: «Зв'язавши через ці злободенні факти тему про релігію з темою про загальну пролетарську боротьбу проти капіталістів, автори надали пекучої чинності цьому загальновідомому питанню» [462, с. 23]. Але визначальною категорією в публіцистиці є ідеологія публіциста та пов'язана з нею система міркувань, бо вони «накладають свій відбиток на всі деталі статті, просякають її настрої і цим самим твердо закріплюють її (ідеологію) в системі» [460, с. 31]. А «оскільки всі наші газети є органи партії, вони висвітлюють події з погляду партійної політики, а відтак, освітлюють ці події з марксистського погляду» [460, с. 30].

Таким чином, «Червона преса» фрагментами з книги Н. Кагановича запропонувала програму для республіканської преси за умов загального контролю партії над усіма галузями громадського життя. Невдовзі в самих газетах, центральних і окружних, стали друкуватися перші відгуки — рецензії. Уже від почат-

ку наступного року боротьба навколо теоретичних проблем преси набула гострого характеру. «Червона преса» вже у першому номері у новій рубриці «Проти буржуазних теорій у газетознавстві» подала велику критичну статтю секретаря партосередку УКДЖу А. Земляного [439, с. 21–23]. Критик пояснював, що «останнім часом намітилися спроби окремих товаришів поширено тлумачити ленінське визначення ролі газети як колективного агітатора, пропагандиста та організатора в тому розумінні, що вони застосовують це визначення не тільки до пролетарської преси, але й до буржуазної» [439, с. 22]. Серед тих, хто неправильно розумів роль преси, опинились М. Гус з його новою збіркою статей «Проблеми газетознавства» (М., 1930), і О. Резніков (за статтю в «Журналісте», №14 за 1930 р.), і Л. Кузмичев (за неглибоку критику М. Гуса і О. Резнікова в №19 «Журналіста»). З українських теоретиків та практиків преси поки що не було названо нікого. Та на день професійного свята, у травні, А. Земляний закликав: «Сюди вогонь марксистської критики» [440]. Першим у критичному розгромі був названий Н. Каганович, його трактування вважались занадто «абстрактними, академічними, професорськими». При всій його лояльності і прагненні прислужитися пролетарському газетознавству, Н. Кагановичу бракувало пролетарської рішучості і категоричності. А. Земляний писав: «Не досить стверджувати, що актуальність і близькість — класові поняття. Треба відкрити дужки, розшифрувати ці терміни, показати, яким саме конкретним класовим змістом у теперішніх обставинах наповнюється загальне поняття актуальності теми» [440, с. 4]. Н. Кагановичу було закинуто і те, що він принцип злободенності

тлумачить як буржуазну сенсаційність: «Каганович висловлює старі міркування: газета живе один день, а через те поспішайте. Саме на цьому ґрунті в буржуазній пресі розцвіла сенсація» [440, с. 5]. В УКІЖі негайно було проведено збори колективу з викриття хибних позицій викладача Н. Кагановича. А далі — каяття: «Та гостра критика, що її зазнали мої статті, що їх видрукував я у «Червоній пресі», і на дискусії в УКІЖі, є надзвичайно корисна і для автора, і для всіх наших газетних працівників, бо наочно показала, яка чуйність і невсипущість повинна бути на ідеологічному фронті, зокрема, на газетознавчому, показала, що треба нещадно викривати всякі вияви формалізму, всякі збочення від Ленінових принципів» [458, с. 24]. Керівники преси визнавали, що «в складних умовах соціалістичного наступу цілим фронтом не можна працювати в газеті за правилом «як досі працювали». У цих умовах більше ніж коли потрібні зведені до системи узагальнені і перевірені на досвіді основні засади роботи преси» [621, с. 22]. ЦК КП(б)У (постанова від 12 січня 1931 р.) доручив кафедрі газетознавства УКІЖу розробити такі проблеми сучасного газетознавства: пролетарська преса за періоду соціалізму, робітничорівський рух на новому етапі, фабрично-заводська преса, її роль, форми і методи боротьби за більшовицькі темпи, районна, радгоспно-колгоспна преса як преса основної ланки соціалістичного наступу цілим фронтом [535, с. 3]. Цією ж постановою було зобов'язано УКІЖ організувати кабінет преси при університетській кафедрі газетознавства, а також створити аспірантуру для підготовки висококласних спеціалістів у цій галузі. Відтепер кожному працівнику і кореспонденту, кожній бригаді преси належало,

нагромадивши певний практичний досвід, теоретично його обґрунтувати і подати на розгляд до кабінету преси при УКІЖі. Окремі кореспонденти і співробітники, викладачі і аспіранти час від часу мали складати доповіді на теми, що вони їх розробляють, і оприлюднювати їх на засіданнях кабінету та кафедри газетознавства. Тільки пророблений таким чином досвід припустимо рекомендувати через періодичний збірник УКІЖу.

Одним з питань, що потрапило під пильний контроль, була газетна мовотворчість. Член редколегії «Червоної преси» Н. Солодкий впродовж червня-вересня 1931 року аналізував мовленнєву культуру таких газет, як «Комуніст», «Вісті», «Радянське село», «Комсомолец України», «За соціалістичну перебудову», «За культурну революцію», «Пролетарська правда», «Чорноморська комуна», «Зоря». У своєму аналізі (№№35 і 36 «Червоної преси» за 1931 р.) він констатував значні досягнення у газетній мові. По-перше, у газетах переважають речення наказового характеру, що утворює, як пише критик, діловий або урочистий стиль. По-друге, склалась певна газетна фразеологія, що дозволяє газетним працівникам висловлюватися певними штампами. По-третє, «газети хутко підчіплюють і розносять в маси слова-новотвори, старим словам надають нового змісту, диференціюють значення слів, скорочують їх, з двох-трьох старих вибирають найкраще, найвлучніше слово. Тому в газетах значно менше лексичної плутанини, що була ще не так давно» [661, с. 22]. Н. Солодкий робить бравурний висновок: «На всіх ділянках помітно певну сталість, викристалізованість газетної мови. Найхарактернішим тепер для газетної мови є її інду-

стріалізований стиль: темпи в реченнях, виробнича фразеологія й лексика».

За таких висновків, зрозуміло, які надходили рекомендації через офіційні обіжники преси. По-перше, з українських газет слід видаляти етнічні архаїзми, що тягнуть за собою спогади про реалії несоціалістичної пори. По-друге, необхідно позбавлятися речень з типово селянським неспішним ритмом роздуму, розважливості чи сумніву, віддавати перевагу атакуючим, натискним конструкціям. По-третє, питома вага матеріалів про передові будови, успіхи на них має значно зростати. Примітно, що стилістичні, лексичні, граматичні огріхи відтепер оцінювались не як непрофесіоналізм газетярів, навіть не як неухажність чи недбалість, а як результат слідування «за порадами «українізаторів української мови» типу М. Гладкого, В. Ганцова. Наші газети так «українізували» українську мову, що далі «українізувати» її нікуди» [386, с. 108]. З теоретичних узагальнень впливали практичні заходи, спрямовані проти норм, набутих в пресі, та діячів мови, що їх пропагували.

На початку 30-х років підвищена увага до партійності та класовості в пресі була продовженням боротьби з небільшовицькими і позакласовими (загальнонаціональними) проявами в українській культурі. Так, після завершення процесу «справи СВУ» під знищувальні ножиці потрапило все, що було пов'язане з діяльністю притягнутих у цій справі науковців, вчених, діячів культури. Зокрема, академічний словник і різні термінологічні словники Інституту наукової мови були вилучені з обігу, а посилання на них розцінювалось як вияв буржуазного націоналізму та сепаратизму. Той же Н. Солодкий ствер-

джував, що вживання слів типу «виробня» (пекарня, чинбарня, хлібарня, папірня, фарбоварня тощо), які активно використані редакціями газет «Чорноморська комуна» (Одеса), «Пролетарська правда» (Київ), навіть подекуди ЦО ЦК КПУ «Комуністом» із академічного словника за редакцією С. Єфремова є проявом контрреволюційності газет [660, с. 22]. Наповнення новим змістом усталених мовних норм, відновлення архаїчних елементів власної мовної культури, що є звичайним засобом розвитку мови в період національного відродження, в умовах «наступу соціалізму по всьому фронту» стало неможливим.

З 1932 року у «Червоній пресі» з'явилась спеціальна рубрика «Мова — це один з фронтів класової боротьби». Впродовж року журнал регулярно подавав огляди місцевої преси, зроблені Н. Солодким, А. Недзвідським, Е. Гольденбергом та іншими авторами-критиками нової генерації партійних газетярів. Напрацьована українськими газетами мовна культура попереднього десятиліття називалась у таких оглядах «свувівською» (тобто запозиченою у лідерів СВУ чи витвореною під їх керівництвом), «хуторянською». Таку мову нарікали непридатною для нових завдань та темпів. «Така термінологія відзначається тим, що властиве всяким проявам забутої минувшини, їй бракує перспективи», — підсумовував низку своїх оглядів «Чорноморської комуни» А. Недзвідський. Мовні редактори цієї газети користувались українськими сучасними словниками, а не новими пропагандистськими директивами в справі українізації, тому і здійснили «діалектику навиворіт», тобто прищепили до користування в газеті не кальковані російські терміни, а суто українські слова. Та це було вже не на часі.

Партійний цензор велить: «Такої «діалектики» не можна терпіти в партійній більшовицькій пресі, де не може бути протиставлення форми змістові, де все має бути підпорядкованим одному завданню — боротьбі за генеральну лінію партії. Не можна терпіти, щоб будь-хто відвертав увагу мас, применшував, принижував значення індустріалізації країни як основної частки ленінської генеральної лінії, хоч би це робилося під будь-яким високо «вченим», «академічним» прикриттям» [570, с. 21].

24 квітня 1933 року А. Хвиля виступив з доповіддю «Про стан на українському мовознавчому фронті» на нараді ЦК КП(б)У з питань національної політики партії. «На мовному фронті ми маємо проведено націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу. Ця робота йшла по лінії впровадження української мови від російської мови, відгороджування української мови від наукової термінології, спрямування української мови та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи», — так задав тон нараді доповідач, узаконивши партійною позицією загальне відкрите цькування М. Скрипника [111, арк. 21]. На цій нараді М. Попов стверджував, що «ворожі, чужі, петлюрівські елементи пролізли навіть на керівні посади в окремих районах і на відповідальні дільниці національно-культурного будівництва» [564]. В унісон з М. Поповим виступив і В. Затонський: «Ці націоналістичні елементи могли так широко провадити свою діяльність тому, що їм допомагали деякі вказівки самого Наркомосу» [564].

На нараді було ухвалено припинити видання всіх словників, переглянути вже видані словники і всю термінологію, провести уніфікацію технічної та газет-

но-публіцистичної термінології з тією, що прийнята в усьому Радянському Союзі. Негайно потрібно було «переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи» [111, арк. 39]. 29 квітня 1933 року скорочений варіант доповіді А. Хвилі був поданий в «Комуністі», а «Більшовик України» надрукував виступ А. Хвилі як розгорнуту теоретичну статтю [692].

Центральна українська преса вже з наступного дня стала вміщувати матеріали, що «викривали ворогів» в справі мовотворення. Санкціонований й організований осуд був настільки масованим, що всі інші проблеми були відсунуті на другий план. Готувалося скасування українського правопису 1928 року. Зрідка все ж лунали голоси про безглуздість висунутих мовникам звинувачень. «Комуніст» отримав великого листа від викладача технічних дисциплін з Сум С. Тульського, в якому автор писав: «Це зовсім несподівана вимога змінити український правопис, бо, мовляв, він відбиває в собі дії українських буржуазних елементів, шкідництво фашистських теоретиків тощо. Вимога ця тим більше несподівана, що теперішній український правопис ухвалено зовсім недавно на конференції, що відбулася в Харкові під безпосереднім доглядом представників уряду і партії (Скрипник). Попередньо проект правопису обмірковано в пресі. На правописній конференції була репрезентована не тільки Україна Радянська, а й закордонна. Де ж тоді був т. Хвиля, коли відбувалася шкідницька правописна конференція?» [111, арк. 58–59]. Такої ж думки був і викладач Промакадемії Полонський: «Де були очі Хвилі, коли він, сидячи в Культпропі, затверджував попередній правопис?»

[111, арк. 77]. Мовознавці вказували на «нечисті методи аргументації т. Хвилі: «Тепер про критику словникової роботи українських мовних організацій, що її подав т. Хвиля. Треба відверто сказати: вона не авторитетна, не переконлива, не наукова. Тов. Хвиля не розбирається глибоко в питаннях лінгвістичних і тільки політично ковзає поверхнею. ...Негаразд те, що до мовних справ втручаються люди, які аж ніяк не розуміються на мовних питаннях і не дають собі труда доручити дослідити всю справу якійсь авторитетній особі або установі. Негаразд те, що серйозна, глибока і відповідальна робота українських мовних організацій наражається на неслухну, неавторитетну і псевдонаукову критику, яка не допомагає справі, а тільки гальмує її і заводить в глухий кут. Негаразд те, що до участі в цій справі зовсім не залучили наукову громадськість» [111, арк. 61, 62, 63, 66].

У доповіді на зборах харківського партактиву (липень 1933 року) «Про національні ухили в лавах українських партійних організацій і про завдання боротьби з ними» секретар ЦК КП(б)У М. Попов критикував О. Шумського за те, що він вимагав «підміни більшовицької українізації буржуазно-націоналістичною», М. Скрипника звинувачував у тому, що той «докотився до прямих закликів розвивати національну свідомість». «Особливо велике значення в боротьбі з буржуазним націоналізмом і українським національним ухилом набирає питання про мову і правопис, — підкреслював М. Попов, — цьому питанню ЦК КП(б)У надає винятково великого значення. Буржуазні націоналісти переважно з числа західноукраїнських емігрантів, особливо широку роботу розгорнули над засміченням української мови й термінології, щоб

максимально відірвати українську культуру від російської, і в цьому важливому питанні, як уже відзначала наша преса, тов. Скрипник пішов на повіді у цих елементів, став знаряддям проведення їх політики відриву української культури від центра міжнародної пролетарської революції – Москви» [604, с. 123].

Обійнявши посаду наркома освіти, В. Затонський у програмній промові висунув таку основну тезу: «В конкретних умовах Радянської України ізоляція від російської культури є виразне націоналістичне перекручення» [527, с. 217].

Цькування М. Скрипника і скасування затвердженого ним правопису спонукали видання нового правопису, зредагованого головою правописної комісії А. Хвилею і затвердженого наркомом освіти В. Затонським. Та хоч до цього правопису 1933 року і було внесено чимало змін, які штучно наближали українську мову до російської, все ж і цей правопис не задовольнив радянських русифікаторів. Невдовзі почалось переслідування вже В. Затонського і А. Хвилі, що так само були звинувачені в націоналізмі, і замість виданого ними правопису запропоновано проект ще одного, який не був поширений, бо цьому перешкодила війна.

Після того, як у пресі з'явився ряд статей про факти перекручення національної політики і застаченості складу робітників на ділянці культурної роботи, прокотилась хвиля партійно-адміністративних репресій проти діячів політики українізації. Так, 25 вересня 1933 року бюро Дніпропетровського МПК в постанові «Про стан курсів українознавства» констатувало: «Курси здійснювали петлюрівську політику українізації під керівництвом українського на-

ціоналіста Приходька, класового ворога з партійним квитком в кишені» [111, арк. 67]. Слідом за вигнанням Приходька зі складу викладачів обласних курсів українознавства були виключені: І. І. Фурса (закінчив Варшавський університет, український есер), І. В. Сокіл (член УСДРП, заарештований в справі СВУ), І. Шульгін (закінчив духовну академію), так само Євсевський, Гераскевич, а Кампанцева і Надзельницька звільнені як вихідці з клерикальних родин, С. Цимбаліст заарештований як колишній укапіст [111, арк. 70–71]. Про їх «вичищення» повідомила місцева преса, але не вказуючи на справжні причини.

На листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 року П. Постишев говорив, що «помилки і промахи, припущені КП(б)У в здійсненні національної політики партії, були однією з головних причин прориву 1931-1932 років у сільському господарстві» [611, с. 252]. У резолюції цього пленуму на доповідь «Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні», з якою виступив С. Косіор, записано: «Якщо для партії національна політика була і залишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева мета її є встановлення комунізму і злиття всіх національностей, то Скрипник, прямо відходячи в національному питанні від ленінізму, в останні роки почав скочуватись на позиції українських націоналістів. ...Звідси систематична лінія Скрипника і очолюваного ним націоналістичного руху... за максимальний відрив української мови від російської, на заміну схожих з російськими слів в українській мові польськими, чеськими, німецькими, тенденції до проведення насильницької українізації в школі. Розгром українського націоналізму, викриття націонал-дворушників, що пролізли

до партії, є найдоконечніша умова і складова частина більшовицької українізації» [490, с. 266–272].

Хоч XIII з'їзд КП(б)У (травень–червень 1937 року) констатував: «В роботі ряду організацій КП(б)У за останній час позначилось ослаблення уваги до питання національної політики партії, що виявилось головним чином у недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій» [274, с. 874–875], — в Україні вже розгорнувся наступ русифікації: припинилось видання всіх українських словників; «переглянуто» словники і всю українську термінологію, яка базувалась на термінах західноєвропейських мов; вилучили ряд українських підручників і наукових видань; провели уніфікацію навчального процесу і української термінології з російською.

Документи дозволяють зробити висновок про те, що саме з призначенням П. Постишева в Україні становище ЗМІ змінюється у відповідності до генерального курсу. В першу чергу були здійснені зміни в керівних кадрах сфери інформації. Спеціальною ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У на посаду заввіділом культури і пропаганди ЦК було призначено М. Попова замість А. Хвилі [57, арк. 191]. М. Попов був надісланий ЦК ВКП(б) саме з метою встановлення контролю Москви над українською періодикою. За кілька тижнів М. Попов також обійняв посаду відповідального редактора газети «Комуніст», а у березні того ж року ввійшов до складу редколегії «Більшовика України» [58, арк. 59].

З формулюванням «за безвідповідальне ставлення колективу редколегії до своїх обов'язків, що призвело до антипартійних дій», був звільнений з посади

редактор газети «За культурну революцію» П. Кияниця [112, арк. 30]. Помилка П. Кияниці полягала в тому, що 10 лютого газета надрукувала рішення Харківського обкому партії від 29 січня 1933 року, яке на цей час вже було засуджене як хибне через недостатню партійну критичність. 12 лютого П. Кияницю виключили з партії [109, арк. 112]. У покаяльному листі П. Постишеву П. Кияниця писав: «Я з усією відповідальністю усвідомлюю, що до мене як вихідця з націоналістичної УКП, який має націоналістичне минуле, потрібно висувати підвищені вимоги. Я рішуче засудив своє націоналістичне минуле перебування в укапістській шовіністичній партії» [112, арк. 42]. Але його життя вже добігало кінця – у липні 1933 року П. Кияниця був розстріляний.

Встановлення цілковитого контролю над пресою було справою копіткою. Нові цензори почасти просто присікувались до формулювань, Так, партоглядач Чередник у доповідній записці М. Попову зауважував, що в газеті «Геть неписьменність» у статті «Радянська країна вийшла на одне з перших місць серед найкультурніших країн» нічого не було сказано про класову різницю культурного і національного питань» [112, арк. 49].

З цього часу стало помітним протиставлення партійного Харкова націоналістичному Києву. Так, газета «Літературний Київ» та його редактор І. Кириленко були піддані критиці за «гіпертрофовані відомості про скрутний матеріальний стан письменників, за відсутність будь-якої класової диференціації.» Івана Ле було названо в «Пролетарській правді» петлюрівцем, хоча газета потім відмовилась від такої характеристики [114, арк. 55]. Впродовж першого пів-

річчя 1933 року за пропозицією Культпропвідділу ЦК КП(б)У було здійснено ідеологічну чистку журналів. За шкідливі націоналістичні формулювання були конфісковані 7 журналів, в них визнано класово ворожими 70 статей. Особливо перепало часописам «Життя і революція», «Червоний шлях». Можна простежити, яким нестабільним був склад редколегій: від номера до номера змінювали 2-3 осіб, знаходячи на їх місця представників партійного керівництва, які жодного стосунку не мали до журналістської чи видавничої справи. 9 вересня 1933 року секретаріат ЦК КП(б)У затвердив повністю оновлений склад семи літературних журналів [418, с. 253].

Провідним органом ЦК КП(б)У «Більшовик України» від 9 серпня 1933 року практично керувало Політбюро ЦК КП(б)У в складі М. Попова, В. Затонського, М. Кілерога, П. Любченка, А. Хвилі [59, арк. 149]. Колишні боротьбисти Є. Гірчак та А. Річицький цього ж дня секретаріатом ЦК були виведені зі складу редакції.

У доповідній записці завідувача Культпропвідділом М. Кілерога «Про нечіткі, плутані і навіть хибні визначення у деяких журналах завдань боротьби на два фронти в національному питанні» від 2 вересня 1933 року в цілому відзначалось краще висвітлення національної політики, але піддавались критиці журнали «Партактивіст» (№12,13), «Молодняк» (№4,5), «Безвірник» (№7), «Комсомолец-активіст» (№11) [113, арк. 19].

Таким чином, на початку 30-х років процес мовотворення у пресі був підданий уніфікації. Поки що прямої заборони українського слова не було. Але поступово українську мову почали тлумачити як немо-

дерну, непридатну для проголошення нових завдань та вироблення умов для дотримання темпів їх виконання. Мову українців стали принижувати, надавати їй статусу меншовартості, її престиж падав. Така політика була симптомом великодержавного лінгвоциду саме у той час, коли розпочалась справжня модернізація українського суспільства, коли українці виходили на етап модерного націотворення.

Поступове витискання української мови з набутих нею позицій відбувалося також способом «зближення» з російською мовою і уподібненням до неї. Поступовим деформаціям були піддані правопис, фонетика, граматики і особливо лексика. Коли вживали «валіза», а не «чемодан», «фотель», а не «крісло», «від дня народження», а не «з дня народження», то це вже трактувалось як перекручення у мовотворчості по-соціалістичному. Мовний штамп як відповідник російському стереотипному виразу дедалі впевненіше став крокувати шпальтами української преси. Показово, що в першу чергу вилучались або видозмінювались ті українські слова, що несли національно-символічне навантаження. Редакція «Комуніста» в середині 30-х років запровадила надсилання списків слів на дві колонки (бажаних і неприйнятних для вживання у пресі). «Злиття» мов в результаті призведе до розвитку мовної химери — суржику. Ще одним трагічним наслідком такого розмивання мови стало те, що «позичене» стало сприйматись як своє, а власне опинилось на периферії, маргіналізувалось. Ці зародки лінгвоциду стали передумовою до денационалізації населення, його манкуртизації, оскільки таким способом порушувались закони історичної національної пам'яті, руйнувався етнічний імунітет, слабшала на-

ціональна самоідентичність, пророблявся ґрунт для остаточної асиміляції українців.

З цього часу помітною стала тенденція мінімалізації словникового запасу газетної мови. Порівняно з серединою попереднього десятиліття розмаїття словника скоротилось майже на третину, зате іншомовні слова збільшили свою експансію до 25-30% від загального числа слів, що вживались періодичними виданнями. Отже, найбільш відкрита підсистема мовленнєвої галузі — словниковий склад — виявилась незахищеною, а тому стали припустимими агресивні вторгнення перш за все російської мови. Нарешті, про ще один важливий момент мовної політики. Оскільки мова є головним знаряддям соціалізації, то вона сприяє творенню певного типу людини. Газетна мова української періодики як основний вербальний масив формувала людину тоталітарного типу, позбавлену в першу чергу національної ідентичності.

У січні 1931 року керівник Головліту СРСР П. Лебедєв-Полянський на секретній нараді завідуючих республіканськими Головлітами і облкрайлітами в установчій доповіді «Про політично-ідеологічний контроль над літературою в період реконструкції» говорив: «Якщо раніше ми зосереджували увагу на ворожих нам елементах, які знаходились поза нашими рядами, то тепер, в період розгорнутого наступу соціалізму, нам доведеться приділяти дуже багато уваги тим політичним лініям і тій ідеологічній позиції, яка розгортається в наших рядах. Нам доведеться цензурувати самих себе» [328, с. 26–27]. Вже недостатньо було шукати «відвертої контрреволюції», потрібно було не припускати жодних коливань і відхилень від генеральної лінії ЦК ВКП(б). На щит були підне-

сені слова тоді ще початкуючого російського газетяра С. Інгулова (пізніше провідного співробітника відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б)): «Критика мусить мати наслідки — арешти, судову розправу, суворі вироки, фізичні і моральні розстріли... В радянській пресі критика — не зубоскальство, не зловтішне обивательське хихотіння, а важка тверда рука класу, яка, опускаючись на спину ворога, кришить хребет і дрібнить лопатки. «Добий його!» — ось заклик, що лунає в усіх промовах керівництва радянської держави» [445, с. 2].

У новій газетній дискусії початку 30-х років були піддані саме такій критиці не тільки окремі московські чи українські автори, а й цілі колективи, зокрема професорсько-викладацький склад як союзного, так і українського Інститутів журналістики. Першому ставилася у вину так звана «гусівська теорія інформації», оскільки за підручником М. Гуса викладався провідний курс теорії газетознавства, а УКІЖу — публікації Н. Кагановича і сприяння випуску книги П. Романова [622]. До «гусівської школи газетознавства» в Україні були зараховані Н. Каганович та П. Романів, незважаючи на каяття першого та публічне визнання помилок другим. Наприкінці року «Червона преса» вмістила велику рецензію групи авторів на книгу П. Романова про пресу в умовах реконструкції, де вона була названа «не партійною, не більшовицькою», такою, що на ній не можна виховувати кадри нашої преси [441, с. 1-3]. Такий висновок негайно позначився на науковій та професійній кар'єрі П. Романова: його було увільнено з посади директора УКІЖу, виключено з лав КП(б)У, позбавлено права читати провідний курс в інституті. Секретар парткому УКІЖу М. Смородін звинуватив

П. Романова у відсутності класового чуття, що виражалось в отождненні понять «читач» і «клас» [656, с. 11]. Примітно, що вже через три тижні «Червона преса» вмістила резолюцію загальних зборів осередку КП(б)У інституту журналістики на доповідь А. Земляного «Боротьба з буржуазними та опортуністичними теоріями в газетознавстві», супроводжуючи її таким застереженням: «...ми тим самим закінчуємо перший етап боротьби за перебудову УКІЖівської роботи над вихованням дійсно більшовицьких кадрів преси» [438, с. 22]. П. Романову нагадали його минулі помилки й у загальнополітичних питаннях. Приводом до переслідування журналіста стали його статті про колективізацію в газеті «Радянське село» в січні – червні 1931 року, а справжньою причиною, очевидно, було його небільшовицьке минуле.

Павло Тимофійович Романов (Гасич) народився у 1897 році у с. Тягун Іллінецького району Бердичівської округи Київської губернії в родині селянина-хлібороба. Після сільської церковноприходської школи закінчив чотирикласне міське училище в Іллінцях, а потім два роки навчався на педагогічних курсах в Умані. В травні 1916 року був мобілізований в армію. На фронті вступив до партії українських соціалістично-революціонерів. Там доля звела його з В. Блакитним і М. та П. Любченками. На фронті прапорщик П. Романов надсилав перші дописи до військово-польової газети. Після демобілізації восени 1918 – весною 1919 року редагував в Липцях на Харківщині українську есерівську газету, з січня по квітень наступного року був редактором газети «Боротьбист» (орган УКП(б) [169, арк. 9]. У квітні 1920 року П. Романов разом з іншими боротьбистами вступає до КП(б)У. В цей час

далися взнаки воєнні негаразди — П. Романов захворів на сухоти. В липні 1920 року за рекомендацією В. Блакитного був запрошений до роботи в українізовані «Вісті ВУЦВК». У Харкові йому довелося працювати трохи більше місяця, тому що за дорученням ЦК КП(б)У він був направлений на Поділля у розпорядження губкому партії і майже рік обіймав посаду завідуючого відділом з роботи на селі, опікувався справами незаможного селянства. Як знавця справи його призначили в серпні 1921 року редактором газети відділу комнезамів губвиконкому «Червоне село», до цього за сумісництвом з березня того ж року був редактором вінницьких «Вістей» [169, арк. 10]. Невдовзі рішенням губкому КП(б)У від 22 березня 1924 року відбулось об'єднання «Рабоче-крестьянской газеты» і «Червоного села» під назвою «Червоний край». Редактором нового видання було призначено Павла Романова [202, арк. 31-32]. На базі газети, за ініціативою П. Романова, у Вінниці було створено видавництво газети «Червоний край» спеціальним рішенням Наркомату внутрішньої і зовнішньої торгівлі УСРР від 25 січня 1927 року [203, арк. 1]. На початку 1928 року П. Романова було направлено до аспірантури Українського інституту журналістики (УКІЖ). По закінченні навчання П. Романова запросили на кафедру газетознавства.

Цькування викладачів інститутів журналістики, працівників преси, авторів теоретичних розробок з історії, теорії та практики преси, що прагнули працювати творчо і самостійно, пов'язане з листом Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» в грудні 1931 року про статтю Б. Слуцького з історії більшовизму. Лист набув директивного значення для

всіх працівників преси. На Україні знову резонансно згадали про «антипартійність» П. Романова, в його книжці виявили «теорію суб'єкта і об'єкта», згідно з якою маси, що їм адресовано газету, є не тільки об'єктом впливу, а є й суб'єктом взаємодії.

Тоді ж в Москві з'явилася друком книжка Н. С. Вертинського «Газети в Росії та в СРСР». Н. Вертинський виступив проти міфу, що створювався навколо дореволюційної більшовицької преси, зокрема навколо ролі в історії більшовизму газет «Искра», «Правда» та «Новая жизнь». Автор твердив, що «Искра» не стала масовою робітничою газетою, вона була зовсім відірвана від справ пролетарських і слугувала ідеологічним інструментом в руках більшовицьких лідерів [352, с. 102]. Легальна більшовицька газета «Новая жизнь» видавалася Леніним та В. Воровським за участю письменників-попутників М. Мінського, З. Венгерової, Теффі, з якими, на думку Н. Вертинського, більшовицькі керівники мусили піти на політичний компроміс, що межував з безпринципністю, як свого часу вказував ще Г. Плеханов [352, с. 112]. Н. Вертинський зауважив, що дореволюційна «Правда» виходила значною мірою завдяки матеріальній підтримці буржуазії, хоч в офіційних її анналах згадувались тільки добровільні пожертви трудящих [352, с. 124]. Водночас автор об'єктивно розглядав газети небільшовицькі. Зокрема, він писав, що засновником сількорівського руху була царська газета «Сельский вестник» (1881), а робкорівського — есерівська «Рабочая мысль», що мала виражене економічне спрямування, була правдивим інформатором завдяки залученню до своєї діяльності робітничих кореспондентів. [352, с. 98]. Зрозуміло, що книжка Н. Вертинського ставала

небезпечною за умов сакралізації історії ВКП(б) та її преси. А. Земляний в «Червоній пресі» пропонував такий висновок: «Історія з книгою Вертинського ще раз підтверджує, наскільки політично актуальним є для газетознавчого фронту лист т. Сталіна. Адже редагували, рецензували, видавали цю книгу в радянському видавництві в 1931 році, якщо це сталося, то тільки через гнилих лібералів» [437, с. 6].

У цей же час І. Закс-Гладнев в статті до Малої радянської енциклопедії твердив, що ні Маркс, ні Ленін не мали спеціальної теорії про пресу, що їх висловлення про газету мали прикладний характер, були зауваженнями при нагоді. Ленінські судження взагалі не містили жодної новизни порівняно з Марксом, вони були лише елементами оперативності преси в поточних умовах [437, с. 5]. Такі припущення були сформульовані ще у 1922 році журналістом «Правди» Івановим (Граменом): «На тему, що треба писати і як треба писати в газетах, сказано не мало блискучих афоризмів Леніна, кинуто дещо, між ділом, і іншими видатними представниками пролетарської публіцистики, але ж усе це — між ділом, все випадкові, мимохідні виблиски думки і слова, що не виходять здебільшого за межі «практичних вказівок» [438, с. 68].

Таким чином, можна зробити висновок, що на початку 30-х років в радянському газетознавстві були ще здорові сили, які опиралися сталінській уніфікації історії та теорії преси. Але сталінське керівництво не могло визнати, що воно не має справжньої пропагандистської зброї, яка практично випробувана і теоретично бездоганна. Один з висновків М. Гуса цьому суперечив: «Ми безбожно відстали від західних країн в газетознавстві. Ми повинні їх наздогнати і випередити.

Цією директивною визначаються темпи і в нашій галузі. Вони повинні бути особливо шалені, бо ми починаємо з нуля» [397, с. 49]. В такий спосіб М. Гус перекреслив всю історію більшовицької преси та її теоретичне марксистсько-ленінське обґрунтування. Політичне гасло «наздогнати і перегнати», запропоноване партією до керівництва на техніко-економічному терені, ним було екстрапольоване і на галузь ідеології, що, безумовно, було неприйнятним для передового вчення і партії, що ним керувалась. Нарешті, теза про шалені темпи розвитку газетознавства теж була невідповідною плановому типу виробництва та регламентації життя в цілому.

На початок 1932 року під впливом сталінського листа було остаточно сформульовано суть нового «буржуазно-опортуністичного ухилу» в газетознавстві: «Гусо-курсівська школа, по-перше, відкидає марксистсько-ленінське газетознавство; по-друге, не тільки відкидає, але і переходить на позиції буржуазного газетознавства; по-третє, не тільки переходить, але й активно обстоює буржуазні погляди в питаннях преси; і, по-четверте, не тільки обстоює буржуазні погляди лінією теорії, але й лінією практики» [397, с. 11].

Підпала під розгромну критику в руслі нових настанов і книга В. Богушевського «Газета на новому етапі» [329]. Автор розглядав в ній тричленне ленінське визначення газети як колективного агітатора, пропагандиста та організатора в умовах зростання темпів соціалістичного будівництва. Надмірне захоплення масовими формами роботи, на його думку, підмінювало організаторську функцію газети як інструмента поєднання мас. Він висунув ідею «згасаючої кривої» в організаторській діяльності газети, підкреслюючи:

«У самій газеті, інакше кажучи, в газетному аркуші міститься величезна організована сила, сила, що виконує потужну організаційну роботу» [329, с. 170].

Такі думки перегукувались з оцінками Л. Троцького вважав, що «газета існує передусім для того, щоб зв'язувати людей разом, сповіщаючи їх про те, що і де діється» [295, с. 61]. Про інтегральні можливості преси свого часу говорив і П. Мілюков: «Преса — це найтонша, найдосконаліша з існуючих форм суспільно-психологічних взаємодій, і коли суспільна солідарність досягає хоч трохи значного розвитку, преса стає доконечною формою взаємодії, як потрібні вдосконалені шляхи сполучення на певному щаблі розвитку економічної солідарності» [552, с. 48]. Л. Троцького в газетознавстві звинувачували у «жовтому журналізмі» (тобто в наслідуванні буржуазної преси) через його тезу про врахування «природних інстинктів читача» та «струвлянському об'єктивізмі». Адже Л. Троцький ще у дореволюційний період закидав більшовицьким газетяркам упередженість у доборі фактів: «Не глуши, не придушуй факту точкою погляду. Найперше розкажи факт як слід, правильно і цікаво. Не бий читача по голові мораллю, не волочи його живосилом до висновку — дай йому розібратись у факті» [438, с. 20].

Показовим прикладом реалізації сталінських настанов серед партійних критиків в Україні була стаття Є. Гірчака «Національна контрабанда під прапором лже-напостівства» [108, арк. 1–28]. Вона була присвячена розбору книги Б. Коваленка «Перший призов» [476]. Б. Коваленка звинуватили у неправильному висвітленні історії КП(б)У, перебільшеній позитивній оцінці партії боротьбистів. Сталась така похибка через те, на думку Є. Гірчака, що «єдиним джерелом та

документом йому (Коваленку) слугувала газета «Боротьба», орган ЦК боротьбистів» [108, арк. 7]. Лідери «Боротьби» В. Еллан-Блакитний та Г. Михайличенко на сторінках своєї газети викривали російський великодержавний шовінізм та надмірний централізм у здійсненні національної політики більшовиків на Україні. Б. Коваленко називає Блакитного «монолітною постаттю самовідданого революціонера і глибокого ідейного поета» і вважає, що «він завжди слугуватиме взірцем для пролетарської молоді» [476, с. 67]. Є. Гірчак у 1932 році запитує: «Чи потребує таке категоричне твердження Коваленка перегляду?» і відповідає ствердно, бо «Блакитний, який, безумовно, має заслуги перед радянською українською літературою, до 1920 року марксистом не був, більшовиком не був, пролетарським революціонером не був, а був боротьбистом, лівим есером, народником із міцною націоналістичною ідеологією» [108, арк. 13].

На початку 1934 року були піддані брутальному цькуванню в пресі А. Річицький, Є. Шабліовський, Є. Гірчак [713], представники компартійного літературознавства та критики, потім репресовані. До кінця року з посади редактора журналу «За марксо-ленінську критику» був увільнений Т. Десняк, заарештований і засуджений як націоналіст. У 1937 році був заарештований і у 1938 році розстріляний Володимир Коряк. Така ж доля випала і редактору газети «Пролетарська правда» (з 1925 року) та журналу «Глобус» (з 1923) Самійлу Щупаку. Репресій зазнали і Петро Колесник, Іван Кулик, Дмитро Галушка та ін.

Тим часом число періодичних видань в Україні продовжує зростати. Виробничих потужностей для друку цих газет бракувало, тому на відміну від поміт-

ного зростання числа газет, їх тираж зрiс не набагато, i то рахунком скорочення перiодичностi видань: у 1931 році загальний наклад газет по Україні становив 6 250 тис. примiрників, а у 1932 – 7 210 тис. [700, с. 4].

У 1933 році кiлькiсть україномовних видань теж iстотно не зменшилась. На 1 березня 83 журнали iз 106 продовжували виходити українською мовою, частка україномовних газет становила майже 90% [112, арк. 112, 107]. Така показна стабiльнiсть мала засвiдчувати, що жодних змiн по лiнii нацiональної полiтики в Україні не сталося, що йде лише боротьба за чистоту цiєї лiнii. Але мiсцева преса в атмосферi нетерпимостi до всього українського самопливом стала переходити на російську мову. Підбиваючи пiдсумки до Дня преси (5 травня), цю тенденцiю зауважив Вiддiл культпропаганди ЦК. 8 травня М. Попов розiслав всiм обкомам телеграму, в якiй висловлював невдоволення самодiяльнiстю окремих керiвників: «Без погодження з ЦК категорично забороняється робити будь-якi змiни в мовi того чи iншого перiодичного органу, в кожному окремому випадку це можна зробити лише пiсля рiшення ЦК» [58, арк. 75]. Але бажання уникнути звинувачень у буржуазному українському нацiоналiзми давало рецидиви протягом лiта. Про це говорив М. Попов на листопадовому (1933) пленумi ЦК КПУ: «Окремим товаришам здається, що лiквiдацiя перегинiв означає лiквiдацiю українiзацiї... Тепер в деяких мiсцях помiчаються тенденцiї загального механiчного переведення газет, що обслуговують робiтників, на російську мову... Механiчне переведення газет, що обслуговують робiтників, на російську мову було б, безперечно, виявом російського великодержавного ухилу» [603, с. 183]. Документи свiдчать, що

попри такі попередження процес тривав. Так, партторг заводу ім. Дзержинського Соловйов дозволив перевести багатотиражку «Прапор Дзержинки» на російську мову у грудні 1933 року. У березні 1934 року міськпартком засудив цю практику. Багатотиражка ухвалу МПК помістила, але продовжувала виходити російською мовою. На заводі з 27 тис. робітників на 1934 рік було передплачено тільки 460 примірників «Комуніста», 40 примірників «Зорі», 30 примірників «Комсомольця України» і 160 примірників «Дзержинця» [108, арк. 7]. Така ситуація була типовою не тільки для робітничої преси, а й для селянської. На початок 1935 року разовий тираж всесоюзної «Крестьянской газеты» складав 1 750 тис. прим., тоді як всі разом районні сільські масові газети мали наклад 1 490 590 прим. [117, арк. 190]. Республіканська масова селянська газета «Радянське село» продовжувала зберігати свій авторитет серед селянських читачів. Вона отримувала щодня до 250 листів від селян, виходила п'ятьма спеціальними випусками, враховуючи спеціалізацію господарств в різних регіонах України [120, арк. 69]. Попри це ЦК КП(б)У наприкінці 1934 року готував її закриття, мотивуючи це, зокрема, популярністю московського видання для селян.

Переважання на Україні центральних московських газет було ініційовано П. Постишевим. У квітні 1934 року він надсилає листи-прохання до редактора «Правды» Мехліса та редактора «Известий» М. Бухаріна про збільшення ліміту їх газет для України як передплатою, так і вроздріб [119, арк. 81-83].

4 грудня 1937 року ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про створення в Україні центральної російськомовної газети «Советская Украина» з тиражем 350 тис.

примірників [61, арк. 5]. 17 грудня ЦК ВКП(б), а 26 грудня – ЦК КП(б)У погодилися з необхідністю російськомовних газет у провідних промислових центрах – Харкові, Дніпропетровську, Миколаєві, Одесі, надаючи їм такі самі наклади, які мали україномовні робітничі газети у цих містах. Цим рішенням всі набутки у справі привернення уваги робітництва до українських газет були перекреслені. Паралельний вихід двох газет дуже швидко був замінений повним припиненням української робітничої преси, оскільки остання втрачала своїх читачів та кореспондентів, крім того, видання двох газет було обтяжливим для бюджету, а скорочували україномовні органи.

10 січня 1938 року Політбюро ЦК КП(б)У погодилося перевести на російську мову газети всіх українських залізниць. Таким чином, і тут копітка робота українізаторів преси була зведена нанівець. На початку лютого припинила вихід «Червона Армія» [62, арк. 5]. 22 березня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У згідно з рішенням ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про видання з 1 квітня республіканської комсомольської газети «Сталинское племя» нарівні з «Комсомольцем України», тобто з тим самим накладом, форматом і періодичністю [62, арк. 165].

Якщо у 1933 році, коли розпочалась боротьба з українським націонал-комунізмом вже, з 272 журналів українською мовою виходили 204 (75%), то у 1938 році з 254 – тільки 138 (54%). Така ж ситуація і з газетами. У 1933 році 85% всіх газет в Україні були україномовними, а у 1938 році – 58,7% [12, арк. 8]. За офіційними статистичними довідниками, ці цифри дещо інші, але теж засвідчують русифікаційну реанімацію на терені преси: у 1938 році кількість украї-

номовних республіканських газет зменшилась до 69% [296], на 1940 рік було зареєстровано 144 україномовних журнали, або 45% від загального числа журналів в Україні [292, с. 192].

Скорочення україномовної преси наприкінці 1930-х років означало, що українська мова не вважалася за підйому модернізації. Ті, хто хотів досягти сучасних знань та сучасної думки, мушили дедалі частіше вдаватися до російської мови. Хто ж дотримувався української не тільки прирікав себе на приниження, а й почасти наражався на небезпеку бути проголошеним ворогом народу з усіма наступними наслідками.

Зміст видань змінився. Газети й журнали, що у 20-і роки обстоювали національні цінності й слугували підпорою національної ідентичності, тепер зосередили свою увагу на боротьбі з найменшими виявами української індивідуальності. Коментування національної справи зводилося головню до тлумачення тези про те, що Україна може досягти розвою — чи то культурного, чи то економічного — лише за посередництвом Росії. Українська культура і думка, яким відмовили в незалежному існуванні, були зведені до куцого провінціалізму.

У 30-і роки можна умовно виділити такі етапи українізаторської політики в галузі преси:

I період (1930-1932 роки) — збереження україномовності преси всіх рівнів і типів, починаючи від центрально-республіканських і завершуючи низовою (багатотиражною) газетою, але втрата національного змісту періодики;

II період (1933 — перша половина 1937 року) — боротьба з націоналізмом, скрипниківщиною, рештка-

ми національних партій, офіційне збереження української мови у періодичному друку;

III період (друга половина 1937 – 1938 роки) – початок зростання російськомовної преси, набуття нею провідних позицій у системі періодики України паралельно з поступовим витісненням звідти україномовних видань.

Розділ четвертий

ПРЕСА ЯК ЗАСІБ УКРАЇНІЗАЦІ СУСПІЛЬСТВА

4. 1. Політико-ідеологічні функції у роз'ясненні політики українізації

Періодична преса відіграла важливу роль у реалізації більшовицької національної політики. Саме вона послідовно проводила необхідні гасла компартійної верхівки у справі коренізації. Серед завдань, що стояли перед партійно-радянською пресою, було доведення до відома своїх читачів документів партії та уряду про національну політику, роз'яснення її цілей та завдань, засобів і методів впровадження, повідомлення термінів виконання ухвал, ознайомлення з установами та особами, відповідальними за справу.

Політика українізації знайшла своє відображення на шпальтах партійно-радянських газет всіх рівнів. Керівні документи спочатку друкували у центральних органах, потім передруки з них вміщували в губернських (окружних) газетах у повному розмірі або частково. По мірі загострення уваги партії до українізації місце керівних матеріалів та їх питома вага більшали.

Тон задавав центральний орган ЦК Компартії України газета «Комуніст». Саме в ній друкувались до-

кументи партії у справі національної політики, вона дублювала у багатьох аспектах московську «Правду» і у цьому сенсі була взірцевим виконавцем волі центру. Газета партійно-радянським загалом сприймалася як головна інформаційна трибуна та її рекомендації мали керівний характер. Газета виконувала роль барометра офіційної політики, визначала рішення й дії партійно-радянського апарату на місцях. Її публікації почасти сприймалися як офіційні документи, особливо від середини 20-х років.

Помітну роль у реальній українізації відіграли серед газет «Вісті ВУЦВК», що їх очолив В. Еллан-Блакитний. Так, на початку 1923 року у «Вістях» було надруковано низку статей, присвячених національному питанню. 21 березня газета писала: «Національна справа вимагає для партії без сумніву повторного курсу, а для молоді ще й початкового. Цей курс слід перейти своєчасно із твердою програмою, бо хто ігнорує національну програму, той ризикує заплутатись в ній» [324]. Впродовж березня-квітня газета зреагувала серією публікацій проти російсько-шовіністичних настроїв частини партійної верхівки. Обстоювання української мови і культури у газеті велося послідовно і переконливо. Гадаємо, що до числа перших теоретиків і практиків преси в умовах радянської українізації можна з певністю зарахувати В. Блакитного. По-перше, в редагованій ним газеті було визначено вплив національної політики уряду гетьмана П. Скоропадського на набуття українською мовою статусу державної в діловодстві, друковій, культурі. Його відомі замальовки про «хохлацьку мову», «сквернословіє» апаратників у «Вістях» склали підґрунтя для формування мовленнєвої культури журналістів. По-друге,

В. Блакитний чи не першим дав гостру критичну оцінку російськомовній пресі, яка продовжувала діяти в Україні. Він називав пресу двадцятих років УСРР «великою зброєю русифікації, найбільшою перешкодою до поступової ліквідації мовної і національної різниці між трудящими міста і села України» [63, арк. 44]. По-третє, він особливо загострював увагу на стані української мови у масових виданнях. Їх редакції, отримавши інформацію російською, неспроможні були оперативно забезпечити якісний переклад і тому «плелись у хвості подій». Критичність виступів редактора «Вістей» була настільки гострою, що Секретаріат ЦК КП(б)У спеціально вимагав спеціальної оцінки від завідувача підвідділом друкованої агітпропаганди ЦК І. Кулика. Занепокоєння викликали статті В. Блакитного у «Вістях» від 21, 24 червня та 18 липня 1923 року. І. Кулик 2 серпня відповів, що в них хоча і є «неясні, слизькі формулювання» в питаннях національної і мовної політики, української культури і взаємин з РСФСР, але «ніде немає суттєвих ухилів від загальнопартійної політичної лінії» [66, арк. 49].

Занепокоєння у лідерів більшовиків викликали настрої непокори серед селянства. У політичному звіті ЦК VII Всеукраїнській партконференції на початку квітня 1923 року Х. Раковський так і визначив, що головним питанням для комуністів України є національне, а це «питання заволодіння українським селом». У Москві і у Харкові добре розуміли, що прірва між пролетарським містом і дрібнобуржуазним селом може бути подоланою тільки шляхом компромісних поступок останньому. Прозоро про цю вимушену поступливість говорив на згаданій конференції представник Москви Л. Троцький: «Коли ми не зуміємо

підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, ми можемо штовхнути його на другу Петлюрщину. ...А це поведе до контрреволюційного руху проти радянської диктатури. ...Коли ж ми цього не зробимо, селянство все своє невдоволення помножуватиме на національний чинник і поставить нам таку одмітку, яка загрожуватиме ліквідацією радянського режиму. Ось чому ця справа величезної національної ваги. Ця сила перебуває зараз у нас в потенційному стані. Ми повинні сказати, що ми національної справи не вирішили» [325].

Серед журналів роль, подібну до «Вістей», відіграв журнал «Червоний шлях», ініційований та редагований Григорієм Гриньком (1923, №1-5). Вже йшлося про те, що журнал був створений на протигагу зарубіжним українським літературним виданням, що відволікали на свій бік симпатії української інтелігенції та й суспільства в цілому. У процесі його організації була думка подавати матеріали, як у російському пролеткультівському журналі «Зори грядущего». «На основі численних бесід, — писав Г. Ф. Гринько у доповідній записці від 10 січня 1923 року на ім'я секретаря ЦК КП(б)У, — у мене склалась тверда думка, що змішаний журнал (українсько-російський) зустрине «холоднувате» і навіть негативне (заперечне) ставлення серед українських кіл, що читають і пишуть, навіть тих, що дуже близько стоять до населення. Навпаки, літературно-художній журнал український може розраховувати на певний успіх. Тому якщо журнал повинен мати завданням своїм спробу втрутитися в формування суспільної думки широких українських інтелігентних і дрібнобуржуазних кіл (кооперативи, учительство і т. п.), він повинен бути українським»

[598, с. 158]. Вірним задуму першого редактора був і його наступник О. Шумський (1923, №6 – 1927, №1), до складу редакції входили П. Тичина, Г. Грицько, В. Блакитний С. Пилипенко, М. Хвильовий, П. Панч. Але впродовж другої половини 20-х років з редакції були виведені Г. Грицько, О. Шумський, М. Хвильовий. Їх замінили партійні керівники: В. Затонський (1927, №2, 1930, №1; А. Хвиля, В. Юринець, В. Коряк, І. Кулик, М. Скрипник входили до редакційної колегії); Н. Калюжний (1930, №2 –1931); до закриття журналу його підписували А. Річицький, І. Микитенко. Від початку «літературної дискусії» часопис був у полі посиленої уваги, як і київський літературний журнал «Життя і революція». Відділ преси у жовтні 1926 року констатував, що ці журнали надто часто друкують таких авторів, як Д. Багалій, О. Дорошкевич, Й. Гермайзе, І. Филипшович, М. Зеров, М. Могилянський [88, арк. 63]. Остаточний перелом у роботі часопису стався, коли була вміщена програмна стаття І. Лакизи «Політика партії в справі української художньої літератури» [518, с. 144-154], що була прямим замовленням Політбюро ЦК КП(б)У слідом за його спеціальною постановою «Про підсумки літературної дискусії» (15 травня 1927 року). 19 липня 1929 року Політбюро знову слухало питання про політичний стан у журналі [56, арк. 15]. За умов нового керівництва літературно-художній журнал перетворився на офіційне видання. Його невдовзі змусили відгукнутися осудом на «справу СВУ» [313, 495, 646]. Від цього часу «Червоний шлях» надає свої сторінки антинаціональним статтям, коли партія проводила чергову акцію проти проявів «українського націоналізму» [625, 650, 666, 695].

В історії української періодики 20-30-х років окреме місце посідають літературно-мистецькі, художньо-публіцистичні часописи. Вони відіграли важливу роль як у становленні української літератури, так і в популяризації літературного слова серед широкого загалу. Як уже йшлося, журнали були оперативною формою ознайомлення читача із новинками художнього слова, оскільки книга через друкарсько-поліграфічні складності до «глибинки» доходила не відразу. Ці журнали сприяли усвідомленню самодостатності української мови як в художньо-літературній галузі, так і в громадсько-політичному колі. Часописи різних літературних об'єднань, гуртків і товариств уже у той час осмислювались як важливі важелі національної культури [344, 345, 525, 551, 684]. У ході «літературної дискусії» 1925-1928 років літературно-мистецька періодика була і її «полем дії», і дзеркалом відображення. Аналізу самої дискусії та участі в ній преси присвячені огляди тодішніх керівників партії та провідних публіцистів [363, 644, 647, 704]. У 30-ті роки ортодоксальну думку у національній політиці на сторінках цих журналів висловили офіційні ідеологи М. Загорецький, М. Попов, А. Хвиля [424, 605, 699].

Від самого початку створення партійно-радянської газетної періодики одним із завдань редколегій було створення мережі добровільних дописувачів з місць. Перед у роботі із місцевими кореспондентами вела українська центральна селянська газета «Радянське село». Аналізуючи листи від селян, газета прагнула повноти картини справжнього життя села, а не тільки свідчень окремих настроїв, ставлення до певних економічних чи політичних кампаній. Зусиллями

редакції була видана у 1926 році окремою брошурою «Інструкція сількорів» [453], де справді давались рекомендації, про що писати, як, в які газети, до яких установ звертатись за роз'ясненням. Трохи по тому редактор «Радянського села» І. Лакиза впорядкував збірку селянських листів «Село на переломі» [639], в ній знайшло відображення і ставлення читачів до газети.

Оглядачами «Червоної преси» І. Сазоновим, І. Клименком, О. Светловим було підготовлено низку методичних порад робсількорам України [432–434, 437, 674]. Окрема увага пресі національних меншин та мовленнєвій культурі добровільних дописувачів приділена у роботі І. Ткачука [678]. Постанови І Всеукраїнської наради робсількорів та партійно-урядові рішення про робсількорівський рух склали основу для творчості численної армії добровільних позаштатних кореспондентів [562, 592, 595]. На нараді редакторів газет прикордонної смуги у лютому 1931 року П. Любченко відзначив велику роль робсількорівського руху і зростання його активності: 1929 року газети України загалом нараховували 500 тис. робсількорів, а на початок 1931 року — 2 млн. осіб [535, с. 57]. Кількість дописувачів зросла в першу чергу за рахунок активу районних газет та багатотиражок на заводах і фабриках.

Перші відомості про нову національну політику партії більшовиків на Україні з'явилися у республіканській пресі під час XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 року. «Коммунист» та «Вісті ВУЦВК» подавали матеріали всесоюзного форуму партії у вигляді окремих стенограм доповідей та виступів, резолюцій з'їзду. Опосередкованим свідченням загостреної уваги верхівки партії і у центрі, і у республіці до національної полі-

тики були публікації ЦО ЦК КП(б)У статей Д. Лебеда про «теорію боротьби двох культур» і матеріалів навколо них [521].

Після червневої 1923 року Всесоюдної наради з національних питань періодичність та систематичність відповідних друкованих матеріалів у газетах республіки змінилась на краще. Так, було визначено завдання апаратної українізації та переведення діловодства на українську мову, повідомлено кінцевий термін — 1 серпня 1924 року. Відзначимо, що у цей час в «Коммунисте» домінують матеріали про необхідність українізації партії та її керівного апарату, зокрема про необхідність збільшення числа українців у рядах КП(б)У. З газет можна було запозичити кількісні відомості про склад партії за національністю, соціальною приналежністю, віковим та освітнім цензом. У перших повідомленнях про національну окресленість республіканської партійної організації чи українського апарату не було ще зауважено на мовній приналежності. Так, покажемо, на нашу думку, є те, що спеціальна комісія НК РСІ по перевірці українізації у центральних державних установах у серпні 1924 року в анкеті для урядовців пункт про мову у повсякденному спілкуванні внесла вже від руки. Очевидно, перевіряючи зіткнулись із невідповідністю офіційної звітності і фактичної реальності. У шести перевірених наркоматах (Держплан, Наркомос, Нарком'юст, Наркомздрав, Наркомзем, Наркомфін) з 1749 працівників 777 повідомляли, що володіють українською мовою, а розмовляли по-українськи тільки по 2-5 осіб у кожному з них [14, арк. 12-13]. Регіональні обстеження, проведені на вимогу НК РСІ у цей же час окружними комісіями

РСІ, також засвідчили несерйозне ставлення до українізації на Чернігівщині, Одещині, Миколаївщині та інших регіонах [14, арк. 125–170; 15, арк. 200–214]. Висновки комісії Сухомліна були повідомлені в пресі. Секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг визнав: «У справі виконань постанов XII з'їзду РКП(б) ми повинні взяти різкий курс на те, щоби наша влада говорила і працювала мовою більшості населення. Всякі розмови про те, що «чи не далеко ми зайшли в цьому напрямку», є цілком безпідставні. Ми мусимо сказати, що наша влада ще досі не є цілком національною, ще дуже не українська і що у всякому разі тут ми не переборщили» [467]. Але практичних заходів на прискорення і поглиблення українізації знову не було вжито. Зауваження носили констатуючий характер, а рекомендації не були чітко окреслені ні по формі, ні у строках. Центральна преса повідомляла, що через незадовільний темп термін українізаційних програм збільшився ще на півроку — до 1 січня 1925 року. Перегляд підшивок «Коммуниста» за вересень-жовтень 1924 року свідчить про те, що господарські кампанії відсунули нагальність українізації на другий план. За цей час ЦО партії тільки двічі звертається до національно-культурної проблеми.

Про наступне перенесення заключного строку українізації радянських установ повідомляли «Вісті ВУЦВК», надрукувавши декрет про обов'язкову українізацію до початку 1926 року [682]. «Коммунист» підтвердив такий термін у серії матеріалів з пленуму ЦК КП(б)У 6 червня 1925 року. Цього ж номера була надрукована велика роз'яснювальна стаття Перваченка «Українізація радянського апарату має бути закінчена». Показово, що газета обачливо попереджала, що

«можливо, це останнє відстрочення», враховуючи попередній досвід і невідповідність багатьох установ.

Впродовж місяця в центральній партійній газеті подавались відомості про занедбаність справи коренізації в регіонах та керівних закладах республіки. Автори повідомлень та статей резюмували, що до українізації на місцях ставились, як до тимчасової політики через її ігнорування у центрі; в індустріальних містах її взагалі мали за «веселі балачки», розважальну кампанію [673]. НК РСІ у цей період теж нагородив критичні повідомлення про те, як ставляться до українізації деякі керівники преси. Так, М. Вербицький повідомляв з Одеси, що у №11-12 журналу «Красная оса» за 1924 рік було вміщено фейлетон, «як і належить у доброму гумористичному журналі, написаний українською мовою. Адже треба слідкувати за модами. А українізація ж, — пише автор, — модна штука. Але співробітники переукраїнізувались». Далі дописувач навів досить значний фрагмент фейлетону, що, по суті, був пародією на українізацію в журналі, оскільки він написаний словами-покручами. Автор пропонував запитати редакцію «Красной осы», в чому полягає українізація і як суспільна преса повинна до неї братися [15, арк. 205].

З літа 1925 року можна простежити за газетною періодикою певну планомірність в освітленні справи українізації: регулярними стали повідомлення про організацію курсів української мови, роз'яснення з питань діловодства, рекомендаційні переліки літератури, анотації словників та довідкових видань з української мови. Центральні і місцеві газети не менше одного разу на місяць подавали відомості про українізацію установ, закладів. За цими публікаціями по-

мітно, що увага до українізації хоч і зросла, та не була глибинною, повідомлення з місць скидалися на відписки, часом були неправдивими. На осінь 1925 року у більшості установ україномовні папери становили більше половини (у ВУЦВК — 90%, Наркомземі — 95%, РСІ — 80%) [681]. Автори оглядів зазначили, що українізація була успішнішою у тих установах, де керівні посади обіймали етнічні українці, що виявили зацікавленість у нормуванні статусу української мови у державних установах.

Така ж тенденція виявилась і на місцевому рівні. Газети повідомляли, що у промислових центрах переважало діловодство російською мовою, а відсотки успішної українізації місцеві керівники демонстрували рахунком сільських районів. На Миколаївщині у міських установах листування велося виключно російською мовою, а у сільрадах округу переважало україномовне листування [615]. В Катеринославській філії Цукротресту звітували про повне переведення всієї документації на українську мову на початок 1926 року, хоча бригада преси виявила, що впродовж другої половини 1925 року тут не було складено жодного паперу українською мовою, не знайшлося жодного співробітника, що добре володів би українською [590].

Ухвала ВУЦВК та РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури» від 6 липня 1927 року мала підсилити українізацію, але двоїстість становища української мови як засобу спілкування етнічної більшості була зрозумілою для керівництва. Так, голова ЦКК-НК РСІ В. П. Затонський на пленумі ЦКК визнавав: «Чи свідомо, чи несвідомо частина товаришів не дуже з великим ентузіазмом бралися до опанування українською

культурою, а прочитавши лише першу частину про рівноправність мов, заспокоювалися» [430, с. 25].

Комуністичну пресу заповнили статті на кшталт того, що «процес українізації, що його до цього часу велося партією головним чином чужими руками, захоує в собі величезну загрозу. Тих сил, що їх досі мала комуністична партія на цьому фронті, абсолютно не досить. Крім того силам комуністичним, що до цього часу були скупчені на ділянці національно-культурного будівництва, було надто тяжко справлятися в тих нечувано складних обставинах і суб'єктивного порядку, що в них доводиться працювати на фронті, де над кожним з нас тяжіють цілі Альпи буржуазних забобонів. Надійним засобом протидії для КП(б)У за таких обставин мали стати спочатку «ідеологічні ножиці» по цілому національно-культурному фронту і їх мала застосувати не одна людина, не дві і не двадцять дві, а вся партія зверху донизу, щоб досягти найбільшого ефекту у здійсненні своїх планів побудови соціалістичного суспільства» [673].

Періодична преса була провідним засобом інформації практично до кінця 20-х років, не втратила вона своєї визначальної ролі і з поширенням радіо та кіно. Газети та журнали виконували важливу функцію інформування суспільства про політику партії та влади на терені України, про завдання цієї політики, способи її реалізації. Тому практично всі сторони життя українського загалу були тією чи іншою мірою висвітлені на сторінках преси. Ступінь повноти і правдивості висвітлення подій залежав, в першу чергу, від потреб керівних сил, а також від професійного рівня працівників преси. Партійній пресі більшовиків від самого початку її діяльності в Україні був притаманний ви-

ражений агітаційно-пропагандистський характер, оскільки вона була інструментом керівництва та впливу ВКП(б). З огляду на це реальні події та факти почасти були заступлені висвітленням певних політичних акцій та кампаній. Тому, користуючись свідченням газетних сторінок, обов'язково слід враховувати умови діяльності преси, ступінь її залежності від керівних структур та нагальних завдань для останніх.

Подача інформації залежала також від типу видання. Центральним органам партії та влади газетам «Комуніст», «Вісті ВУЦВК» належало бути українським варіантом московських газет «Правда» та «Известия», вирізняючись лише ілюстраціями з місцевого матеріалу. Масові керівні газети для робітників та селян в Україні «Робітнича газета «Пролетар» та «Радянське село» наслідували відповідно «Труд» і «Крестьянскую газету». Місцеві газети значною мірою йшли у фарватері вищих органів, вдаючись до власних матеріалів переважно ілюстративного характеру.

Попри ці та деякі інші обумовленості обмеженості діяльності преси вона брала активну участь у політичному, економічному та національно-культурному житті республіки. Українізаційна політика відбилась у пресі не тільки повідомленням офіційних документів партії та влади. Газети прямо втручались в українізацію, забезпечуючи її відповідними теоретичними рекомендаціями, застереженнями від практичних помилок, а також здійснюючи контроль запланованих заходів.

У першій половині 20-х років газетно-журнальна мережа була найоперативнішим інформатором з новинок національно-культурного і суспільно-політичного життя. Малі за обсягом друковані форми

легше було масово тиражувати, вони випереджали своїм накладом книжкову продукцію, отже і охоплювали ширше коло реципієнтів. Самі творці радянської періодики визнавали значення оперативності періодичних видань в своїй роботі. Зокрема, журнали ідеологи преси мали за «легку гармату в ідеологічній боротьбі» [709, с. 4].

Особливу увагу преса приділяла виконанню настанов партії і уряду серед міського населення. Робітничий клас України був зросійщеним, тому українізація в місті мала забезпечити його дерусифікацію та створити відповідні умови для новоприбулих із села національно-культурні аспекти виробничої діяльності, освіти, дозвілля, реалізації громадянських прав і свобод. Зіставлення профспілкових переписів 1926 і 1929 років свідчать, що природна дерусифікація (внаслідок притоку трудового елементу з українського села) відбувалася доволі швидко. Кількість робітників-українців за національністю у промисловості зросла з 41 до 48%, на транспорті та у зв'язку — з 65 до 73% [299, с. 110–113; 290, с. XVI, XXV, XXIX]. Профспілковий перепис 1929 року виявив також, що між робітників, які визнали українську мову рідною, спілкувалися нею вдома 94% робітників сільського господарства, 68% — робітників транспорту і зв'язку і 66% — робітників промисловості [290, с. XXIII]. Дослідження у 1925 році «мовної проблеми в Донбасі» з'ясувало, що у російськомовній молоді «артикуляційна база» російського мовлення була українською, а її мова рясніла українськими словами. У зрусифікованих українських робітників у побуті вимова, синтаксис і загальноживана лексика насправді були українськими, тоді як російська мова забезпечувала спілкування

на виробничу тематику [472]. Що ж до культури робітників, то П. Солодуб писав: «Чи правда, що пролетаріат в Україні орієнтується на російську культуру? Безперечно, ні. У пролетаріату обмаль будь-якої культури, і він лише пробудився до використання можливостей просвіти. Та культура, що її він мав, була сумішшю розмаїтих елементів, де помітну роль відігравали українські «мотиви селянсько-пролетарського існування» [662].

Аналізуючи українізацію пролетаріату докладніше, преса рекомендувала українізаторам розрізняти два елементи процесу. По-перше, це мовна українізація офіційної профспілкової діяльності і поширення української культури серед робітничого активу, а також заохочення до профспілкового активу етнічних українців. По-друге, це поступова ідентифікація з територією та інституціями України. Українізація профспілок мала безпосередній вплив на робітничий клас двома шляхами. Перший був спробою запровадити українську мову до діловодства. Другий полягав у тому, щоб поширювати й популяризувати українську культуру та мову серед робітників через курси, українські газети, книжки, організацію концертів, вистав та кіносеансів.

Профспілкам, подібно до інших громадських організацій, дозволялося розвивати власні програми українізації. Оскільки профспілкову верхівку і апарат в цілому складали російськомовні працівники, українізація з їх боку розвивалася неквапливо, зачіпала лише бюрократично підзвітні її сторони. Такий висновок дозволяють зробити підрахунки статейного матеріалу, зроблені автором за річними підшивками робітничих газет (за 1925 рік) [Див. Табл. 11].

Пролетарська більшість вимагала прискорення українізації та наповнення її дійсним змістом. Преса наводила численні приклади того, як профспілковий апарат зривав ініціативи простих робітників. У цьому розумінні типовим був досвід залізничників Донбасу: коли вони вирішили організувати вечірні курси для вивчення української мови та культури, то замість українських книжок, як вони просили, центральний культурно-освітній відділ профспілки надіслав їм російські книжки з такою приміткою: «Профспілкам не обов'язково мати україномовні матеріали» [340].

Такі випадки наснажували до боротьби другу групу невдоволених діяльністю профспілкової бюрократії на терені українізації, а саме: українську інтелігенцію та націонал-комуністів у партії та радапараті. Коли очолюваний О. Шумським Наркомос наштовхнувся на ігнорування керівниками профспілок його рекомендацій і настанов у справі українізації серед робітників, то він спробував обійтися в цій справі без профспілкових апаратників. Саме ця спроба породила звинувачення на адресу О. Шумського у начебто насильницькій українізації неукраїнських робітників.

Зіткнувшись із загрозою українізації профспілок, що її поставили собі за мету націонал-комуністи в обхід профспілкового апарату, останній вирішив узяти контроль над політикою українізації у власні руки. У цьому полягала суть компромісу, досягнутого навесні 1925 року. Примітно, що ухвали щодо українізації у діловодстві передбачали її спочатку на низовому рівні, а лише потому — в центральних апаратах профспілок. Перед у цьому вели залізничники, які в січні 1925 року ухвалили відповідні рішення на 2-му з'їзді своїх профспілок.

Матеріали періодичної преси дозволяють дійти висновку, що українізація у провідних промислових секторах — металургії, гірничій та хімічній промисловості — не починалася до кінця 1926 року, конкретних публікацій з цього приводу робітничі газети так і не подавали. Лише на початку наступного року «Диктатура труда», «Зоря» повідомили про створення у Сталіно та Дніпропетровську комісії з українізації.

Газети повідомляли, що на осінь 1929 року діловою мовою близько половини промислових профспілок стала українська. Найменш українізованими були профспілки Донбасу. З відчутним напливом нових робітників наприкінці 20-х років потреба в українізації зростає. А. Хвиля цитував, наприклад, робітника із Сталіно Д. Лейкіна, який зробив таке спостереження: «За останні роки на наш завод, колишній Боссе, приїздили з різних питань сотні доповідачів. Всі говорили російською мовою. І між тим повсякчас лунали вигуки: «Говори українською». Вигуки ці мають під собою глибокий ґрунт. З тисячі робітників колишнього Боссе більше половини українців тих, що розмовляють українською мовою. Тяжіння до української культури, таким чином, у нас величезне» [693, с. 110-111]. Газета «Диктатура труда» у 1928-1929 роках про українізацію профспілкової роботи і активу підприємств говорила лише загально, переймаючись переважно звітними показниками, а не суттю процесу.

Мабуть, цікавішим явищем протягом 1920-х років був вплив української культури на робітничий клас та рух за українізацію «знизу». Вирішальну роль у цьому відіграла преса — книжки та газети. Шахтар із Донбасу писав, що робітники, які не знали української мови, не могли через утому відвідувати вечірні

заняття з її вивчення. Для їхньої українізації потрібні газети й книжки, щоб читати вдома [550]. Промисловий пролетаріат, зауважував інший робітник, на великих заводах складався з двох типів: зрусифікований робітник, який розмовляв переважно по-російському, бо ніколи не мав змоги вивчити українську мову, і менш численна група, яка повністю розмовляла по-українському. Перша група, всупереч тому, що «говорять русифікатори, є елементом, який надзвичайно зацікавлений українською культурою та літературою. Часто, коли ми бачимо, що на заводі з'явилась українська книжка, маса цих робітників тягнеться до неї і передає її по колу з рук у руки. Більшість робітників належать до цієї категорії» [594]. Оскільки друковане слово так багато важило для самоукраїнізації робітництва, то вимоги щодо нього зростали до розмірів кампанії серед робітничого класу [509, 735].

Рух за українську культуру в середовищі робітничого класу виник тому, що вперше в історії країни місцева інтелігенція мала широкий доступ до пролетаріату. Українська інтелігенція використовувала газети для мобілізації громадської думки на обстоювання національних вимог [500, с. 130–131]. Ухвала профспілкового з'їду (1924 року) порушити монополію на культурну роботу, що нею користувався профспілковий штат, і дозволити робітничі ініціативи в цій сфері дала змогу рядовим активістам звернутися до української інтелігенції по допомогу в організації лекцій і культурних заходів. Мірою того, як міцнішали зв'язки між робітництвом та інтелігенцією, культурний рух серед робітничого класу посилювався. Там, де інтелігенція була слабка, як у Донбасі, цей рух розвивався повільніше. У Донбасі він набув масового характеру

лише наприкінці 20-х років. Відвідавши Донбас 1929 року, Б. Антоненко-Давидович захоплено писав: «Яка краса: відродження країни! Зрушив Донбас. Із низів, із шахт, із фабрик тягнеться він до української книжки, до українського театру, до газети. З адміністраційної верхівки йде назустріч цьому потягові низів українізація з наказами, курсами, гуртками, інструкціями» [311, с. 112].

За умов реалізації індустріалізації в Україні відбувся нечуваний стрибок урбанізації. Створення розгалуженої україномовної інфраструктури (школи, інститути, преса, театри тощо) спиноло русифікацію населення у великих містах Сходу та Півдня України. В результаті масової міграції сільського населення частка українців зросла між 1923 і 1933 роками з 38 до 50% у Харкові, з 7 до 31% у Луганську, з 16 до 48% у Дніпропетровську, з 28 до 56% у Запоріжжі. В цілому українці на 1939 рік становили більшість міського населення – 58,1 відсотки [409, с. 74, 156].

У 1929 році С. Діманштейн доводив, що приплив корінного населення до міст у добу індустріалізації – в контексті політики, яка не лише не перешкоджає, а й сприяє її культурному розвитку, – дав українській культурі безприкладну в історії нагоду для розвитку. Маючи урбаністичну основу, в якій їй відмовляли в минулому, державну допомогу і ширшу, ніж будь-коли доти, аудиторію – внаслідок ліквідації неписьменності та поступу в освіті, – українська культура та мова повинні не лише розквітнути, а й дедалі більше відрізнятись від культури інших націй, надто Росії. С. Діманштейн відзначив, що «мова сучасних українських письменників сягнула такого щабля свого розвитку, що може бути не зрозумілою для тих із

нас, хто знає українську мову лише на основі російської» [409, с. 122]. Такий розвій, за його прогнозом, мав би вивільнити відцентрові сили.

В Україні процес українізації змістив наголос у витворенні модерної національної самосвідомості із села на місто. Індустріалізація, швидке розростання міст і політика сприяння кадрам українського походження руйнували психологічні відмінності між українським і новим [597, с. 22]. За таких умов відроджена національна свідомість могла непомітно мімікрувати, набувати нетрадиційних форм, ставати «радянською свідомістю». Слід також відзначити, що процес «перетравлення» селянської психології прибулих до міст був дуже прискорений зовнішнім тиском ритму життя, тому набуття нової психології було не глибинним, хаотичним, неусвідомленим, мінливим і нестабільним через свою штучну забудість.

Однією з проблем, що знаходила активне відображення в пресі, була боротьба з неписьменністю. Її висвітлювали спеціальні республіканські видання «Геть неписьменність», «За культурну революцію», центральні органи «Вісті» та «Комуніст», у місцевих газетах впроваджені були окремі рубрики або спеціальні додатки. Кінцевим строком подолання неграмотності оголошено початок 1927 року [598]. Проте специфічна національна й соціальна структура України поставила першочергове запитання: якою мовою опанувати письменність. Селянські газети впродовж першої половини 20-х років свідчать про створення лікпунктів з українською мовою забезпечення. Добірки про їх роботу різні: статистичні відомості, перелік програмних питань, досвід роботи, відгуки тих, хто

навчається. Найчастіше газети писали про брак навчально-методичної літератури. Часто повідомлялося і про формально-бюрократичне ставлення до ліквідації неписьменності, подавались фейлетони, шаржові замальовки. На осінь 1925 року було українізовано 81% лікпунктів [301]. У великих містах цей процес ішов повільніше.

У переписі 1926 року було запитання: «Чи вмієте Ви писати й читати рідною мовою?» Результати показали, що двоє з трьох письменних українців уміли читати рідною мовою. У міських районах цей показник знижувався до 57%. У Донбасі трохи більше третини українців стверджували, що вміють читати й писати рідною мовою [411, с. 34–35]. Мірою того, як зростали освітні можливості, а українізована школа випускала своїх вихованців, ситуація змінювалася. На 1929 рік двоє з трьох письменних українців, що працювали в Донецькому басейні, могли читати українською. Загалом для республіки обстеження 1929 року показало, що 76% письменних українців могли читати по-українському, а 24% — по-російському. Перешкодою для українізації було те, що двомовності українців не підтримували росіяни. Періодика, особливо органи друку, що обслуговували робітників, наполегливо підтримувала тезу про категоричну неможливість подолання мовної проблеми у промислових містах. У 1929 році менше чверті росіян, що працювали в республіці, могли читати по-українському, тоді як серед євреїв та поляків цей показник становив 60% [290, с. 102, 106, 109, XXXIX].

Преса зауважила небезпечну тенденцію, що периферійне чиновництво ігнорує партійно-радянські настанови щодо української мови й культури.

М. Скрипник констатував, що місцевий повноважний представник, «загледівши вчителя чи учня зі свідомством, написаним по-українському, пінився з люті, часто рвав і топгав його». Цей шовінізм мав теоретичне обґрунтування в уже згадуваній «теорії боротьби двох культур», що засуджувала українські школи як реакційні [644, с. 10]. Причина більшовицької ворожості до української освіти крилася в їхній нездатності очолити процес українізації. Якби вони взялися до виконання цієї політики, то їм довелося б ділити владу і вплив із своїми непримиренними опонентами — українською інтелігенцією. Але в умовах, коли 72% вчителів республіки належали до української інтелігенції, партія мусила перейти у тиху опозицію. Започаткувавши українізацію, партія пішла на певний компроміс з українським учительством. В. Затонський у 1923 році пояснював це так: «Український вчитель переважно ненавидів більшовиків не тому, що він стояв на боці капіталістів, а тому, що йому здавалося, буцімто більшовики позбавили його змоги спокійно й мирно працювати «для добра нашої рідної батьківщини, селянсько-демократичної України» [428, с. 7]. Тепер учителів запрошували трудитися від імені радянської української «батьківщини.» Учительство тепер вимушено було перейменовано з «петлюрівців» на «трудова інтелігенція». Маневр виявився успішним, і на середину 1920-х років участь вчителів у культурно-освітній роботі набула масового характеру [510, с. 30].

Успіх українізації шкільної освіти найкраще можна оцінити в контексті труднощів, що їх доводилося долати на цьому шляху. Серед найбільших була нестача вчителів. Тому М. Скрипник, очоливши Наркомат освіти,

прагнув розв'язати це завдання при допомозі галицької освітянської інтелігенції. Іншою проблемою була нестача підручників для українських шкіл, наприклад, 1924 року половина україномовних шкіл зовсім не мала підручників [685]. Навіть звіти 1929 року свідчили, що «у Донбасі українізація шкіл відбувалася без підручників» [572]. Та, незважаючи на труднощі, 1927 року 82% шкіл були українізовані, а 76 відсотків учнів республіки відвідували україномовні школи, 49% міських шкіл працювали українською мовою й охоплювали 42% міських учнів [567, с. 20–23, 26–27].

Способом зосередити увагу на українізаційній політиці було друкування добірок матеріалів, як правило, з таких складових: 1) постанови, резолюції та ухвали партійних органів, декрети та директивні документи або фрагменти з них, основні ідеї яких могли подаватися й у вигляді лозунгової «шапки» чи виділеної цитати; 2) промови, доповіді, виступи діячів партії та радянського керівництва, до цієї групи матеріалів могли залучати теоретичні статті Маркса, Енгельса, Леніна, а з кінця 20-х років і Сталіна; 3) передові або редакторські статті на задану тему; 4) практичні рекомендації у реалізації проголошених цілей; 5) аналітичні статті, репортажі і нарисові замальовки з місць про перші успіхи або ініціативи у здійсненні поставлених завдань, а також інтерв'ю з передовиками виробництва чи керівниками підприємств; 6) критичні огляди про помилки, порушення, хиби тощо; 7) робількорівські дописи, листи, пропозиції, запитання. Часто такі програмні матеріали розташовували на подвійних розворотах газети, супроводжуючи текст фотовітринами або малюнками чи шаржами, іноді для переконливості наводились

порівняльні таблиці чи діаграми. Відзначимо, що з початку 30-х років такі добірки набирають відкрито пропагандистського характеру, ідеологічні матеріали домінують над розповідними, описовими чи просто інформативними.

Словниковий запас значно скорочується, директивна мова стає переважаючою, традиційні національні фразеологізми затираються російськомовними стандартами, зникають барвники регіональних говірок, вилучаються характерні народні вислови, назви, дотепні зауваження. Їх відтепер замінюють чіткі класові оцінки, почасти налічкові, іноді навіть брутально лайливими. Інформаційний масив теж збіднюється: його тепер формують не за принципом об'єктивності, а на догоду певній ідеологічній кампанії. У пресі цієї доби образний світ поляризується на підкреслено позитивних героїв та відверто негативних персонажів, вартих повсюдного переслідування й осуду. На межі 20-30-х років ще припустимі такі герої, що підлягають соціалістичному вихованню, які спроможні за допомогою чутливого керівництва пристати до справи побудови соціалізму.

Наприкінці 30-х років у пресі переважав стиль нагінок, нещадної викривальності ворогів та шкідників соцбудівництва. Лексика газет мілітаризується в прямому та переносному розумінні цього слова, оскільки мова пересичена термінологією з військової галузі і фразеологічно та стилістично має характер військової оперативності, у газетах відтепер неприйнятними є розмірковування, висловлення сумнівів чи вагань, дискусійність чи альтернативність думок підмінена наказовістю і повелінням.

4.2. Участь преси в національно-культурних процесах періоду українізації

Як головний інформаційно-пропагандистський засіб преса була включена практично у всі сфери національно-культурного життя. Вона не тільки відображала їх, але й чинила на них певний вплив шляхом формування громадської думки, зосередження уваги суспільства на певних економічних, політичних кампаніях партії та уряду. Преса була рупором офіційної політики, вона наставляла маси на ті програмні акції, що були нагальними й у національній політиці.

Одним із прикладів протистояння проросійських і національно свідомих сил у справі коренізації була вже згадувана «теорія боротьби двох культур». 17 березня 1923 року газета «Коммунист» надрукувала статтю Д. Лебеда «Деякі моменти партійного з'їзду», в якій секретар ЦК КП(б)У чітко застерігав: «...партія, активно проводячи в своїх рядах оволодіння українською мовою як засобом, повинна у той же час не допустити так званої українізації заради українізації, до чого останнім часом спостерігається тенденція серед окремих членів нашої партії» [521]. На початку квітня «Коммунист» під рубрикою «У порядку обговорення» вмістив статтю-відповідь О. Шумського [731], а поруч із нею відповідь Д. Лебеда [522]. О. Шумський назвав виступ Д. Лебеда меншою мірою безнадійною справою і, головне, шкідливим і марнотратним заняттям. Газета не зайняла осудної позиції, вона була прихильна до автора «теорії боротьби двох культур». Цілком очевидно, що центральний орган ЦК КП(б)У був налаштований проти реальної українізації. Д. Лебедь на сторінках головної партійної газети тлумачив українізацію як мов-

ний засіб для налагоджування діалогу партії з селом, поєднання міста із селом: «У процесі цього зближення ми мусимо дивитись на національне питання. Як на засіб локалізуючий, а у певних випадках нейтралізуючий політично шкідливі тенденції дрібнобуржуазного засилля або активізму, що виражається у втручанні у нашу радянську політику» [83, арк. 21]. На нашу думку, така позиція керівного органу на самому початку офіційного курсу коренізації узаконювала і спонукала нехтування прийнятими ухвалами щодо національної політики, чітко давала нівеляційні орієнтири у ставленні компартійного керівництва до цієї справи. Самий факт, що переведення центрального органу українських комуністів на національну мову зволікалось тривалий час (аж до червня 1926 року), хоча перші ухвали Політбюро ЦК КП(б)У з цього приводу з'явилися до 1924 року, доволі промовистий.

Політика українізації протікала на тлі внутрішньопартійної боротьби, і преса яскраво засвідчує, що її темпи, пріоритети, результати визначались центром, впливовістю партійних угруповань та їх лідерів. За матеріалами преси чітко видно, що поява Лазаря Кагановича біля керма республіканського загону комуністів визначила й хід українізації, її глибину і наслідки. Л. Каганович увійшов в історію як активний українізатор. З його періодом керівництва компартією України (1925-1928) проявилась тенденція ув'язування «націоналістичних ухилів» на місцях з «антипартійною опозицією» в Москві. Його попередник на цій посаді Е. Квірінг мало опікувався українізацією, оскільки був зосереджений на боротьбі з троцькізмом. Вже на початку 1925 року розстановка сил в Москві змінилась: Сталін розпочинав бороть-

бу з «новою опозицією». Е. Квірінг, що підтримував Зинов'єва і Каменєва, став невідповідним новому курсу, його й замінив з готовністю Л. Каганович. Вже 30 квітня 1925 року була прийнята постанова ЦВК і РНК УСРР про прискорену українізацію радянського апарату. Нові віяння були схвально сприйняті і Д. Лебедем, який ще два роки тому вважав її марною, тимчасовою кампанією.

Одним із завдань Л. Кагановича було перебирання ініціативи в справі українізації апаратними більшовиками від національно свідомих лідерів колишніх українських партій. Від самого початку спільної праці партійного лідера із керівником наркомату освіти стало зрозуміло, що вони мають різні бачення національної політики. О. Шумського не задовольняли темпи українізації, її формальний характер. Наркомат освіти всіма засобами і силами обстоював культурне піднесення, оскільки вбачав у ньому справжню українізацію. Крім того, він нарком був особистістю виразною і не погоджувався з нав'язуванням лінії Л. Кагановича. О. Шумський звернувся до Сталіна з пропозицією замінити генерального секретаря компартії України, мотивуючи це тим, що в КП(б)У є власні сили для керування партією і суспільними процесами в цілому. Сталін у листі-відповіді від 26 квітня 1926 року на ім'я Л. Кагановича і членів українського Політбюро звинуватив О. Шумського у недалекоглядності: «Тов. Шумський не бачить, що при слабкості корінних комуністичних кадрів на Україні цей рух, очолюваний всюди некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби за відчуження української культури і громадськості від культури і громадськості радянської, характеру боротьби

проти «Москви» взагалі, проти російської культури і її найвищого досягнення — проти ленінізму» [334, с. 7]. Сталін попереджав, що захоплюватися українізацією, а особливо її темпами не слід. Лист Сталіна став не тільки присудом в особистій долі О. Шумського, а й визначив перспективи національно-культурних процесів в республіці [716, с. 69].

Зіткнення Л. Кагановича із О. Шумським було досить прогностичним: воно виявило, що ставленик вождя, по-перше, ні на йоту не відступить від ортодоксального курсу, не припустить жодної модифікації національної політики в Україні і, по-друге, головне, не дозволить національно свідомим силам у республіканській партійній організації взяти справу національного життя під свій контроль. Гадаємо, що засудження О. Шумського за потурання «хвильовизму» та згодом його усунення з посади наркома освіти було однією з перших спроб тоталітаризації як партійного, так і суспільного життя. Примітно, що вже на червневому пленумі ЦК КП(б)У про українізацію було заявлено як про чинник зростання націоналізму [86, арк. 69]. Більше того, Л. Каганович висунув тезу, що в Україні в умовах диктатури пролетаріату буржуазно-націоналістична ідеологія і культура будуть випереджати в темпах розвитку пролетарську ідеологію і культуру [589, с. 75], із чого випливали цілком зрозумілі практичні висновки. Це було однією з перших заявок на обмеження українізації, зробленою під час її ж розгортання. Одночасно формувався жупел «націонал-ухильництва», що пізніше і прислужиться згортанню українізації.

На нараді з літературних питань при відділі преси ЦК КП(б)У 12 жовтня 1926 року О. Шумський вдався до

відкритої полеміки з Кагановичем: «Ви мені, товаришу Каганович, не диктуйте, що я повинен казати!» [87, арк. 66]. Зокрема, він обстоював і право редагованого ним тоді журналу «Червоний шлях» самостійно визначати свою автуру, коло проблем, стилістику їх обговорення, прямо протиставляючи літературний часопис офіційному «Більшовику України» [87, арк. 67].

Неабиякий вплив на формування національної свідомості українського суспільства мали публікації у пресі у контексті «літературної дискусії», що розпочалась з публіцистичних памфлетів М. Хвильового навесні 1925 року, його полеміки з молодим прозаїком Г. Яковенком. Полеміка про зміст, форми, теми й методи літературної творчості опинилась у центрі політичного життя через те, що зачіпала сутнісні характеристики національного самопочування, визначала ставлення до історичного минулого і накреслювала перспективи історичного майбутнього. Формула М. Хвильового «Дайош свій власний розум!» стала квінтесенцією етнокультурного самовизначення, це була позиція проти національно-культурного назадняцтва, за культурну національну повноцінність. Більше того, М. Хвильовий обстоював ідеал громадської самостійної людини, за активно-діяльну, а не пасивну модель культурної поведінки народу. До кінця 20-х років дискусія набула резонансу політичної акції і була оцінена як прояв українського націоналізму. Григорій Костюк вже тоді зауважив, що одна з причин цькування Хвильового крилась у його відвертій прихильності до поглядів Троцького [493, с. 291]. А. Хвиля у своїй брошурі «Від ухилу в прірву» (1928) так і писав: «Миколу Хвильового б'ють не за те, що він український письменник, а б'ють його за те, що

з трибуни української літератури повів він штурм на партію і слідом за Троцьким віщує їй термідор» [698]. С. Білокінь резюмує, що, передбачаючи можливість об'єднання української національної опозиції з троцькізмом, сталінська фракція завдала їм превентивного удару, розкривши низку вигаданих троцькістсько-націоналістичних блоків і влаштувавши в пресі своїм звичаєм ґвалт навколо цих фальшивих справ [322, с. 275]. Таку думку підтверджує той факт, що сторінки учасникам цієї дискусії надали не тільки літературно-мистецькі журнали, але й офіційні партійні видання [312, 363, 413, 417, 496]. Але галас у пресі, вчинений навколо питань і гасел М. Хвильового, мав і інший наслідок. Газети та журнали нав'язували своїм читачам єдино можливий вектор суспільного і культурного розвитку — тільки з більшовицькою Москвою.

Саме за підтримки Л. Кагановича на визначальні позиції стали висуватись слухняні партійні функціонери, почасти люди неглибокі, непрофесійні. Так, А. Хвилі було доручено скеровувати літературний процес після червневого (1926 року) пленуму ЦК КП(б)У, на якому його було затверджено на посаді заввідділом пропаганди. Він розумів сучасну йому літературу в Україні суто як зброю соціалістичного будівництва, не обтяжуючи себе розумінням різних напрямків, стилів, форм літературної творчості. На згаданій нараді О. Досвітній та М. Хвильовий піддали нищівній критиці А. Хвилю, його незацікавленість у розумінні складних процесів літературного життя: «Хвиля хоча б раз запитав у товариській бесіді чи у формальній розмові про наші справи, чи він хоч раз прийшов до нас щось з'ясувати», — з прикрістю говорив О. Досвітній [87, арк. 27].

За розпорядженням Л. Кагановича була створена спеціальна група партійців «для проведення дискусії в пресі: А. Хвиля, Є. Гірчак, Козлов, Губерман, Д. Фрід, Гонікман, Стремоухов, Єрмолов, В. Волін, Гуревич, М. Юринець» [91, арк. 192]. Таким чином, у розстановці оцінок у національному питанні в другій половині 20-х років вирішальну роль відіграв теоретичний орган ЦК КП(б)У журнал «Більшовик України». За п'ять років його діяльності вийшло друком 73 книжки журналу і в них уміщено з проблем національно-культурного будівництва 172 статті [477, с. 10-11]. Партійний журнал із відповідних позицій здійснив аналіз «літературної дискусії» 1925-1928 років. Керівний характер мала стаття М. Скрипника «Хвильовизм чи шумськизм?» [685] на основі виступу М. Скрипника на пленумі ЦК Компартії України (1927). М. Скрипник визначав українізацію «як методи керування цілим українським культурним процесом, однією з передумов соціалістичного будівництва», а «літературна дискусія», за його словами, була ні чим іншим, як «боротьбою течій щодо розуміння шляхів і напрямків української культури» [685, с. 20,26]. «Хвильовизм» та «шумськизм» ним були трактовані як вияв класово ворожого тиску української буржуазії, яка прагнула керувати українським культурним процесом. «Більшовик України» подав матеріали проти так званого «націонал-ухильництва» [429, 430, 462, 569, 614, 732]. Журналом таврувались не тільки внутрішні вороги єдності партії, а й представники КПЗУ, що підтримали О. Шумського та його курс українізації. Ця лінія мала свій розвиток і у 1928 році у серії публікацій на сторінках журналу [373, 374, 456, 651, 698].

Не випадково галицькі українці відгукнулись на «літературну дискусію» гостро критично. Так, львівський «Літературно-Науковий Вісник» вмістив у №12 за 1929 рік велику статтю Д. Донцова «Що таке «українізація» України?» [416]. Спираючись саме на матеріали з партійно-радянської преси УСРР, Д. Донцов викрив фальшування розквіту національно-культурного життя в УСРР, показав справжнє призначення політики коренізації в республіці: «Коли ви начитаєтесь друкованих по-українськи радянських часописів, шкільних підручників, статей газет тощо, то побачите, що українізація має єдину мету – знищити всі українські національні догми, зогидити все, з чого було українство горде, а де можна, то так се змінити, щоб мати не пізнала» [703, с. 22]. Відповіддю більшовиків стала велика стаття А. Хвилі «Трубадури українського фашизму» в журналі «Більшовик України» [703]. Дана публікація має самовикривальний характер, оскільки її автор дуже широко цитує свого опонента. Свідомому читачеві збагнути істину не складно, а початкуючому прищеплюється негативне ставлення до проявів національної культури і свідомості, нав'язуються відразу до минулого України, української діаспори тощо.

Оскільки боротьба в національному питанні велась на два фронти, то «Більшовик України» вмістив ряд матеріалів і проти «русотяпства» у Всеукраїнському інституті Маркса-Леніна (ВУІМЛ) [463]. У великодержавному шовінізмі були звинувачені викладачі ВУІМЛ Кіркїж та Волін, за «русотяпство» було вказано Є. Гірчаку, Д. Фріду, М. Ларіну та деяким іншим комуністам. Вони подали до парткому відповідні заяви і виступили в пресі з покаєннями у помилках та з критикою викривлень національної політики пар-

тії [90, арк. 72–75]. Варто підкреслити, що цього вистачило, щоб їх життя не було під загрозою, тоді як «українським буржуазним націоналістам» доведеться розплачуватися свободою і життям. Показовий приклад — доля відомого письменника, журналіста П. Капельгородського. 20 лютого 1928 року головному редактору «Більшовика Полтавщини» була надіслана розпорядження відділу преси, за підписом Хвилі, «звільнити з роботи Капельгородського, припинивши водночас друкувати його фейлетони. ...Само собою зрозуміло, що це звільнення ви маєте провести обережно, не викриваючи дійсних мотивів звільнення» [92, арк. 50]. Тоді ж всі редакції отримали розпорядження-табу на твори Капельгородського. В лютому того ж року були притягнені до відповідальності 13 редакторів, що ослуhalись цієї заборони, а їх справи передані органам ДПУ [93, арк. 42].

І зовсім не випадково, що саме в zenіті скрипниківського періоду українізації на сторінках «Більшовика України» з'явилась стаття молодого харківського науковця-комуніста М. Волобуєва «До проблеми української економіки» [360], де були окреслені економічно-теоретичні підстави конфлікту національно-політичних інтересів УСРР з великодержавницькими інтересами Росії в системі Союзу РСР. Стаття була подана «у порядку обговорення», тому редакція паралельно запропонувала читачам її критичний аналіз, виконаний Андрієм Річицьким. Розвідка молодого економіста викликала дискусії на всіх рівнях. М. Скрипник пояснював її появу потребою «виявити хвороби, лікувати їх, протиставляючи їм правильну лєнінську лінію нашої партії» [648, с. 362–363]. На нашу думку, ця стаття була назрілим протестом проти посилення москов-

ського централізму і задумувалась М. Скрипником як попередження Москві, але трагічно обернулась і для автора, і для редакції звинуваченням у націоналізмі та сепаратизмі.

Найганебнішим прикладом репресивної ролі преси була брутальна і розгнуждана кампанія з висвітлення так званої «Справи СВУ». Всі газети були переповнені лайкою, образливими налічками на адресу підсудних, їх рідних, установ, де вони працювали. Редакції фабрикували відгуки і оцінки читачів, формували громадську думку на брехні й фальсифікації. Після успішного проведення «справи СВУ» преса була вже вигостреним інструментом у організації «громадської думки» навколо будь-якого інакомислення.

24 лютого 1931 року була прийнята постанова секретаріату ЦК КП(б)У «Про журнал «Україна». А. Хвиля в своїй доповіді відзначив, що журнал пропагує буржуазно-націоналістичні погляди, відверто ігнорує успіхи радянського будівництва, навіть термінологічно уникає визнання ролі робітничого класу та радянського статусу України [103, арк. 2-10].

Терористично-репресивні методи, за допомогою яких «приборкували» українізацію, мали наслідком ряд вад та збочень у політичній свідомості та культурі українців. Процес «згортання» був тривалим і своєрідно оформленим. Після розгрому «скрипниківщини» в 1933 році не йшлося про повне заперечення набутків Наркомату освіти в справі українізації, зберігалось поле боротьби з ймовірним ворогами радянської влади. Офіційні установи за інерцією (аж до кінця 30-х років не було видано циркулярів, що скасовували чи, навпаки, спонукали українізацію в республіці) подавали звіти про впровадження української мови в

діловодство, освіту, пресу, театр, кіно тощо. В такий спосіб нові успіхи на цьому терені при потребі звітності про боротьбу з «націонал-шкідниками» автоматично обертались зворотнім результатом. За традицією, офіційно боротьба велася не проти «українців, а проти націонал-ухильників» [610, с. 27].

Зовні український культурний розвиток мав тривати в суворо соціалістичній формі. Новопризначений Московою лідер українських комуністів П. Постишев у 1935-1936 роках (пауза в смузї терору) лицемірно піддавав критиці своїх однопартійців: «Останнім часом партійці заходилися деукраїнізуватися і навіть перестали говорити українською мовою. Слід сказати, що ці люди ллють воду на млин наших ворогів. Це дуже серйозно, і ми мусимо приділити цьому питанню неабияку увагу... Нині в нас багато гарних українських кадрів — це наші робітники, наші колгоспники, наша українська інтелігенція. Проте їх — радянських українських кадрів — аж надто мало в нашій партії. Ми повинні набрати ці кадри... Нам треба більше українізувати партосвіту і не лише в мовному плані: наші партійці мають вивчати українську історію, культуру, економіку» [609, с. 10]. Зрозуміло, що на індивідуально-психологічному рівні це формувало риси пристосуванства, лякливості, угодовства, врешті, нечесності й зрадливості. Слід додати до цього, що, як правило, ворогів знаходили або серед інтелігенції, або серед представників колишніх національних партій, які, хоч і «роззброїлись», але залишилися потенційними суперниками. Таким чином, міцніла непорушна єдність трудящих класів — робітників та селян, згадування про інтелігенцію як соціально вартісну силу ставало непотрібним, а з цим і вона сама.

Від початку 30-х років від преси все більше вимагалось виконувати поліцейсько-репресивні функції. Партійні документи містять прямі вказівки до сприяння репресіям. Так, секретаріат ЦК, проаналізувавши роботу газет «Чорноморська комуна» (Одеса), «Пролетарська правда» (Київ), «Зоря» (Дніпропетровськ) у проведенні партійної чистки, наклав стягнення на редакторів, бо вони «не ставили з усією непримиренністю питання про застосування до вичищених партійців репресій по державній лінії, а обмежувались лише їх виключенням з партії» [104, арк. 8]. «Ні одна з обласних газет не популяризувала судових репресій проти куркуля, що зривав хлібозаготівлі. Преса не організувала належної підтримки і схвалення репресій селянством», — підсумовував ЦК партії у відповідь на постанову ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 року [106, арк. 9]. Наприкінці грудня цього ж року знаменська газета «Соціалістичний темп» була звинувачена у злобній контрреволюційності за вміщення поруч із постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР «Про стан кінського поголів'я та заходи його розвитку» невдалої ілюстрації — карикатури годування худого коня друкованими резолюціями [112, арк. 17]. Редактор Соколянський був виключений з партії і звільнений з роботи [106, арк. 2]. Разом з тим редактори категорично попереджали про неприпустимість повідомлень у пресі про голод і масове вимирання селянства. Уповноважений представник «Правди» О. Магід надіслав генеральному секретарю ЦК Компартії України лист кореспондента Дунаєвського від 31. 1. 1932 р. який записав народні частівки на Миколаївщині такого типу: «На хаті серп і молот,/ А у хаті смерть і голод. / Жито та пшеницю — за границю. / Ячмінь та овес

забрав МТС, / а гарбузи та буряки / їжте колгоспники-дураки» [105, арк. 18]. Добірка селянських листів до газети «Вісті» весною 1932 року, що їх редакція передала до ЦК, вражає описом катастрофічного стану людей і господарства практично з усіх регіонів України [107, арк. 19-58]. Але керівництво забороняло їх публікацію, лише посилюючи репресії. Замовчування голодомору — яскравий приклад роботи радянської преси як виконавця волі партії більшовиків. Попри це сторінки газет все ж дають інформацію про катастрофу на селі. Наприклад, вміщуючи перелік сіл, що не виконали хлібозаготівлі, на так звані «чорні дошки», газети повідомляли про припинення постачання їм будь-яких промислових і продуктових товарів. Документи дозволяють зробити висновок, що арешт 1937 року, а потім і розстріл тодішнього редактора «Вістей», колишнього боротьбиста, Феодосія Тарана (Гончаренка) великою мірою був зумовлений його позицією і у питанні колективізації, і у національній політиці [98, арк. 96]. Вивчення преси цієї трагічної доби дає підстави стверджувати, що коли НКВД-МВД здійснювало над народом фізичний терор, то пропаганда здійснювала над ним терор моральний. До того ж вони завжди діяли разом [355, с. 117].

Зміни українізаційної політики більшовиків і трагедія голодомору цілком логічно пов'язані. Боротьба проти «українського буржуазного націоналізму» мала дві соціальні цілі — самостійне українське селянство та національно свідому інтелігенцію. Якщо у 1920-х роках радянський режим пішов на українізацію, то в першу чергу тому, що боявся селянських заворушень. Коли в 1932-1933 роках розгорнувся наступ на українське селянство, українська еліта, покликана до життя

українізацією, стала на його захист. Е. Амменде, аналізуючи це питання, писав: «Найширші кола української інтелігенції розгорнули боротьбу; учителі, студенти, радянські службовці, всі, хто вважав за свій обов'язок протестувати проти дальшого виснаження країни. Майбутні історики муситимуть визнати, що під час кампанії проти українців навесні та влітку 1933 року радянський режим зіткнувся з об'єднаним народом, щільним фронтом, що охоплював усіх — від найвищих радянських урядовців до найбіднішого селянства» [363].

На 1933 рік національний інтелект був настільки препарований репресивними операціями проти інтелігенції («справи» СВУ, СУМ, УНЦ, УВО, УАПЦ), знесиленним, що, як і після зламу хребта нації — селянства, Україна не в силі була почуватися здоровою, здатною до організованого опору. Від початку 30-х років будьякий вияв української національної свідомості, навіть коли він не виходив за межі узвичаєних норм радянського життя, викорінювався й нищився. Українську еліту, що могла стати осередком національного незадоволення, було ліквідовано. Можна сказати, що українізація стала полем адаптування української свідомої частини населення до вимог політичного режиму. Ті, що не піддалися «щепленню» були приречені на політичну, моральну або фізичну смерть, у кращому разі на еміграцію, зовнішню або внутрішню. Українізація у дійсності не помістилася в прокрустове ліжко офіційної програми. Визначена як ідеологічне оформлення українського національного руху, партійно-радянська «українізація» не змогла впоратись із стихією волевиявлення народу, тому і була піддана брутальному припиненню.

Врешті всі вирішальні удари по основних напрямках радянської політики були завдані наприкінці 20-х — на початку 30-х років. Індустріалізаційний план України було остаточно і безповоротно прив'язано до центру саме на цьому рубежі, із будь-якими ілюзіями українських комуністів щодо самостійного економічного керівництва було покінчено на ґрунті боротьби з «волобуєвщиною» та викриття «філіалів» «шахтинської справи» — адже адміністративно-командна модель економіки радянської держави не могла б бути дієвою без української ланки.

Швидка індустріалізація значно посилила адміністративні функції зрусифікованих міст і приваблювала мільйони українців-селян. Масова міграція з сіл у міста руйнувала відмінності в національному плані між зрусифікованим містом і українським селом, інтегрувала й консолідувала окремі регіони, що складали УСРР. Дедалі більше українців ставали городянами, вони втрачали свій тип культури і не в змозі були створити новий, переймаючи сурогатні форми культури та поведінки. Новоприбульці ставали робітниками, службовцями, членами профспілок і комуністичної партії. Диктат офіційної ідеології у містах призводив до психологічної уніфікації, масовізації настроїв і почуттів. З іншого боку, він стратифікував суспільство на «правильних» і «відступників», насаджував нетерпимість, виснажував традиційну толерантність українців. Сурогатні класові цінності руйнували прадавні набутки етносу. Втрата нашим суспільством екзистенційного характеру моральних норм розпочалась саме в добу індустріалізації та радянської українізації. Можна навіть сказати, що нова людина в радянському суспільстві була деморалізова-

на в загальнолюдському розумінні — вона втратила потребу зв'язання з національними ідеалами, вона була позбавлена навіть суду власного сумління, тому що директивно-масові моральні постулати знеособили конкретно переживаючу особистість.

Колективізація на селі мусила перервати сподівання українського селянина на індивідуально-приватне господарювання. Потенціал трударя мав бути використаний на користь держави, але не для громадян цієї держави. Родючі ґрунти та діяльне населення України мали слугувати системі. Дрібнобуржуазність сільського виробника в ідеологічному обґрунтуванні нової держави була ворожою та шкідливою, тому з нею слід боротися всіма революційними заходами. Винищення «куркулів та підкуркульників» в ході масової колективізації було логічним заходом у боротьбі з українським національним сепаратизмом як на індивідуально-особистісному рівні, так і на рівні соціальної спільноти. Нарешті, уніфікація культурного життя виключала національні особливості, які загрожували б ідеологічній стабільності суспільства. Тому ліквідували носіїв національної ідентифікації в площині боротьби з «петлюрівською українізацією». У такому контексті припустимо, на нашу думку, використання поняття «контрукраїнізація». Вона була тільки прикриттям жорстокої боротьби проти осереддя української нації, проти її інтелектуальної еліти, загалом проти проявів українства.

На зламі 20-30-х років «контрукраїнізація» посилювалася і через те, що антиукраїнські сили в республіці відчували зміну політичного курсу і перейшли у наступ. Авангард в ньому вели силові структури, в першу чергу органи НКВС, вони не розумілися на

проблемі національної визначеності, тому що наріжним каменем у фундаменті їх свідомості був класовий принцип.

Журналіст А. Височенко, який у 20-30-і роки працював у центральних республіканських газетах, а потім зумів виїхати за кордон, згадує: «...з усього випуску Харківського інституту журналістики 1932 року на волі лишилось тільки двоє людей. Майже на моїх очах НКВД тричі «ліквідує» провідний склад центральних газет УССР — «Комуніст» й «Комсомолец України» [355, с. 38].

Хо́да українізації мала також міжнародний резонанс. Ще на XII з'їзді РКП(б) йшлося про те, що рішення національного питання в СРСР повинно слугувати за взірць практичної діяльності іншим робітничим партіям. Українська діаспора в Європі та за океаном пильно стежила за соціальними змінами в Україні, тому сталінський апарат ретельно обдумував заходи коренізації саме в цій республіці. Слід було враховувати також культурні перетворення, здійснені попередниками більшовиків в Україні в 1917-1920 роках. Назадня хо́да в культурно-національній галузі викликала б природне незадоволення, що загрожувало політичним протестом проти влади. Варто згадати і про те, що в Європі в цей час наступила доба стабілізації і більшовицькі сподівання на світову революцію були розвіяні. Зміцнення свого режиму треба було шукати шляхом мобілізації внутрішніх резервів.

Не випадково до кінця 20-х років питання про українську національну опозицію на засіданнях Комінтерну ставилось п'ять разів. «Шумськийзм», «хвильовизм», «волобуєвщина», «яворщина», «скрипниківщина», розгром КПЗУ, грандіозні чистки і терор

у 1933-1938 роках — це лише окремі етапи приборкання компартії України, а з нею і всього українського загалу.

Українізація по-радянськи передбачала створення переважно національного за складом адміністративного апарату управління в державі по всій вертикалі, керованого центром та слухняного йому. Українське населення в складі СРСР відіграло особливу роль. У 1926 році з 69 млн. неросіян, які проживали в Союзі, українців було 31 млн. (44%). За своєю чисельністю вони перевершували всі інші національності, включно з радянськими мусульманами і наступною найбільшою спільнотою (після росіян та українців) — білорусами. В 1931 році в УРСР мешкало 31,4 млн. чол., тим часом як у всіх інших неросійських республіках — лише 18,7 млн. чол. [393, с. 169]. Такі демографічні показники вказують на політичне значення України в Радянському Союзі. Загострена увага центру до України ще раз довела відому історичну сентенцію про те, що доля імперій вирішується не в центрі, а на периферії.

Більшовицька українізація мала на меті створення дисциплінованого республіканського загону ВКП(б), цілком відповідного вимогам статуту при беззастережному дотриманні їх. Партії більшовиків це потрібно було, щоб зберегти контроль над політичним життям важливої для Москви республіки. Поступки на національно-культурному терені були вимушені, але необхідні, аби уникнути соціального вибуху. Це поступництво могло компенсувати національній інтелігенції почуття провини за поразку в революції, таким чином нейтралізувавши її ворожість режиму. Тактичний маневр спрацював — вибуху в другій по-

ловині 20-х років не сталося [700, с. 99]. Мета видавалася досягнутою на кінець 20-х років — питома вага українців в кадровому складі партійно-державного апарату зросла, збільшилось число українців у самій партії, відсоток росіян поступово став знижуватися.

Але саме в цей час виявився один з парадоксів українізації. Як уже йшлося, задумана як апаратна, і партійна акція, українізація вийшла за межі вузько адміністративної та внутрішньопартійної справи, перетворилась на національно-культурний рух, який поєднався з ренесансними глибинними течіями нереалізованої, невичерпаної творчості народу, що історично вимушений був тамувати потенціал національної культури через політичну незабезпеченість державного існування. Розквіт громадсько-культурного життя 20-х років мав своїм безпосереднім корінням період нетривалої української державності. Натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що виходив з-під контролю більшовиків. Партія, що прагнула узаконення й закріплення в Україні, опинилась перед нестримним рухом національного відродження. Проголошені українізацією свободи для української мови, культури зробили легітимним процес національної творчості, а партія знову опинялась на узбіччі цього буремного потоку. Баланс сил був знову не на користь більшовиків. Вони розуміли, що логіка культурного відродження приведе до усвідомлення потреби політичного ренесансу, що аж ніяк не мала на меті КП(б)У.

Нині історики ставлять питання, чи не була українізація провокацією з метою виявлення та знищення українських національних сил [406]. В закордонній історіографії почасти вживається термін «обман-

на українізація» у тому сенсі, що ця політика від початку була лише прикриттям російського шовінізму [407, с. 258]. Відповісти на це питання однозначно вкрай складно. Вважаємо, що спочатку, на апаратному рівні, не ставилось завдання визначити потенційних противників в імовірній наступній боротьбі за владу. Влада більшовиками була взята «всерйоз і назавжди», йшлося про закріплення цієї влади будь-якою ціною. Вкотре спрацював революційно-авантюрний принцип — «розпочнемо бій, а далі видно буде». Та боротьба виявилась складнішою за апаратну рокировку фігур, вона висвітлила глибинність українського сподівання на самостійність і здатність до реанімації національної ідеї за щонайменш сприятливих умов.

Національне самоусвідомлення виразилось в бурхливому культурному розвитку. Розмаїтий літературний процес за формами, образами, стилем, течіями та ідейним звучанням посів своєрідне місце у світовій літературі того часу. Імена М. Хвильового, М. Зерова, М. Куліша, Ю. Яновського, Б. Антоненко-Давидовича, П. Тичини, М. Рильського, М. Івченка, А. Любченка, О. Влизька, В. Мисика та багатьох інших засвідчували оригінальність і вартісність літературного ренесансу; у галузі образотворчого мистецтва й (М. Бойчук та його школа, Г. Нарбут, авангардисти); кіно (О. Довженко, Дзига Вертов та ін.), на терені музичного мистецтва (М. Леонтович, К. Стеценко, О. Кошиць та ін.), в галузі театру та драматургії (театр «Березіль» Леся Курбаса, п'єси М. Куліша), в плідних здобутках ВУАН, в організації видавничої справи (Державне видавництво України, кооперативні видавництва «Рух», «Книгоспілка», письменницьке видавництво «Маса»

та ін.), у створенні преси (періодика та радіо), в налагодженні освітньої мережі всіх рівнів, переважно україномовної, у формуванні власних національних спеціалістів тощо.

За таких обставин бюрократичний варіант українізації був надто тісним і поверховим, щоб бути задовільним. Крім того, апаратна українізація проводилась кустарно, почасти людьми, далекими від народу та його культури. Вони припускались грубих помилок, чим викликали справедливую реакцію здорових національних сил. Якраз оприявлення цих сил висунуло перед більшовиками проблему, якої вони не передбачували, розпочинаючи політику коренізації. Поява такого суперника, який прилучився до справи українізації, надаючи їй поглибленого змісту, вимагала переорієнтації. Устами одного з своїх героїв Микола Куліш відверто визначив цю новозбагнену мету українізації: «Вся їхня українізація для того, щоб виявити всіх українців, а потім разом «шльопнути» [507, с. 126]. За умов наростання тоталітарних тенденцій боротьба проти національно самостійних сил була просто таки необхідною.

На нашу думку, варто підкреслити, що зовнішньо-політична ситуація навколо СРСР, його міжнародна ізоляція зумовила посилення централістських тенденцій, бо тільки внутрішня монолітність була єдиною противагою об'єднаній ворожості буржуазних країн світу. Такий вибір — жертвувати внутрішньою демократією заради зовнішньої стабільності — був найпростішим у тактичному арсеналі більшовиків, він виявився і найрезультативнішим. Слід визнати, що такий шлях був єдиною можливим при пануючій ідеологічній доктрині.

У 30-і роки СРСР перетворився на унітарну державу з федеративним фасадом, збережені національні інститути підтримували національну свідомість тією мірою, наскільки вона не заважала монолітності держави. Гіперцентралізація вела до гальмування багатонаціонального розмаїття, до потужної підтримки російської мови і всього російського як єдино прогресивного та гідного наслідування та життя. Зміщення акцентів вартості призвело пізніше до формування імперсько-провінційної моделі взаємин центру та республіканських окраїн. А ще трагічнішим було закріплення такої ж моделі свідомості народів СРСР, зокрема й українців, рецидиви якої маємо і в сьогоденні. Адже провінційність як соціокультурний феномен визначає не лише просторова віддаленість від «всесвітньо-історичних ініціатив», а й глуха закапсульованість у позачасі.

Тому можна цілком впевнено твердити, що українська мова та культура були приречені на смерть у містах України в силу політичних причин. Тому із соціально-національним плюралізмом мало бути покінчено. Відтепер Кремль став ототожнювати модернізацію з перевагою російської культури та російськомовності. Якщо в 20-х роках неросійське населення ще могло сприймати себе як сучасне, то на кінець 30-х років передовими й перспективними вважались лише російськомовні громадяни. Радянізація українізації поглиблювалась — двомовні українці тепер здобули переваги не в українському, а в радянському сенсі питання.

Ще одним завданням партійної українізації було поглинання більшовиками українських течій комуністичної думки, уніфікація їх із російським кому-

нізмом. Боротьбисти, надто авторитетні серед свідомого українства, були використані більшовиками для заглиблення в гущавину національного життя. Слід погодитись з думкою М. Поповича про те, що ні боротьбисти, ні винниченківці не визначали курсу українізації [606, с. 579]. Та вони, обіймаючи ключові посади в справі українізації, на нашу думку, створювали відповідну атмосферу довіри й обнадійливості. Політична шляхетність боротьбистів не припускала сумнівів у щирості декларованої волі українській культурі. Вони з відповідальністю та наполегливістю поставились до виконання покладених на них завдань, навіть йдучи на компроміси, але задля національної справи.

4. 3. Проблема свободи преси та українська творча інтелігенція

В перші непівсько-українізаційні роки на радянську платформу стали знані українські діячі доби Центральної Ради і УНР, як зближені з боротьбистами й укапістами їхні колишні лідери в партіях українських есерів та соціал-демократів, М. Грушевський та В. Винниченко. Перший з них повернувся для наукової праці в Академії наук, а другий, після невдалої спроби повернутись до політичної діяльності в рамках радянської державно-політичної системи, як письменник був включений у літературне життя радянської України. Легалізувалися або повернулися з еміграції і стали ключовими постатями національно-культурного життя С. Єфремов, А. Ніковський, В. Голубович, В. Чехівський, Ю. Тютюнник та ін.

Офіційна преса широко використовувала ці імена для обґрунтування тези про участь національної інтелігенції у будівництві радянської України. Це впливало на кола української інтелігенції та освіченої молоді таким чином, що частина свідомо, а більша частина силою логіки самого розвитку українізаційного процесу в умовах непівського економічного піднесення ставали важливим чинником не лише національно-культурного, але й національно-політичного значення в українському суспільному радянському житті. Зрештою, за тодішнім висловом, якраз «на національно-культурному фронті» ця боротьба найпомітніше і найгостріше відбувалася протягом усього десятиріччя [394, с. 59–60].

Інтелігенція в Україні по-різному поставилась до офіційної преси в радянській Україні. Можна окреслити кілька груп творчої інтелігенції у цьому контексті.

Володимир Винниченко, який прибув 24 червня 1920 року, за згодою Леніна, до Москви для участі в уряді Радянської України, швидко переконався, що всупереч проголошеним демократичним принципам поступово утверджується концепція адміністративного формування тільки на словах заперечуваної моделі російської держави, яку навально розхитала революція 1917 року, упроваджуються і централістські засади державного управління. В. Винниченко був готовий іти на компроміси задля державності України, тобто погоджувався на принцип федеративного устрою, але за умови гарантованих відповідним договором прав української держави. Згодом він занотував в «Щоденнику»: «Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком щиро, як протиріччя

духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитися від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціалістичної федерації рівних і внутрішньо самостійних робітничо-селянських республік» [354, с. 214]. Постать В. Винниченка була у полі спостереження влади не стільки як письменника, художника чи публіциста, а як дієвого і авторитетного політика. Вже у 1933 році В. Винниченко писав у листі до Сталіна про ганебне поводження з ним у радянській пресі, особливо з приводу його брошури «Повернення на Україну», про фальсифікації його біографії, перекручення ідей. Але домогтися спростування в офіційній пресі не зміг, більше того — «переконався, що їй була директива якомога більше поширювати звинувачення проти нього, супроводжуючи їх всілякими вигадками» [110, арк. 6-7].

Наступне коло національної еліти можна образно назвати виявом феномену «затонулого дзвону» (за образом, вжитим ученим у статті «Ганебній пам'яті» про Емський указ 1876 року) [395]. Його репрезентував М. Грушевський. Він вважав, що будь-які можливості національного прояву мають бути максимально використані. М. Грушевський своїм академічним журналом «Україна» створив інформаційно-екологічну нішу в згущено-задушливій атмосфері несвободи та одностайності друку в радянській Україні. Силою свого професіоналізму й авторитету він проводив національну справу через свій часопис і західноукраїнські видання. Журнал було закрито у 1930 році, а через десять місяців відновлено за редагування колегиї у складі П. Шурана, М. Іваненка С. Скомського, М. Качеровського, яка зберегла від нього тільки назву [421, с. 278].

Чільне місце у створенні партійно-радянської преси та її подальшій діяльності зайняли деякі колишні активні учасники національно-визвольної боротьби, представники національних партій, що припускали компроміс із новою владою, сподіваючись на проведення справжньої національної справи під гаслом радянської українізації. Серед них найбільшу когорту становили боротьбисти й укапісти, в тому числі О. Шумський, В. Еллан-Блакитний, Г. Гринько, Є. Касьяненко, Ф. Таран, А. Річицький, А. Ніковський. Їх вибір був обумовлений політичною ілюзією про можливість легітимно-коректних відносин з більшовиками. Навіть за комуністичного диктату вони сподівались вберегти власну та народну національну гідність. Саме у цьому колі найбільш войовничих і найбільш вразливих людей сталося найбільше особистих трагедій. Значна група письменників прийняла офіційні рамки існування преси в умовах революційного руйнування й оновлення. Бажання подолати старі, гальмуючі сили для національного розвитку штовхало таку творчу інтелігенцію на союз із владою, яка офіційно обіцяла підтримку у національно-культурному житті.

Нарешті, була невелика, але стійка група інтелігенції, яка за будь-яких обставин відмовлялась від співробітництва з владою та її пресою. Ця найбільш національно послідовна, елітарна частина етносу вдається до конфронтації з політикою урізаної свободи, справедливо вважаючи це смертельним для слова і для його носіїв. Найпоказовішою постаттю тут є Сергій Єфремов. Його як вченого і публіциста не раз запрошували до співпраці українські офіційні видання. Він категорично відмовлявся: «Я людина старих поглядів, з старими забобонами. Отже, я думаю, що

ніяка робота не можлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі каззонні видання» [420, с. 408-409]. Академік С. Єфремов ще до революції писав: «Кожне громадянство має ту пресу, якої воно варто, на яку спроможеться. І хиби всієї української преси, а зокрема і нашої газети [«Рада»], — то тільки одлиск тих загальних хиб, на які слабує наше громадянство. Помилки поодиноких керманичів та працівників можуть тільки ті хиби підкреслювати, можуть робити їх виразнішими, але створити їх, як і запобігти їм, — вони не спроможні... Преса наша не може не одбити на собі його [суспільства] кволості та нидіння» [419, с. 145]. Для старої національної еліти різка політика більшовиків була лихом, катастрофічним ударом по українській нації, що тільки починала відчувати себе самостійним цілим. С. Єфремов був підданий цькуванню преси ще від початку українізації, але вершини воно досягло на початку 1929 року. Відділ преси ЦК надіслав окружним парткомам Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська таємне розпорядження провести у газетах до 10 лютого кампанію засудження академіка за його непокору владі навіть у академічних справах [94, арк. 5]. Преса негайно зреагувала на виступ «Пролетарської правди» проти С. Єфремова, вчений був увільнений з роботи, у видавництвах відмовлялись приймати його роботи або в разі наявних договорів з автором зволікали з їх виконанням чи порушували умови. Коли академік був заарештований, не залишилось практично жодного видання, що не помістило б звинувачень на його адресу.

Вважаємо справедливим висновок дослідниці Н. В. Лощинської про те, що «у недовготривалому порівняно вільному проміжку для розвитку культури письменники самі активно підштовхують партію до агресії, негайного згортання плюралізму. Саме художня інтелігенція перша запровадила політичні налічки, брутальну лайку стосовно інакомислячих. Зрештою, більшість «викривальних» статей, написані не чиновниками, а представниками мистецької еліти, стають безпосередньо політичними доносами» [533, с. 45–46]. Багато бруду вихлюпнулось на сторінки журналів і газет під час «літературної дискусії» 1925–1928 років. З цього приводу М. Івченко ділився своїми думками з П. Тичиною, тоді членом редакції «Червоного шляху»: «До останнього часу все було ясно, певно, а коли начитався теперішньої літературної полеміки, то мені стало без міри важко. Дивно сказати, але всі вони, даруйте, просто дикунство, отой «туман дев'ятнадцятий». І гірш усього те, що не зрозумієш, де кінчається примусова позиція, а починається власна, неприкрита егоїстична зацікавленість» [533, с. 48].

М. Хвильовий, розпочинаючи дискусію літературного характеру, по суті, реалізовував ідеологію політичної (марксизм, націонал-комунізм) і мистецької (революційний романтизм, модернізм) агресивних течій, що прагнули, поборюючи всі інші, монопольного становища й диктаторських прав [501, с. 136]. Хвильовий висував гучні ідеї, кидав конструктивні гасла, але йому не вдалося вирватися з полону стихії революційного зламу, руйнування форм і змістів, масштаб яких лякав самих руйнівників. Його настанови залишились на рівні гасел, його теорія вітаїзму виявилась утопічною. Згідно з логікою тотального

руйнування апологетика новизни у творчості і практичній діяльності Хвильового обернулась самознищенням як у переносному, так і в прямому розумінні цього слова. М. Хвильовий став трагічним уособленням доби з її ваганнями, жаханнями, змаганнями.

Тенденція уполітви української культури російською, проти чого так запекло боролись у середині 20-х років М. Хвильовий, М. Зеров, М. Куліш та інші письменники, на початку 30-х була відживлена радянською ідеологічною системою для зміцнення своїх позицій. Її добре відобразив місячник «Життя й революція», який з 1932 року став органом оргкомітету Всеукраїнської спілки радянських письменників. У літературознавчих оглядах штатних критиків журналу були піддані цькуванню як українська класична література, так і твори 20-х років. П. Колісник називав авторів попереднього десятиліття прихильниками «активного романтизму», що був «формою національного збочення у художній практиці» [480, с. 141, 147].

На думку критиків С. Щупака, Є. Шабліовського, В. Коряка, завданням тогочасних письменників мала бути романтизація соціалістичної дійсності, її героїзація. В такий спосіб вони засвідчували, що дійсність не була достатньо привабливою, раз її треба було підфарбовувати, вишукувати ідеальні типи, типізувати їх добиранням привабливих характеристик. Є. Шабліовський дорікав українським письменникам, що вони відстають від російських, бо не створили такий роман, як «Піднята цілина» М. Шолохова. Він закликав «покінчити із зазнайством метрів», «затулити немічні, золотушні ротики віршомазам» (йшлося про Ф. Малицького, В. Атаманюка, І. Багряного та ін.) [713, с. 84, 86]. «Антологія української поезії» (у трьох

томах за редакцією В. Атаманюка, 1930-1931) була піддана брутальному осуду через те, що в ній високо оцінені такі поети, як О. Олесь, Б. Лепкий, Г. Чупринка.

За шанобливе ставлення до національних святинь, до історичної пам'яті народу, а насправді за справедливе звинувачення у крайній поверховості новітніх цінителів української культури (а також за прізвище) перепало, наприклад, Катерині Грушевській як упорядниці двотомника «Українські народні думи» (1927, 1931), вступна стаття до нього стала мішенню для в'їдливого розносу А. Костенком [492]. За дотримання «нацдемівської схеми» М. Грушевського в історії України та історії української літератури зазнали переслідувань чимало викладачів української літератури, які послуговувались підручниками О. Дорошкевича, що був засуджений також як настушник С. Єфремова. Новим ортодоксальним твором у літературознавстві визнавались «Нариси історії української літератури» В. Коряка з марксистською періодизацією за суспільно-економічними формаціями [470].

Моральним тиском репресивно-каральна система не обмежилась.

Саме поняття «інтелігенція» стало визначенням роду занять, а не характеристикою внутрішнього духовного світу цих людей.

Найбільшим злом літератури 30-х рр. було явище, назване пізніше М. Коцюбинською «корозією таланту» [498], тобто творча нівеляція талановитих особистостей. «Червоний шлях» засвідчив падіння не однієї такої зірки вітчизняної поезії. Найвиразніша з них, тому найтрагічніша, доля Павла Тичини. Починаючи з циклу «Чернігів» у 1931 р. часопис подає серію його соцреалістичних творів, включаючи і псевдопанеги-

рик 1933 р. «Партія веде». Леонід Первомайський, написавши п'єсу «Невідомі солдати», потрапив владі і виступив із звинуваченням П. Тичини, що Тичина, мовляв, «тільки на шістнадцятому році революції нарешті, відкрив, що партія веде». І. Кулик у доповіді на пленумі Оргкомітету СРП СРСР використав цей факт в ідеологічній педагогіці: «Іронія тут ніяк не досягає мети. Звичайно, далеко простіше було б, якби всі українські письменники відразу народились членами партії або, принаймні, брали участь у жовтневому повстанні на боці пролетаріату.

Ми ж, зважаючи на наявність талановитих, висококваліфікованих, але скалічених буржуазним і націоналістичним вихованням людей, намагаємося перебороти цей вплив комуністичним перевиховним впливом на них і, звичайно, маємо всі підстави радіти, коли письменник, який цього не розумів, нарешті, усвідомив, що веде партія і що цей провід мудрий і переможний» [506, с. 173]. Об'єктами перевиховання були також М. Бажан, М. Рильський.

Вражаючим є зізнання П. Тичини на II пленумі СРПУ (квітень 1934 р.): «Я вже не раз мав нагоду виступати в пресі, де висловлював свої думки про стан нашої літератури. Я говорив так багато, важливого і другорядного, — всякого, я витрушував із себе безліч дрібниць, і ось тільки тепер, коли почув промови секретарів ЦК — Косіора і Постишева, — я побачив: усі ті мої думки, міркування, усі ті мої дрібниці — як вони раптом притухли, пригасли, поблідли. Хоч я поет, хоч я людина емоції, а, проте, зразу ось і не доберу того слова (одного слова!), щоб передати, наскільки я гостро, наскільки я сильно пережив момент оцей у літературі» [612, с. 137].

П. Тичина на цей час опинився у такому вирі ідеологічного оточення, що йому зрадила його поетична чутливість до слова. Яким же був тиск риторики ідеологічної, що поет оглух до слова справжнього, а зачарувався словом офіціозу, плакату, войовничого гасла.

Перевиховання було непростим. Критики-ідеологи визнавали, що муза відмовляла у сприянні перу поетів, коли вони прагнули славити здобутки нового суспільного ладу. Так, І. Кулик на IV пленумі Оргкомітету СРПУ про поезію М. Бажана «Трилогія пристрасті» відзначав наступне: «Доки він говорить про абстрактні, «загальнолюдські» пристрасті — про скнару, нудьгу, задрість тощо, — художньо, здається, там усе гаразд. Коли ж він переходить до соціальних пристрастей, то зразу помічаємо художній спад. Яскравіше ця колізія виявляється у М. Рильського. Його річ «Комсомольці України» свідчить за далеко нижчий рівень від попередніх робіт» [506, с. 95].

Промовистим документом силового тиску на творчу інтелігенцію є фрагмент листа Г. Епіка, заарештованого в справі терористичної організації у 1933 р., до С. Косіора та П. Постишева, зачитаний останнім на тому ж таки письменницькому пленумі: «Підготовляючи терористичні акти, ми з безневинним виглядом запевняли партію в своїй відданості і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з якими дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я розумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду — зробити зі мною так, як роблять з оскаженілим собакою, знищити, як сапного коня, викинути з тіла суспільства. Компартія великодушно повірила моему каяттю. Партія дарувала мені життя, давши мені цим найбільшу нагороду з усіх

можливих нагород на землі — право на життя, на радість праці» [612, с. 11].

Звіряння письменницької манери з курсом партії стало нормою радянського письменництва. Усі нові твори перевірялись на ідеологічну вірність у світлі постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року «Про художню літературу». Партійне втручання у літературне життя вважалось абсолютно органічним. «Червоний шлях» у відділі «Літературне життя» регулярно відтепер повідомляв про зустрічі правління СРПУ з партактивом столиці, із представниками ЦК КП(б)У, його Політбюро чи оргбюро тощо.

На II пленумі СРПУ у доповіді А. Сенченка були вперше названі класики соцреалізму по всіх літературних галузях. В драматургії це О. Корнійчук, І. Микитенко, Л. Первомайський, І. Кочерга, перспективним вважались С. Голованівський, Ю. Смолич, А. Любченко; в поезії — це П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, І. Кулик, Л. Первомайський, П. Усенко, М. Терещенко С. Голованівський; у прозі законодавцями нових еталонів героїв були визнані І. Кириленко, П. Панч, А. Головка, О. Копиленко, І. Ле, В. Кузьмич, Г. Коцюба. Фалангу критиків очоловав С. Щупак, в його когорті були П. Колісник, Б. Коваленко, Є. Шабліовський, Підгайний, Є. Кирилюк, Савченко.

І. Микитенко у виступі на XIII Всеукраїнському з'їзді рад від імені творчої інтелігенції дякував В. Балицькому «за боротьбу з класовим ворогом». Журнал «Червоний шлях» у №2 за 1935 рік видрукував цей виступ під заголовком «Країна творчої радості» (С. 97-102).

За процесами, які відбувались у радянській Україні, пильно стежила національна інтелігенція з-за кордону. Так, Роман Смаль-Стоцький присвятив мовній

політиці більшовиків ґрунтовну працю [654]. Про суть більшовицької українізації він писав: «... це був звичайний тактичний маневр для успокоення української стихії на Україні, для викликання «сменовеховства» серед української еміграції і для провокування української суспільності в Галичині, на Буковині й на Карпатській Русі: українізація мала здобути їх симпатію для тих фіктивних національних цінностей на Советській Україні і цим унеможливити поєднання тих суспільностей разом із національною еміграцією в один могутній фронт проти московської окупації на Україні» [654, с. 42].

Р. Смаль-Стоцький аналізує статті більшовицьких ідеологів та псевдовчених із мовних та літературних питань. Він викриває їх ненауковість, ідеологічну залежність, кострубатість аргументації, виразні русифікаторські настрої. Він підсумовував: «Отож треба бути свідомим, що стара брутална царська Москва стоїть перед нами у своєму другому виданні, що вона йшла і йде до одної і тої ж самої імперіалістичної мети. Ще десь, там і тут, є поверхові ознаки революційного духу та за тією інфляцією революційної інтернаціональної фразеології ховається старий Пуришкевич із компанією. Поки що різниця така, що царська Москва громил поневолені народи в ім'я московського месіяністичного православ'я, а пролетарська Москва громить їх в ім'я московського месіяністичного комунізму» [654, с. 267]. За ініціативою Р. Смаль-Стоцького у Варшаві було створено товариство «Прометей», яке збирало достовірну інформацію про національну політику в радянській Україні і на Міжнародному мовознавчому конгресі 1936 року висловило протест проти русифікації в СРСР.

Висновки

Розгляд преси УСРР як об'єкта і суб'єкта українізації ще не був предметом спеціального дослідження нової вітчизняної історіографії. Не зважаючи на те, що у цілому ряді досліджень автори так чи інакше торкалися ролі преси у забезпеченні політики українізації, розглядали періодику як джерело для її вивчення, цілісного дослідження цієї проблеми ще не було. Суть українізації самої преси найчастіше дослідники окреслювали переважно мовною характеристикою видань. З іншого боку, більшість істориків преси, особливо з діаспори, в своїх роботах вказували на ідеологічну заангажованість преси в радянській Україні від самого початку її створення, але практично в жодному з досліджень немає комплексної оцінки цього явища в розрізі реалізації політики українізації.

Вивчення архівних та друкованих документів і самої преси дозволяє зробити висновок, що сталої законодавчо-правової нормативної бази, яка регламентувала діяльність преси, у добу українізації створено не було. Робота органів преси визначалась ухвалами і резолюціями з'їздів, конференцій партії, пленумів ЦК, циркулярно-директивними розпорядженнями Політбюро ЦК, його відділів. На місцях такі керівні доку-

менти на своєму рівні дублювали місцеві партійні органи. Урядові рішення наслідували та інтерпретували постанови більшовиків. Архівні дані дозволяють зробити висновок про те, що часто такі ухвали приймались оперативно через виниклі обставини, у відповідь на чергову проголошену політичну кампанію. У цьому факті позначилось походження більшовицької преси, що виникла в умовах підпілля. Цю традицію позаконного існування та діяльності преси більшовики перенесли й у часи офіційної легітимізації їх влади та ідеології, тому вони пішли на усунення опонентів шляхом заборони, знищення, репресій і терору. Стратегія преси була за будь-яких обставин чіткою — сприяння закріпленню радянської влади і пануванню ідеології більшовизму.

Створювана більшовиками преса була таким самим об'єктом коренізації як партія, радянський апарат, профспілки тощо. Українізація преси відбувалася з тією ж метою і за тими ж принципами, що і коренізація в цілому. Тому під українізацією преси, на нашу думку, слід розуміти створення такої преси, що була радянсько-більшовицькою за змістом, а національною лише за формою. Підпорядкування друкованих органів партійним комітетам та виконавчим органам влади на всіх рівнях зробило їх інструментом політики цих інститутів, унеможливило позапартійне громадянське представництво.

Реально преса виконувала роль транслятора, популяризатора ідеології більшовизму. Вона виконувала і функцію організатора громадської думки щодо радянсько-компартійної влади. Панування партійно-радянської преси забезпечувалось 1) монополізацією більшовиками інформаційного простору; 2) жор-

сткою цензурою; 3) уніфікацією комунікативних каналів; 4) кадровим забезпеченням журналістських та керівних працівників через систему підготовки та перепідготовки; 5) централізацією системи преси та субординацією дій нижчих органів преси з центральними виданнями.

Україномовні газети переважною більшістю калькували центральні російські видання, відповідно дозуючи матеріали республіканського та місцевого призначення і походження. Контроль над пресою став тотальним і, відповідно, вона перетворилась з виразника громадської думки на інструмент партійно-державної політики і елемент системи. За таких обставин українська преса в справі українізації відіграла роль «приводного паса» партії.

Процес українізації преси був за інтенсивністю різним і можна в його історії виділити такі етапи:

- 1920–1923 роки – можна умовно назвати «інкубаційним» періодом в історії партійно-радянської преси УСРР, коли були вироблені принципи та створені умови її діяльності;

- 1923–1925 роки – зародження і становлення партійно-радянської періодичної преси в УСРР, в тому числі україномовної;

- 1925–1928 роки – доба розквіту офіційної україномовної преси, на цьому етапі перевіряються на практиці основні принципи партійно-радянської преси: партійність, масовість, радянсько-пролетарська спрямованість, доступність; реалізується ленінська тричленна формула газети як колективного агітатора, пропагандиста й організатора;

- 1929–1932 роки – початок уніфікації преси під тиском централізації держави та тоталітаризму влади

при зростаючих кількісних характеристиках україномовної преси (числом назв та тиражів) всіх рівнів і типів, починаючи від центрально-республіканських і завершуючи низовою періодикою, поступова уніфікація видань;

– 1933 – середина 1937 року – боротьба з націоналізмом, скрипниківщиною, рештками національних партій, офіційне збереження української мови у періодичному друку, але втрата нею національного змісту;

– друга половина 1937–1938 роки – початок зростання російськомовної преси, набуття нею провідних позицій у системі періодики України паралельно з поступовим витісненням з неї україномовних видань.

Політика більшовиків у галузі газетної мови мала цілеспрямований характер впливу на читача з метою нав'язування йому необхідних стереотипів ціннісних орієнтирів, поведінки, мислення. Фальшування змісту усталених понять, їх випорожнення, заміна слова лише його символом, насадження канцелярської лексики, відкидання діалектно-регіональної забарвленості, послуговування калькованою з російської термінологією призвело до деформації мовленнєвої культури самої преси та її читачів.

Посилене акцентування україномовності преси в роки українізації дозволило притупити пильність мовотворців у пресі, захоплених проголошеною волею у користуванні рідною мовою. Брак справжніх україномовних спеціалістів, придатних до роботи в пресі, був на початку українізації якоюсь мірою подоланий залученням позапартійної інтелігенції, а в роки керування українізацією М. Скрипником і галичанами. Це надало пресі УСРР живильного ім-

пульсу, сприяло її популярності. Але вже на межі 20-30-х років ця тенденція була перервана і мовна практика газет була уніфікована за російським ідеологічним штампом. У 30-і роки був остаточно спотворений самий сенс легітимізації мови у громадсько-політичному житті.

Боротьба з українським буржуазним націоналізмом та його проявами у мові і друці призвела до пониження української мови. Паралельно звеличувалась російська мова як мова пролетарської революції та міжнаціонального єднання. Камуфляж інтернаціоналізму притупив почуття національної приналежності та здатність націоідентифікації у мовленнєвій сфері. Саме в період українізації стала усвідомлюватись національна українська ідентичність, яка базувалась, всупереч сподіванням національної інтелігенції, не на міцній національній свідомості, не на «українській ідеї», навіть не на старанно виплеканій соборній літературній мові, а лише на досвіді існування в єдиному радянському українському інституційно-культурному просторі. Саме ця ідентичність вперше стала спільною для всіх українців (незалежно від місця проживання, ідейних переконань чи навіть мови щоденного спілкування).

Надмірне обстоювання «фортеці мови» у часи М. Скрипника стало свого роду пасткою для патріотів, найбільш послідовні мовознавці і літературознавці були репресовані в 30-і роки, будучи звинуваченими у сакралізації мови дрібної буржуазії і ворогів народу.

Офіційна українізація створювала легітимні умови для розвитку української культури. Саме за умов державної політики українізації зник підсвідомий

стан пригніченості і дискомфорту мільйонів українців, раніше зумовлений нерівноправним становищем української мови та культури.

Задумана більшовиками політика коренізації преси вийшла за свої межі і перетворилась на осмислений місцевою партійною верхівкою процес і була підтримана національно свідомими силами в Україні, особливо творчою інтелігенцією. У першій половині 20-х років в умовах національного відродження україномовна преса попри всі ідеологічні обумовленості стала справді способом національної самоідентифікації, вона зв'язала україномовне населення в єдину спільноту, дала їй можливість зрозуміти себе як національне ціле. Обставини реального життя різних соціальних верств і різних регіонів стали відомими і осмисленими для всього українського суспільства саме шляхом ознайомлення з ними через пресу. Українці отримали можливість збагнути свою національну подібність попри заняття, соціальну приналежність, регіональну окремішність, долаючи діалектні межі на основі загально зрозумілої літературної мови друком. Преса була найвдалішим інструментом гуртування народу. Досвід цього етапу ще раз доводить, що національні намагання самовизначення через офіційну пресу могли б бути закріплені або в разі незалежності і самостійності економічного життя, або в разі дійсного толерування національних інтересів в союзно-федеративній державі. Українізована періодика відбивала національні ідеї, потреби, справи.

Компартійне керівництво було уважним до зростання національної свідомості і запроваджувало заходи, що блокували цей процес. Вже в ході «літератур-

ної дискусії» 1925-1928 років були обмежені можливості виявлення національного інакомислення, були піддані уніфікації форма і зміст газет і часописів всіх рівнів та напрямків. В цей же час була проведена чистка журналістських кадрів, керівники періодичних видань набули статусу номенклатурних працівників партійно-радянського апарату, стали підзвітними відповідним комітетам КП(б)У, всю свою діяльність звіряючи з вказівками згори. На межі 20-30-х років газети й часописи, які нещодавно чітко обстоювали національні цінності і були підоймами національної мобілізації, зосередили свою увагу на боротьбі з найменшими виявами української індивідуальності. До кінця 30-х років національні справи були в пресі зведені до класового коментування і розтлумачення тези про те, що Україна може набути розквіту лише через посередництво Росії. Українська культура і думка, яким відмовили в незалежному існуванні, були зведені до куцого провінціалізму, навіть за стандартами сталінського СРСР. Водночас в республіці прискорювався російський культурний вплив.

Українська преса відобразила наприкінці 20-х років національний консенсус: українські політичні лідери надавали широкі політичні права меншинам, натомість національні меншини (це в меншій мірі стосувалося російського населення) готові були визнавати домінуючі позиції українців в республіці. Національні антагонізми не зникли, але політика коренізації сприяла пригасанню старих вогнищ національної ворожнечі. Все це створювало умови переростання українською політичною нацією рамок української етнічної спільноти. Адже відстоювати українські інтереси бралися не лише етнічні укра-

їнці, а й представники інших національностей, що проживали на території України. Принагідно згадаємо, що два головні представники націонал-ухильництва, Хвильовий і Волобуєв, були етнічними росіянами. З критикою шовіністичних позицій московського керівництва і на захист позицій українських націонал-комуністів виступила також група українських діячів — євреїв (Гуревич, Кулик, Лівшиць, Равич-Черкаський).

Робсількорівський рух, штучно витворений в ході українізації преси, від самого зародження був під наглядом різних контролюючих інститутів при виданнях, а також органів юстиції. Добровільні кореспонденти редакціями скеровувались на створення необхідного резонансу у тій чи іншій кампанії. Вони виконували і функцію офіційних донощиків.

Стосунки мас-медіа з тоталітарними режимами мали взаємозалежний і взаємообумовлений характер. Гадаємо, що партійно-радянська преса була одним з чинників виникнення і утвердження тоталітарної державної системи в Україні, оскільки ЗМІ слугували консолідації прихильників цих ідеологій. Структура і спосіб організації тогочасних мас-медіа у великій мірі визначили форму політичної влади. З іншого боку, утвердившись при владі, ієрократичний режим взяв під цілковитий контроль всі канали інформації та всю інформаційну політику, виробивши, таким чином, свою особливу модель комунікації.

Більшість сучасних дослідників відзначають, що тоталітарні режими виробили низку тільки їм притаманних рис, які складають особливу форму політичної влади. Вони наочно продемонстрували небезпеку

втручання держави у внутрішній світ людини, намагання контролювати буття особистості у всіх його проявах. Небезпека розчинення людини у середовищі собі подібних, знищення індивідуума як рушія історії — це вислід тотальної регламентації.

Таблиці

Таблиця 1

Газетна продукція на 01. 01. 1931 р. (%)

Питома вага	РСФРР	УСРР	БСРР
По разовому тиражу	72,08	19,72	2,34
По річному тиражу	74,77	16,06	2,00
По кількості паперу	77,84	14,84	1,61

Таблиця 2

Центральна преса України (1928-1931)

Назва газети	Кількість номерів на рік		
	1928/29	1929/30	1930/31
Комуніст	299	352	314
Вісті	300	301	300
Пролетар	299	302	300
Всеукр. пролетарий	25	300	300
Радянське село	136	154	180

Колективіст	49	63	100
Комсомолец Укр.	299	300	300
Назва газети	Загал. річний тираж (тис. прим.)		
	1928/29	1929/30	1930/31
Комуніст	23,7	49,6	70,6
Вісті	22,2	31,6	42,0
Пролетар	18,9	24,5	39,0
Всеукр. пролетарий	0,82	12,7	22,5
Радянське село	34,0	74,3	33,7
Колективіст	0,12	0,26	0,78
Комсомолец Укр.	8,9	16,7	31,8

Таблиця 3
Українська преса (1917–1922 рр.)

Роки	Число назв	Газети	Журнали
1917	172	84	88
1918	252	125	127
1919	243	151	80
1920	139	72	67
1921	181	60	121
1922	168	68	100

Таблиця 4
Українська преса за територією (1917–1922 рр.)

Рік	Число	Нові назви	Україна		За межами України	В Україні рос. мового
			Наддніпрянська	Наддністрянська		
1917	172	151	106	21	45	751
1918	252	223	218	15	19	321
1919	243	182	173	49	21	222
1920	139	71	79	36	24	151
1921	132	64	77	55	49	188
1922	168	51	43	68	57	287

Таблиця 5
Комуністична преса (1917-1922 рр.)

Роки	Загальне число		Комуніст. преса	
	Українські	Російські	Українська	Російська
1917	172	751	-	4
1918	252	221	1	6
1919	243	222	21	30
1920	139	151	63	120
1921	181	188	75	169
1922	168	287	43	146

Таблиця 6
Розподіл газет України за читацькими групами

Тип видання	На 1. 1. 1926		На 1. 10. 1926	
	кількість	тираж (тис.)	кількість	тираж (тис.)
Керівні	5	201,0	5	196
Робітничі	13	231,6	13	249,9
Селянські	34	340,4	33	324,3
Комсомольські	9	36,9	9	44,7
Профспілкові	1	2,8	-	-
Військові	3	37,6	3	37,6
Кооперативні	1	10,1	2	18,7
Змішані	10	132,8	10	133,4
Всього	76	993,2	75	1 004,6

Таблиця 7
Розподіл газет в УСРР за мовами

мова	На 1. 1. 1926		На 1. 10. 1926	
	кількість	Тираж (тис.)	кількість	тираж (тис.)
російська	22	273,1	20	295,7
болгарська	1	5,0	1	4,3
українська	45	677,4	46	671,0
польська	2	5,6	2	3,6
молдавська	1	2,6	1	2,1
єврейська	2	13,5	2	12,6
німецька	1	8,0	1	8,0
Не вказано	2	8,0	2	7,2

Таблиця 8
Журнали України у 1925 році

Тип видання	Кількість	Укр. м.	Рос. м.	Інш. м.
Партійні, комсомольські	11	7	4	-
Громадсько-літературні	7	5	1	1
Ілюстративні	13	8	4	1
Юнацько-дитячі	9	6	2	1
Театральні	5	3	2	-
Робсількорівські	6	3	3	-
Кооперативні	10	8	1	1
Наукові	28	16	12	-
Профспілкові	7	5	1	1
Науково-популярні	8	5	3	-
Всього	104	66	33	5

Таблиця 9
Частота виходу республіканських газет
(на 01. 01. 1931 р.)

№	Назва газети	Періодичність	Тип видання
1.	<i>Комуніст</i>	щоденна	політ.-кер.
2.	<i>Вісті</i>	щоденна	рад.-кер.
3.	<i>Комсомолец України</i>	щоденна	комсом.
4.	<i>Пролетар</i>	щоденна	політ.-роб.
5.	<i>Всеукр. пролетарий</i>	щоденна	проф.-роб.
6.	<i>За соціаліст. перебудову</i>	щоденна	політ.-кер.
7.	<i>Червона Армія</i>	щоденна	червоно арм.
8.	<i>Коллективіст</i>	15 раз./міс.	проф.-колгосп.
9.	<i>Радянське село</i>	15 раз./міс.	політ.-колгосп.
10.	<i>Дер штерн</i>	15 раз./міс.	нац. (євр.)
11.	<i>Серп</i>	15 раз./міс.	нац. (болг.)
12.	<i>Соц дорф</i>	15 раз./міс.	нац. (євр.)
13.	<i>Дас нат дорф</i>	15 раз./міс.	нац. (нім.)

14.	<i>На зміну</i>	15 раз./міс.	дитяча
15.	<i>Торговий бюлетень</i>	15 раз./міс.	спец.
16.	<i>Молодий більшовик</i>	12 раз./міс.	комсом.
17.	<i>Красная Армия</i>	12 раз./міс.	червоно арм.
18.	<i>За культурну революцію</i>	12 раз./міс.	спец.
19.	<i>Глос млодзєжі</i>	12 раз./міс.	нац. (пол.)
20.	<i>Юнг штурм</i>	12 раз./міс.	нац. (євр.)
21.	<i>Юна творчість</i>	12 раз./міс.	нац. (болг.)
22.	<i>Сільськогосп. пролетар</i>	12 раз./міс.	профсп.-спец.
23.	<i>Оборона</i>	6 раз./міс.	червоно арм.
24.	<i>Зай трайт</i>	6 раз./міс.	нац. (євр.)
25.	<i>Войовничий безвірник</i>	6 раз./міс.	спец.
26.	<i>Укр. медробітник</i>	4 раз./міс.	спец.
27.	<i>Геть не-письменність</i>	3 раз./міс.	спец.
28.	<i>Кіно-газета</i>	3 раз./міс.	спец.
29.	<i>Літературна газета</i>	2 раз./міс.	худ.-літ.

Таблиця 10
Преса України на 1930 р.

№	Адмін. округ	всього	обласні	рай / сел.	рай / роб.	міські
1.	АМРР	5	2	3	-	-
2.	Харківський	11	-	10	-	1
3.	Артемівський	10	-	-	7	3
4.	Біло-церковськ.	4	-	4	-	-
5.	Бердичівський	9	-	8	1	-
6.	Вінницький	8	-	8	-	-
7.	Волинський	9	-	9	-	-
8.	Гуманський	5	-	5	-	-
9.	Дніпропетровс.	9	1		7	1
10.	Запорізький	6	-	6	-	-
11.	Зінов'ївський	3	-	2	1	-
12.	Київський	13	-	9	2	2
13.	Конотопський	5	-	5	-	-
14.	Кременчуцький	5	-	4	1	-
15.	Криворізький	3	-	1	2	-

16.	Лубенський	7	-	7	-	-
17.	Луганський	10	-	5	5	-
18.	Маріупольський	5	-	4	1	-
19.	Мелітопольськ.	6	-	5	1	-
20.	Миколаївський	4	-	3	1	-
21.	Одеський	9	1	6	1	1
22.	Полтавський	3	-	2	1	-
23.	Проскурівський	7	-	7	-	-
24.	Сталінський	6	1	3	1	1
25.	Сумський	5	-	5	-	-
26.	Херсонський	6	-	6	-	-
27.	Чернігівський	4	-	4	-	-
28.	Шевченківський	7	-	7	-	-
	Всього	183	5	145	26	9

Таблиця 11

Газета	Національна політика	Укр. історія та культура	Українська мова	Українізація / коренізація/
Кочегарка (Артемівськ)	28	11	3	-
Звезда (Дніпропетровськ)	26	7	-	1
Киевский пролетарий	31	18	5	3
Пролетар. правда (Київ)	53	12	9	5
Луганская правда	29	3	-	-
Диктатура труда (Сталіно)	29	4	2	3
Харьковский пролетарий	54	16	7	5

Джерела та література

Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) (м. Київ)

Фонд 27 – Народний комісаріат земельних справ УСРР
(Наркомзем УСРР)

Опис 11 (1930 р.)

1. Справа 1517 – Циркуляри Наркомзему УСРР та листування з питань пропаганди і преси. – 11.09.1930–31.12.1930.–1–142 арк.
2. Справа 1519 – Протоколи, плани та інші матеріали про проведення Дня урожаю та колгоспу. – 2.09.1930–22.10.1930.–1 – 50 арк.

Опис 12 (1931 р.)

3. Справа 1524 – Листування про винахідництво. Закон про винахідництво та технічну раціоналізацію (друковане видання). – 2.01.31 – 08.08.31.–1 – 72 арк.
4. Справа 1528 – Листування про видання сільсько-господарської періодичної літератури. – 16.09.1931–27.06.1932.–1–97 арк.
5. Справа 1535 – Кошторис сектору преси і пропаганди та листування про розподіл коштів на утримання музеїв, преміювання газет, доповіді дослідних установ. – 31.08.1931–25.03.1932.–1 – 91 арк.

Фонд 166 – Наркомат освіти УСРР (НКО УСРР, Наркомос УСРР, 1922–1938)

Опис 2 (1921–1922 рр.)

6. Справа 925 – Протоколи засідань губернських бюро в справах друку та листування з ними про організацію місцевих органів в справах друку. Списки видавництва та видань. – 8.08.1922–27.12.1922.–1–79 арк.

Опис 4 (1924–1925 рр.)

7. Справа 950 – Протоколи постанов комісії пленуму Укрголовнауки. – 27.12.1924–28.01.1925. – 1–69 арк.
8. Справа 964 – Плани робіт, доповіді, звіти та штати Центрального управління в справах друку (ЦУДруку), листування з секретаріатом Наркомосу УСРР про передплату періодичних видань, проходження цензури, встановлення реєстраційних збірників, продаж книг та інше. – 1.01.1924–31.12.1924. – 1–624 арк.
9. Справа 971 – Плани роботи, доповіді, відповідні записки та відомості про діяльність Одеського губвідділу у справах друку. Списки видань по Одеській області. – 7.01.1924–30.12.1924.–1 – 203 арк.

Опис 10 (1931–1932 рр.)

10. Справа 1408 – Протоколи засідань Комітету в справах друку при Раднаркомі УСРР та матеріали до них. – 8.01.1932–16.01.1932.–1–17 арк.

Фонд 257 – Всеукраїнський центральний комітет незможних селян

Опис 1 (1920–1933 рр.)

11. Справа 292 – Протоколи засідань президій сількомісій ЦК КП(б)У і Всеукраїнського Центрального комітету МОДР (копії).–13.01.1925–23.12.1925.–1–188 арк.

Фонд 318 – Управління народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР

Опис 1 (1927–1941 рр.)

12. Справа 1420 – Відомості про ріст книжкової та газетної продукції в СРСР. – 1939.–1–14 арк.

Фонд 539 – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР, 1925–1931)

Опис 2 (1924 р.)

13. Справа 1004 – Документи про контроль за реалізацією друкованої продукції громадськими організаціями (постанови, витяги з протоколів, відповідні записки, листування). – 18.04.1924–20.02.1925.–1–55 арк.

14. Справа 1027 – Документи про обстеження українізації апарату управління державних установ УСРР (протоколи, доповіді, відомості, листування).-1.04.1924-17.12.1924.-1-204 арк.
15. Справа 1075 – Документи про обстеження діяльності органів преси в УСРР (циркуляри, протоколи, доповідні записки, відомості, листування). – 1.01.1923-30.09.1924.-1-391 арк.

Опис 3 (1921-1931 рр.)

16. Справа 1361 – Документи про обстеження стану українізації Наркомосу УСРР (циркуляри, протоколи, доповідні записки, висновок, відомості, список, листування). – 13.06.1925-23.10.1925.-1-44 арк.
17. Справа 1362 – Документи про обстеження стану українізації державних і громадських організацій (циркуляри, протоколи, доповідні записки, висновок, відомості, список, листування). – 8.10.1925-23.12.1925.-1-8 арк.
18. Справа 1364 – Документи про обстеження стану українізації промислових підприємств, підвідомчих ВРНГ УСРР (циркуляри, протоколи, доповідні записки, висновок, відомості, список, листування). – 9.10.1925-1.01.1926. – 1-133 арк.
19. Справа 1369 – Документи про обстеження стану українізації Нарком'юсту УСРР (циркуляри, протоколи, доповідні записки, висновок, відомості, список, листування). – 21.06.1925-17.11.1925. – 1-20 арк.
20. Справа 1374 – Документи про обстеження стану українізації апарату і громадських організацій УСРР (циркуляри, протоколи, доповідні записки, висновок, відомості, список, листування). – 4.07.1925-1.12.1925. – 1-130 арк.
21. Справа 1417 – Документи про популяризацію друкованих видань серед сільського населення УСРР (протоколи, плани, доповідні записки, відомості, листування). – 16.02.1925-14.04.1925. – 1-21 арк.
22. Справа 1418 – Документи про випуск і реалізацію періодичних і неперіодичних видань (циркуляри, протоколи, доповідні записки, відомості, листування). – 29.02.1924-8.09.1925. – 1-109 арк.

23. Справа 1419 – Лист культурно-соціальної інспекції НК РСІ бюро Радпартвидавництва про розповсюдження періодичної преси. – 23.10.1925. – 1–2 арк.

Фонд 555 – Комітет у справах друку при РНК УСРР

Опис 1 (1927–1933 рр.)

24. Справа 1 – Документи про організацію тресту центральних газет УСРР (протоколи, доповідні записки, план, відомості, кошториси). Штати газетних видавництв. – 1927. – 1–176 арк.
25. Справа 32 – Протоколи засідань Комітету в справах друку Наркомторгу СРСР та матеріали до них. – 1930. – 1–80 арк.
26. Справа 35 – Документи про діяльність Комітету в справах друку при РНК УСРР з координації виробничої діяльності видавництв УСРР (наказ, циркуляри, протоколи, витяги з протоколів, доповідні записки, довідки, висновок, листування, списки). – 1930. 1–179 арк.
27. Справа 68 – Документи про реорганізацію системи розповсюдження преси в УСРР (циркуляри, положення, протоколи, витяги з протоколів, доповідні записки, листи, типові доповіді, кошторис, списки, акти, відомості). – 1930. – 1–163 арк.
28. Справа 87 – Документи про організацію Харківського газетно-книжкового технікуму та пересувні художні виставки, розподіл паперу між видавництвами УСРР (циркуляри, протоколи, резолюція, плани, доповідні записки, довідки, листи). – 1930. – 1–207 арк.
29. Справа 109 – Постанова та протокол засідання Комітету в справах друку при РНК УСРР. – 1931. – 1–133 арк.
30. Справа 117 – Проект положення про Комітет в справах друку при РНК УСРР від 31 грудня 1930 р. та документи про надходження та розподіл паперу між видавництвами, редакціями газет та іншими організаціями УСРР (постанови, циркуляри, протоколи, плани, доповідні записки, висновок, листування, відомості, таблиці). – 1931. – 1–116 арк.

31. Справа 120 – Документи про ріст загального обліку книжкової та газетної продукції УСРР, основні показники виконання п'ятирічного плану розвитку видавничої справи в УСРР (циркуляр, інструкція, протокол, довідки, листування, кошторис, відомості, таблиці). – 1931. – 1–231 арк.
32. Справа 125 Відомості про випуск газетної та журнальної продукції в УСРР у 1929 р. та книжкової продукції у 1931 році. – 1931. – 1–76 арк.
33. Справа 153 – Виробничі звіти редакції робітничої газети «Пролетар» за 1931 р. – 1931. – 1–46 арк.
34. Справа 157 – Виробничі звіти редакцій районних газет УСРР за 1931 рік. – 1931. – 1–181 арк.
35. Справа 171 – Документи про виконання планів випуску періодичних видань в УСРР (плани, контрольні цифри, списки, відомості, таблиці). – 1931. – 1–198 арк.
36. Справа 176 – Документи про виробничу діяльність видавництва та редакцій газет УСРР (звіти, пояснювальні записки, листування, відомості, таблиці). – 1932. – 1–112 арк.
37. Справа 186 – Документи про стан та заходи з поліпшення розповсюдження періодичних видань в УСРР (постанови, проекти постанов, циркуляри, положення, протоколи, витяги з протоколів, резолюції, плани, доповіді, листи, відомості, акти, таблиці). – 1932. – 1–31 арк.
38. Справа 187 – Документи про стан та заходи з поліпшення розповсюдження періодичних видань в УСРР (постанови, проекти постанов, циркуляри, положення, протоколи, витяги з протоколів, резолюції, плани, доповіді, листи, відомості, акти, таблиці). – 1932. – 1–246 арк.
39. Справа 188 – Документи про стан та заходи з поліпшення розповсюдження періодичних видань в УСРР (постанови, проекти постанов, циркуляри, положення, протоколи, витяги з протоколів, резолюції, плани, доповіді, листи, відомості, акти, таблиці). – 1932. – 1–81 арк.

40. Справа 233 – Документи про розширення штатів Комітету в справах друку при РНК УСРР (постанова, проект постанови, положення, проект положення, штатний розклад, таблиці). – 1932. – 1-60 арк.
  41. Справа 286 – Постанови та протоколи засідань Комітету в справах друку при РНК УСРР. – 26.08.1932–23.01.1933. 1-86 арк.
  42. Справа 300 – Документи про реорганізацію Комітету в справах друку при РНК УСРР, розширення його функцій, зміни положення та статуту (постанова, статут, висновок, довідка, листування, список, кошторис). – 1933. – 1-19 арк.
- Фонд 559 – Всесоюзна спілка сільськогосподарських колективів і її ліквідаком
- Опис 1 (1927-1933 рр.)*
43. Справа 157 – Протоколи засідань президії ВЦКНС. – 23.03.1929-3.06.1929.-1-59 арк.
  44. Справа 778 – Документи про організацію колгоспних багатотиражок на Україні (циркуляри, списки, листування). – 8.10.1931-29.04.1932. – 1-199 арк.
  45. Справа 779 – Листування з редакціями газет і журналів про організацію лекційної роботи, забезпечення колгоспів України матеріалами преси і організацію мережі сільських кореспондентів. – 1.08.1931-31.12.1931. – 1-70 арк.
  46. Справа 2439 – Циркуляри Укрколгоспцентру про організацію роботи колгоспних багатотиражок, план культурно-побутових заходів Укрколгоспцентру на період збиральної кампанії. – 22.11.1931-4.08.1932. – 1-116 арк.
  47. Справа 2442 – Документи про діяльність колгоспних багатотиражок, організацію громадського харчування і будівництво будинків колективіста (постанови, циркуляри, доповідні записки). – 12.11.1931-26.04.1932. – 1-235 арк.
  48. Справа 2443 – Листування з райколгоспспілками про наявність і організацію багатотиражок в колгоспах України. – 13.06.1931-4.01.1932. – 1-188 арк.

49. Справа 2445 – Документи про організацію передач короткохвильового колгоспного зв'язку про хід весняної посівної кампанії (інструкції, плани, бюлетені, листування). – 24.03.1931–6.06.1931. – 1–33 арк.
  50. Справа 2454 – Документи про підготовку колгоспів до святкування XIV річниці Жовтневої революції і Дня урожаю, ліквідацію неписьменності і організацію роботи колгоспних багатотиражок (циркуляри, розпорядження, листування). – 21.09.1931–29.10.1931. – 1–115 арк.
- Фонд 582 – Центральне статистичне управління УСРР (ЦСУ УСРР)
- Опис 1 (1920–1930 рр.)*
51. Справа 2620 – Звернення редакції газети «Коммунист» про збільшення тиражу та передплати на газету. – 2.04.1927–07.1927. – 1–3 арк.
  52. Справа 2685 – Матеріали про роботу редакційно-видавничого відділу ЦСУ за 1926–1927 роки. – 1927. – 1–128 арк.
  53. Справа 2686 – Наукові статті і статистичні таблиці, підготовлені до друку за 1924–1927 роки. – 1926–1927. – 1–246 арк.
  54. Справа 3661 – П'ятирічний план роботи редакційно-видавничого відділу ЦСУ УСРР на 1928–1933 роки. – 1928. – 1–11 арк.
  55. Справа 4331 – Листування з ЦК КП(б)У і Наркомсом УСРР про організацію при ЦСУ статистики преси і поточне обстеження установ народної освіти. – 10.01.1928–15.12.1928. – 1–18 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань
України (ЦДАГО України) (м. Київ)**

- Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України
- Опис 6 – Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У (1919–1955)*
56. Справа 163 – Протоколи №№ 62–81 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. – 4.01.1929–30.07.1929. – 1–158 арк.

57. Справа 281 — Протоколи №№ 98–104 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. — 3.01.1933–23.02.1933. — 1–221 арк.
  58. Справа 282 — Протоколи №№ 105–113 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. — 4.03.1933–29.04.1933. — 1–217 арк.
  59. Справа 284 — Протоколи №№ 110–132 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. — 3.07.1933–27.08.1933. — 1–230 арк.
  60. Справа 285 — Протоколи №№ 133–139 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. — 5.09.1933–25.10.1933. — 1–179 арк.
  61. Справа 442 — Протокол № 10 засідання Політбюро ЦК КП(б)У. — 20.11.1937–31.12.1937. — 1–146 арк.
  62. Справа 462 — Протоколи №№ 11–19 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. — 3.01.1938–25.03.1938. — 1–176 арк.
- Опис 20* — Документи відділів ЦК КП(б)У (1919–1955)
63. Справа 159 — Листування з Наркоматом освіти УСРР, Всеукраїнським видавництвом (Всевидав), редакціями газет, губернськими відділами преси, Укростою з питань народної освіти, створення національних секцій при Наркомосі і євсекції при Київській губнаросвіті, про роботу Воєнвидаву і редакцій газет, публікації матеріалів у пресі, надання допомоги музеям революції в створенні експозиції. Циркуляри ЦК РКП(б) і Наркомосу РСФРР про створення короткотривалих агітшкіл, резолюція по доповіді наркома освіти Г. Ф. Гринька про народну освіту в Україні. Лист письменника В. Блакитного в ЦК КП(б)У «З чого починати українізацію України». — 3.01.1920–29.12.1920. — 1–375 арк.
  64. Справа 333 — Циркуляри, інструкції, положення, тези ЦК РКП(б) про створення і роботу відділів агітації і пропаганди. Статут літературних колегій при органах преси. — 28.01.1920–27.02.1921. — 1–88 арк.
  65. Справа 618 — Протокол і витяги з протоколів, планових засідань Президії ВУЦВК. Заява і рапорт управляючого справами ВУЦВК в Президію ВУЦВК про суперечки з секретарем ВУЦВК. — 17.12.1920–7.12.1921. — 1–156 арк.
  66. Справа 753 — Листування з Радіотелеграфним агентством України про реорганізацію і роботу РАТАУ, про підготовку кадрів журналістів та інші питання. — 9.07.1921–16.12.1921. — 1–31 арк.

67. Справа 992 – Циркуляри, інструкції, положення ЦК КП(б)У про зміцнення комітетів незаможних селян, поліпшення побуту працівників міліції, створення при організаційно-інструкторському відділі ЦК КП(б)У Центрального бюро комуністичного студентства, розвиток дитячого комуністичного руху, боротьбу з дрібнобуржуазною ідеологією та інші питання. – 12.08.1922–21.09.1922. – 1–191 арк.
68. Справа 1447 – Циркулярні листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У про агітаційно-масову роботу. – 3.01.1922–26.10.1922. – 1–76 арк.
69. Справа 1453 – Витяги з протоколів засідань Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК КП(б)У з питань роботи Агітпропу ЦК і довідки про виконання ухвал ЦК КП(б)У. – 3.01.1922. – 29.12.1922. – 1–253 арк.
70. Справа 1515 – Циркуляри, телеграми, положення ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У про підвідділ преси ЦК РКП(б), створення друкованих органів на місцях, проведення дня партійно-радянської преси. – 26.01.1922–27.12.1922. – 1–307 арк.
71. Справа 1516 – Плани підвідділу преси ЦК КП(б)У, звіти про проведену роботу, списки губернських газет, короткі довідки і огляди матеріалів преси, протоколи засідань нарад редакторів центральних та місцевих газет. – 21.01.1922–15.12.1922. – 1–191 арк.
72. Справа 1519 – Плани підвідділу преси ЦК КП(б)У, звіти про проведену роботу, списки губернських газет, короткі довідки і огляди матеріалів преси. – 29.02.1922–25.12.1922. – 1–117 арк.
73. Справа 1763 – Протоколи, витяги з протоколів засідань редакційних колегій. – 24.12.1923–22.10.1923. – 1–34 арк.
74. Справа 1771 – Плани роботи, звіти, доповіді ЦК КП(б)У про роботу відділів і підвідділів Агітпропу. – 24.01.1923–24.12.1923. – 1–208 арк.
75. Справа 1847 – Протоколи нарад при підвідділі друку Агітпропу ЦК КП(б)У, звіти підвідділу преси про його діяльність. – 12.02.1924–31.12.1924. – 1–40 арк.

76. Справа 1848 –Листування з Державним видавництвом України, з видавництвом «Червоний шлях», кооперативним видавництвом «Пролетарий» про видання книг про В. І. Леніна, соціально-економічної та політичної літератури, видачі позики та інші питання. – 3.01.1924–26.12.1924. – 1–81 арк.
77. Справа 1849 – Протоколи, витяги з протоколів засідань редакційних колегій по видавництву журналу «Большовик». Звіти, доповіді, відомості видавництва «Комуніст». Листування про передплату на газети, збільшення тиражу газет. – 8.01.1924–30.12.1924. – 1–68 арк.
78. Справа 2011 – Циркулярні листи ЦК РКП(б), довідки, огляди Відділу преси ЦК КП(б)У про завдання преси, про видання газет, журналів в республіці. – 30.01.1925–25.12.1925. – 1–66 арк.
79. Справа 2012 – Витяги з протоколів засідань Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК КП(б)У з питань стану і роботи видавництв, редакцій газет, журналів, про створення органів друку мовою національних меншин. – 7.01.1925–21.12.1925. – 1–160 арк.
80. Справа 2013 – Листування з партійними, радянськими органами і установами, видавництвами газет про поширення газет. – 7.01.1925–30.12.1925. – 1–253 арк.
81. Справа 2016 – Стаття (доповідь) В. П. Затонського «Національне питання на Україні». Огляд (автор Д. З. Лебідь) про роботи В. І. Леніна, присвячені пресі.–1925. – 1–49 арк.
82. Справа 2248 – Копія листа Й. Сталіна на ім'я Л. Кагановича та інших членів Політбюро ЦК КП(б)У про бесіду з О. Шумським з приводу українізації і відповідь членів Політбюро Й. Сталіну. – 15.03.1926–20.12.1926. – 1–184 арк.
83. Справа 2255 – Статті секретаря ЦК КП(б)У т. Ф. Д. Корнюшина, заступника голови ЦК КП(б)У т. Д. З. Лебедя з національного питання на Україні. – 1926. – 1–69 арк.
84. Справа 2256 – Стаття Ю. Ларіна в журналі «Большевик». – 10.12.1926. – 1 –56 арк.

85. Справа 2257 — Стаття М. Хвильового «Україна чи Малоросія?». Відкритий лист академіка М. С. Грушевського до учасників його ювілейного вечора. — 3.10.1926. — 1-102 арк.
86. Справа 2258 — Статті Г. Лапчинського та В. Винниченка націоналістичного змісту. — 3.12.1926-24.01.1927. — 1-31 арк.
87. Справа 2259 — Стенограма наради при відділі преси ЦК КП(б)У працівників письменницьких організацій, редакцій газет, Інституту журналістики про розвиток української літератури. — 12.10.1926. — 1-92 арк.
88. Справа 2260 — Протоколи засідань комісії Оргбюро і відділу преси ЦК КП(б)У про розгляд бюджету преси, матеріальне становище газети «Радянське село». Резолюції нарад редакторів окружних газет при відділі преси ЦК партії. Доповідні записки, листи відділу преси в ЦК КП(б)У про українізацію преси, популяризацію постанов XIV з'їзду партії про стан юнацької преси. Копія листа М. Горького до А. Слісаренка про видання повісті «Мати». — 3.02.1926-25.04.1926. — 1-133 арк.
89. Справа 2261 — Доповідна записка Державного видавництва України в ЦК КП(б)У про його роботу за період з 1925 по 1926 роки. — 5.02.1926-7.08.1926. — 1-54 арк.
90. Справа 2486 — Резолюція VII конференції КПЗУ про націоналістичний ухил О. Шумського і М. Максимовича. — 2.01.1927-13.01.1927. — 1-141 арк.
91. Справа 2493 — Циркулярні листи ЦК КП(б)У про звдання преси в республіці, створення нових газет і журналів, витяги з протоколів Оргбюро, Секретаріату ЦК КП(б)У, листування з партійними органами, Наркомосом, видавництвами газет і журналів про стан видавничої роботи, перспективи її розвитку, партійне керівництво пресою. — 4.01.1927-31.12.1927. — 1-232 арк.
92. Справа 2698 — Витяги з протоколів засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки партійних, радянських органів, листування з видавництвами і редакціями республіканських і окружних газет про посилення їх діяльності, характер друкованого матеріалу, створення нових редакцій. — 9.01.1928-20.07.1928. — 1-181 арк.

93. Справа 2699 — Витяги з протоколів засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, довідки партійних і радянських органів, листування з видавництвами і редакціями газет про роботу преси, характер друкованих матеріалів, розширення тиражу газет і створення нових редакцій, підготовку Всеукраїнської наради робкорів, фінансове і матеріальне забезпечення та інші поточні питання. — 7.08.1928–10.01.1929. — 1–152 арк.
94. Справа 2924 — Доповідна записка ВУАН в ЦК КП(б)У про Всесоюзну конференцію істориків-марксистів, додатки до неї. — 6.01.1929–11.01.1929. — 1–7 арк.
95. Справа 3097 — Машинописний примірник брошури «Національна політика Радянської влади в епоху реконструкції, сутність і корені націоналістичних ухилів: хвильовизму, волобуїзму, шумськизму» (автор Турянський). — 1930. — 1–98 арк.
96. Справа 3106 — Доповідні записки, листи окружкомів партії, редакцій газет «Комуніст» і «Радянське село», РАТАУ в ЦК КП(б)У про ювілейні дати виходу газети «Вісті ВУЦВК», «Радянське село», роботу редакцій газет, організацію зустрічі кореспондентів закордонної преси. — 23.02.1930–6.12.1930. — 1–58 арк.
97. Справа 3110 — Доповідна записка ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про відкликання до Москви організатора масової роботи газети «Правда» на Україні А. С. Магіда. Заява А. С. Магіда про недоладності в роботі Харківської парторганізації. Листи окремих комуністів про дискредитацію парткерівництва з боку редакцій газет. — 15.02.1930–31.05.1930. — 1–57 арк.
98. Справа 4172 — Доповідна записка і проект рішення «Про стан українізації радянського апарату, професійних органів і навчальних закладів на Україні» за підписом А. Хвилі (питання підготовлене для обговорення на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У. — 11.11.1931. — 1–56 арк.
99. Справа 4183 — Постанови і циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, інформація партійних і радянських органів, листування з ДВУ, Комітетом в справах друку при РНК УСРР, редакціями газет, огляд листів. — 21.01.1931–2.12.1931. — 1–185 арк.

100. Справа 4184 – Постанови і циркулярні листи ЦК КП(б) У, довідки культпропвідділу і сектору преси ЦК КП(б) У міським і районним партійним комітетам, редакціям газет з питань керівництва робітничим рухом, висвітлення в пресі діяльності партосередків. Циркулярні листи відділу культури і пропаганди ЦК КП(б)У про піднесення ролі газет і якість опублікованих матеріалів. – 12.01.1931–27.12.1931. – 1–170 арк.
101. Справа 4185 – Доповідні записки, довідки позаштатних інструкторів сектору преси культпропвідділу про стан сількорівського руху, роботу редакцій газет. – 11.01.1931–29.08.1931. – 1–75 арк.
102. Справа 4186 – Стенограма (неповна) Всеукраїнської наради редакторів газет при культпропвідділі ЦК КП(б) У. – 22.02.1931–24.02.1931. – 1–241 арк.
103. Справа 4189 – Проект постанови ЦК КП(б)У і доповідна записка завідуючого культпропвідділом ЦК КП(б) У А. Хвилі про роботу журналу «Україна». Доповідна записка бригади по перевірці стану журналу «Прапор марксизму» в ЦК КП(б)У. Листування з редакціями журналів з питань їх роботи. Лист О. Шліхтера до редакції журналу «Літопис революції» з приводу статті В. Затонського «Із спогадів про українську революцію». Відкритий лист вченого архівіста Полтавського крайового держархіву М. О. Скрипнику з приводу його статті «За ленінську філософію». – 22.02.1931–24.02.1931. – 1–74 арк.
104. Справа 5298 – Лист ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У про видання творів Леніна українською мовою. Директивний лист ЦК КП(б)У, бюлетені культпропвідділу ЦК КП(б) У, доповідні записки «Союздруку», редколегій журналів про стан і роботу преси. – 9.03.1932–27.12.1932. – 1–73 арк.
105. Справа 5300 – Доповідні записки, бюлетені редакції «Радянське село» в ЦК КП(б)У про факти викривлення лінії партії при проведенні колективізації сільського господарства і хлібозаготівель. Листи колгоспників. – 26.03.1932–31.12.1932. – 1–89 арк.

106. Справа 5301 – Директивний лист ЦК КП(б)У редакторам обласних і районних газет про участь преси в боротьбі за хліб. Резолюція партзборів редакцій газети «Комуніст» про завдання осередку в зв'язку з рішеннями лютневого (1932) Пленуму ЦК КП(б)У. – 31.01.1931–27.12.1932. – 1–36 арк.
107. Справа 5302 – Огляд листів колгоспників з питань хлібозаготівель і копії анонімних листів, що надійшли до редакції газети «Вісті». – 27.03.1932–31.12.1932. – 1–62 арк.
108. Справа 5304 – Стаття Є. Гірчака про боротьбу з націоналістичною контрабандою на літературному фронті. – 1932. – 1–28 арк.
109. Справа 6199 – Звіт ЦК КП(б)У за період від XI до XII з'їздів КП(б)У. – 1933. -1 – 292 арк.
110. Справа 6205 – Лист одного з колишніх лідерів УСДРП письменника В. Винниченка в Політбюро ЦК КП(б)У на ім'я Сталіна про національне питання на Україні і міжнародне становище СРСР. – 15.09.1933. – 1–40 арк.
111. Справа 6214 – Доповідна записка заступника наркома освіти А. Хвилі в ЦК КП(б)У «Про стан українізації на мовознавчому фронті», лист викладача з м. Суми у зв'язку з доповіддю А. Хвилі на нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики партії стосовно української мови. – 24.04.1933–25.09.1933.-1–77 арк.
112. Справа 6216 – Постанови і циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, листування партійних, радянських, громадських організацій з питань роботи редакцій газет. – 1.01.1933–30.12.1933. – 1–178 арк.
113. Справа 6217 – Доповідна записка оргінстру ЦК КП(б)У в Секретаріат ЦК КП(б)У, довідки, інформація про роботу і стан партійно-політичних і молодіжних журналів. – 9.01.1933–11.12.1933. – 1–43 арк.
114. Справа 6218 – Листування з Партвидавком, обкомами, НКО УСРР, РАТАУ, довідки агітаційно-масового відділу ЦК КП(б)У про якість преси. – 12.01.1933–7.12.1933. – 1–176 арк.

115. Справа 6220 – Інформаційний огляд «Про окремі факти проявів націоналізму в літературі, критиці, театрі, музиці, образотворчому мистецтві та в літературних працях М. Скрипника» (за підписом Д. Галушка). – 14.08.1933. – 1–71 арк.
116. Справа 6438 – Лист ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постанови і циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, інформація культпропвідділу ЦК КП(б)У про стан і роботу центральних, обласних, міських газет, про зміст публікованих ними матеріалів. – 31.01.1934–28.06.1934. – 1–162 арк.
117. Справа 6439 – Постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки про стан і роботу центральних, обласних, міських газет, про зміст публікованих ними матеріалів. – 10.07.1934. – 29.12.1934. – 1–217 арк.
118. Справа 6634 – Довідки відділу партпропаганди і агітації ЦК КП(б)У про стан українізації в республіці. – 08.10.1935.–17.08.1935. – 1–133 арк.
119. Справа 6646 – Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постанови, директивні листи, доповідні записки, довідки, телеграми ЦК КП(б)У, обкомів партії, видавництва і редакцій про видання книг, журналів, газет, роботу Головліту УСРР, про стан поліграфічної бази. – 2.01.1935–17.08.1935. – 1–204 арк.
120. Справа 6647 – Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постанови, директивні листи, доповідні записки, довідки, телеграми ЦК КП(б)У, обкомів партії, видавництва і редакцій про видання книг, журналів, газет, роботу Головліту УСРР, про стан поліграфічної бази. –19.08.1936–30.12.1936. – 1–206 арк.
121. Справа 6840 –Доповідні записки, довідки, листування ЦК КП(б)У з ЦК ВКП(б), обкомами, райкомами, радянськими, господарськими органами, видавництвами, редакціями про видання газет і журналів, забезпечення їх папером, про журналістські кадри, роботу газетних видавництв, тематичну спрямованість періодичної преси, передплату. – 3.01.1936–28.05.1936. – 1–107 арк.

122. Справа 6841 – Постанови Оргбюро ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, листування КПВ ЦК КП(б)У, НКО УСРР, ДВУ з питань роботи журналів, видавництв, їх фінансове становище. Списки районних щоденних і багатотиражних газет України. – 11.06.1936–31.12.1936. – 1–254 арк.
  123. Справа 6842 – Доповідна записка директора видавництва «Комуніст» про будівництво нового комбінату «Комуніст». Матеріали до доповіді про роботу Українського інституту журналістики. – 11.05.1936. – 1–23 арк.
  124. Справа 6843 – Оглядові зведення по центральних газетах України, підготовлені відділом преси і видавництв для секретарів ЦК КП(б)У. – 2.01.1936–20.08.1936. – 1–65 арк.
  125. Справа 6844 – Зведення і огляди, список розсилання оглядів обласним газетам України, підготовлені відділом преси і видавництв ЦК КП(б)У. – 19.03.1936–20.08.1936. – 1–98 арк.
- Фонд 7 – ЦК ЛКСМУ
Опис 12 (1923–1941 рр.)
126. Справа 83 – Плани роботи відділу преси, друку, політпросвітроботи, нацменвідділу, інформстатвідділу, бюро Комдитруху ЦК ЛКСМУ. – 1.04.1926–2.11.1926. – 1–17 арк.
  127. Справа 195 – Стенограми засідань IV пленуму ЦК ЛКСМУ. – 20.12.1928. – 1–28 арк.
  128. Справа 197 – Стенограми засідань IV пленуму ЦК ЛКСМУ. – 20.12.1928. – 1–42 арк.
  129. Справа 376 – Телеграми ЦК ВЛКСМ і обкомів ЛКСМУ з питань організаційної і внутріспілкової роботи. – 10.05.1932–1.06.1932. – 1–13 арк.
  130. Справа 392 – Постанова бюро ЦК ЛКСМУ про викривлення в комсомольських організаціях Молдавії партійної лінії при проведенні хлібозаготівель і впровадженні заходів по їх ліквідації. – 20.04.1932. – 1–4 арк.

131. Справа 393 — Постанови ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, доповідні записки про участь комсомольських організацій в хлібозаготівлях, ремонті тракторів, розгортанні соцзмагання. — 25.07.1932–31.12.1932. — 1–53 арк.

**Державний архів Російської Федерації
(ДАРФ) (м. Москва)**

Фонд 6836 — Видавництво «Працівник лісу і землі» («Работник леса и земли»)

Опис 1 (1923–1931 рр.)

132. Справа 15 — Документи ЦК Спілки працівників землі і лісу ССРР (циркуляри, розпорядження, постанови, проекти постанов, рекомендації, листи, довідки, доповідні записки). — 1–502 арк.

133. Справа 22 — Листи селян до Президії ЦК Спілки працівників землі і лісу ССРР та редакції газети «Батрак» про настрої на місцях. — 1–158 арк.

134. Справа 26 — Документи ЦК Спілки працівників землі і лісу ССРР про політмасову роботу, листування з видавництвами та редакціями газет. — 1–257 арк.

Фонд 7676 — ЦК Спілки працівників сільськогосподарського машинобудування

Опис 7 — Відділ масової роботи, 1930–1932 рр.

135. Справа 140 — Звіти парткомів підприємств сільськогосподарського машинобудування про виконання планів забезпечення села технікою, звіти редакцій фабрично-заводських багатотиражок про забезпечення політосвітньої роботи на підприємствах та сільських округах. — 1–190 арк.

136. Справа 142 — Матеріали парткомів підприємств сільськогосподарського машинобудування про інтернаціональну роботу та виконання національної політики ЦК ВКП(б). — 1–296 арк.

137. Справа 144 — Матеріали про участь преси у проведенні Дня урожаю та колективізації. — 1–61 арк.

138. Справа 457 — Звіти парткомів підприємств сільськогосподарського будівництва про участь робітників у проведенні колективізації та забезпеченні виконання господарських кампаній. — 1–157 арк.

139. Справа 458 — Матеріали про огляд низової преси підприємств сільськогосподарського машинобудування у народногосподарських кампаніях, відомості про соціалізацію ленінградських підприємств з українськими заводами сільгоспмашбуду. — 1-183 арк.
- Фонд 7924 — ЦК Спілки працівників МТС і земельних організацій
- Опис 2 (1932-1933 рр.)*
140. Справа 69 — Матеріали про участь преси політвідділів МТС у розгортанні масових кампаній на селі. — 1-84 арк.
141. Справа 124 — Матеріали про участь преси політвідділів МТС у розгортанні масових кампаній на селі. — 1-169 арк.
142. Справа 125 — Матеріали про участь преси політвідділів МТС у розгортанні масових кампаній на селі. — 1-108 арк.

**Російський державний архів економіки
(РДАЕ) (м. Москва)**

Фонд 396 — Редакція «Крестьянской газеты»

Опис 4 (1926 р.)

143. Справа 121 — Матеріали про переслідування сількорів, ставлення селян до сількорів. — 1926. — 1-359 арк.
144. Справа 155 — Листи селян з скаргами на слабкість партійної роботи на селі. — 1926. — 1-236 арк.

Опис 5 (1927 р.)

145. Справа 34 — Зведення за листами селян про політичні настрої на селі, антагоністичне ставлення села до міста. — 1927. — 1-367 арк.

Опис 6 (1928 р.)

146. Справа 5 — Листи селян про машинізацію сільського господарства і ставлення селян до техніки. — 1928. — 1-314 арк.
147. Справа 30 — Листи селян про антагоністичне ставлення селян до робітників. — 1928. — 1-182 арк.
148. Справа 114 — Матеріали про політичні настрої на селі за листами селян. — 1928. — 1-492 арк.

Опис 7 (1929 р.)

149. Справа 5 – Політичні настрої на селі за листами селян. – 1929. – 1-146 арк.
150. Справа 7 – Матеріали сількорів про соціальне розширення на селі і взаємини між різними соціальними верствами. – 1929. – 1-212 арк.
- Фонд 3527 – Наркомат пошт і телеграфів СРСР (Наркомпоштель ССРР)

Опис 7 – Газетно-поштове управління, 1931-1940 рр.

151. Справа 5 – Положення про газетно-поштове управління Наркомату зв'язку ССРР. – 1932. – 1-19 арк.
152. Справа 6 – Директивні розпорядження газетно-поштового управління. – 1932. – 1-78 арк.

Опис 27 – Головне управління розповсюдження і експедицій, 1931-1955 рр.

153. Справа 3 – Статут і положення про «Союздруку» («Союзпечать»). – 1931. – 1-48 арк.
154. Справа 4 – Звіти українських відділень «Союздруку» про створення агентської мережі розповсюдження преси. – 1931. – 1-59 арк.
155. Справа 22 – Плани роботи на 1931 р. Українського сектору розповсюдження преси. – 1931. – 1-68 арк.
156. Справа 23 – Циркуляри, накази про розповсюдження преси в 1931 р. – 1-95 арк.

Фонд 7446 – Колгоспцентр ССРР і РСФРР (КГЦ ССРР)

Опис 2 (1927-1932 рр.)

157. Справа 457 – Матеріали про шефство профспілок і редакцій газет над заводами сільськогосподарського машинобудування. – 1931. – 1-361 арк.

Фонд 7927 – Комітет у справах друку при Наркомторзі СРСР

Опис 1 (1925-1931 рр.)

158. Справа 5 – Протоколи нарад при Комітеті у справах друку за 1926 рік. – 1926. – 1-190 арк.
159. Справа 6 – Накази, розпорядження, циркулярні листи Комітету у справах друку до видавництва та редакцій центральних та республіканських газет. – 5.09.1926-9.1927.-1-402 арк.

160. Справа 10 – Циркуляри, розпорядження Комітету у справах друку в питанні передплати та доставки центральних газет. – 28.12.1926–15.09.1927. – 1–251 арк.
161. Справа 24 – Протоколи засідання першого пленуму видавництва, матеріали з'їздів газетних і книжкових видавництв та підприємств по розповсюдженню преси. – 3.01.1927–8.01.1928. – 1–187 арк.

**Державний архів Вінницької області
(ДАВіО) (м. Вінниця)**

Фонд П-1 – Подільський губернський комітет КП(б)У
(губком КП(б)У)

Опис 1 (1920–1925 рр.)

162. Справа 23 – Циркуляри ЦК РКП(б) за підписами тт. Молотова, В. Куйбишева з питань: політосвітньої, організаційної, обліково-статистичної роботи. – 16.03.1923–28.03.1924. – 1–29 арк.
163. Справа 28 – Таємні та цілком таємні циркуляри ЦК КП(б)У з питань підведення підсумків внутріпартійної дискусії про постановку національного питання. – 2.01.1923–25.06.1924. – 208 арк.
164. Справа 1512 – Звіти про роботу і плани роботи агітпропвідділу Подільського губкому. – 10.01.1921–30.10.1922. – 1–79 арк.
165. Справа 1517 – Доповіді і звіти про роботу АПВ Подільського губкому. – 1.11.1923–10.07.1924. – 1–36 арк.
166. Справа 1519 – Плани роботи агітпропвідділу Подільського губкому КП(б)У, тези до 5-ї дивпартконференції про завдання агітаційно-пропагандистської роботи. 7.1924–16.06.1925. – 1–60 арк.
167. Справа 1521 – Циркуляри Агітпропу Губкому КП(б)У з питань: проведення агіткампаній і перевиборів рад, проведення широкої агітаційної роботи в прикордонних повітах, зміцнення зв'язку з РАТАУ. – 2.06.1921–12.11.1921. – 1–22 арк.
168. Справа 1524 – Циркуляри агітпропу, євсекції, польсекції Подільського губкому КП(б)У з питань роботи серед національних меншин. – 14.04.1923–14.05.1925. – 1–218 арк.

Фонд П-29 – Вінницький окружний комітет КП(б)У

Опис 1 (1923–1930 рр.)

169. Справа 12 – Персональна справа Романова Павла Тимофійовича. – 10.05.1924. – 1–10 арк.
170. Справа 43 – Звіти, листи і листування окружкому з питань видання, передплати і розповсюдження періодичної преси. – 15.06.1923–29.06.1923. – 1–42 арк.
171. Справа 172 – Звіти і листування окружного відділу народної освіти про стан українізації партійного і радянського апарату. – 14.01.1925–31.12.1925. – 1–420 арк.
172. Справа 223 – Політлисти окружного комітету про проведення масово-політичних кампаній, настрої населення в окрузі. – 02.1926–11.1926. – 1–57 арк.
173. Справа 371 – Постанови секретаріату, ухвалені безпротокульно (особлива папка). – 2.07.1928–5.12.1928. – 1–20 арк.
174. Справа 373 – Спецзведення ДПУ про факти порушення революційної законності, випадки бандитизму, економічне і політичне становище робітників та службовців та політичні настрої населення. – 1.01.1928–28.12.1928. – 1–226 арк.
175. Справа 426 – Статистичні звіти і довідки про стан мережі партійної освіти та українізації партійного та радянського апарату. – 1.05.1928–4.09.1928. – 1–63 арк.
176. Справа 429 – Листування окружного комітету з питань роботи редакцій газет, відповіді на критичні виступи і матеріали розслідування вбивства робітників. – 1.04.1928–18.12.1928. – 1–37 арк.
177. Справа 530 – Листування з питань роботи редакцій газет, протоколи нарад робітників і списки газетних працівників. – 3.01.1929–23.12.1929. – 1–43 арк.
178. Справа 624 – Інформація окружного комітету і рішення райкомів партії з питань утворення районних газет. – 26.01.1930–29.08.1930. – 1–412 арк.

Фонд П-31 – Могилів-Подільський окружний комітет ЦК КП(б)У

Опис 1 (1923–1930, 1935–1937 рр.)

179. Справа 180 — Директиви і листування ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, окружного комітету КП(б)У з райкомами партій, редакціями газет з питань періодичної преси. — 27.03.1926–13.12.1926. — 1–58 арк.
  180. Справа 190 — Доповідні записки, листування окружного комітету з питань культосвітньої роботи, поширення періодичної преси. — 22.05.1926–29.12.1926. — 58 арк.
  181. Справа 194 — Статті, опубліковані в журналах «Коммунист», «Партийная жизнь» про окружну парторганізацію. — 1926. — 1–49 арк.
  182. Справа 195 — Листування окружного комітету КП(б)У з ЦК КП(б)У з питання створення окружної газети «Селянська газета». — 13.01.1926–1.10.1926. — 1–98 арк.
  183. Справа 526 — Листування окружного комітету КП(б)У з питань преси. — 14.01.1929–7.12.1929. — 1–134 арк.
- Фонд П-33 — Тульчинський окружний комітет КП(б)У
Опис 1 (1923–1930 рр.)
184. Справа 439 — Протоколи окружної конференції робітників та міських зборів військкорів та юнкорів. — 21.03.1926–18.06.1926. — 1–122 арк.
  185. Справа 542 — Інформаційне зведення ЦК КП(б)У та альбоми діаграм про стан і розподіл кадрів. — 13.07.1927. — 1–61 арк.
  186. Справа 543 — Інформаційні зведення ЦК КП(б)У про настрої населення, листування з ЦК КП(б)У про створення газети «Червона Тульчинщина». — 1.02.1927–15.07.1927. — 1–48 арк.
  187. Справа 590 — Листування про роботу робітників. — 11.09.1927–21.12.1927. — 1–7 арк.
  188. Справа 818 — Звіт окружному комсомолу про роботу комсомольської організації на фронті культурної революції. — 1929. — 1–15 арк.
  189. Справа 998 — Директиви окружного комітету по агітпропу. — 8.01.1930–3.06.1930. — 1–88 арк.
- Фонд П-87 — Вінницький міський комітет комсомолу
Опис 1 (1921–1924, 1930–1941 рр.)
190. Справа 87 — Протоколи засідання секретаріату КСМ №№ 1–2, 3–13. — 31.01.1931–29.12.1931. — 1–56 арк.

191. Справа 141 — Звіт про роботу міськкому за період від II до III партійної конференції. — 1.06.1932. — 1 — 149 арк.
Фонд П-136 — Вінницький обком партії КП(б)У
Опис 6 (1932–1941 рр.)
192. Справа 7 — Звіти та інформація обкому КП(б)У про стан пропагандистської і масово-політичної роботи. — 1.04.1932–1.12.1932. — 1–42 арк.
193. Справа 29 — Звіти і листи райкомів партії і редакцій газет про роботу районних газет. — 8.02.1932–23.12.1932. — 1–126 арк.
194. Справа 30 — Протокол засідання обласної конкурсної комісії по низовій пресі. — 17.05.1932. — 1–12 арк.
195. Справа 31 — Списки редакторів і газетних працівників. — 1.03.1932–3.07.1932. — 1–30 арк.
- Фонд П-138 — Брошури, окремі видання та спогади старих комуністів про участь в соціалістичному будівництві
Опис 3 — Спогади (1923–1974 рр.)
196. Справа 280 — Автобіографія і спогади Хаїмсонової Фриди Абрамівни, співробітника газет «Робітнича газета», «Вінницька правда». — 1973. — 1–15 арк.
Опис 5 — Брошури, окремі видання
197. Справа 43 — Звіт про роботу Вінницького ОПК КП(б)У. — 10.1925–10.1926. — 1 — 47 арк.
198. Справа 53 — Резолюція X окружного з'їзду рад Могилів-Подільського округу. — 03.1927. — 1–36 арк.
199. Справа 68 — Звіт Вінницького ОПК IX окружній партконференції. — 05.1930. — 1–107 арк.
- Фонд Р-159 — Вінницьке видавництво газети «Червоний край»
Опис 1 (1923–1930 рр.)
200. Справа 34 — Листування з кореспондентами газети «Червоний край». — 1.07.1923–28.08.1923. — 1–56 арк.
201. Справа 36 — Листування редакції з сількорами та радянськими установами про критичні статті в газеті. — 04.1923–12.1924. — 1–184 арк.
202. Справа 69 — Листування з народним судом по розслідуванню фактів, надрукованих в газетних статтях. — 30.08.1926–1.04.1927. — 1–69 арк.

203. Справа 77 — Статут видавництва газети «Червоний край». — 1927. — 1–11 арк.

Фонд Р-324 — Вінницька міжрайонна контора сектору періодичних видань ДВУ

Опис 1 (1928–1931 рр.)

204. Справа 4 — Листування з ДВУ з питань передплати на періодичні видання. — 17.10.1928–28.09.1929. — 1–224 арк.

205. Справа 5 — Листування з ДВУ з питань передплати на періодичні видання. — 2.09.1925–31.09.1929. — 1–139 арк.

Фонд Р-521 — Подільське губернське відділення Всесоюзної професійної спілки працівників освіти (Робос)

Опис 1 (1920–1925 рр.)

206. Справа 76 — Відомості про стан службовців Подільської губернської секції друкарів. — 15.04.1922–17.12.1923. — 1–170 арк.

207. Справа 104 — Протоколи загальних зборів працівників преси, засідань губернського бюро, загально-міської конференції та інші матеріали. — 21.02.1923–21.06.1923. — 1–148 арк.

Фонд 953 — Подільський губернський відділ Всеросійської спілки робітників поліграфічної промисловості

Опис 1 (1921–1924 рр.)

208. Справа 1 — Протоколи засідань трійки по чистці спілки друкарів, списки працівників і службовців 1-ї державної типографії. — 7.01.1921–1.03.1922. — 1–33 арк.

209. Справа 27 — Циркуляри поліграфоб'єднання «Подільська преса». — 24.01.1923–22.12.1923. — 1–28 арк.

Фонд Р-1023 — Могилів-Подільська окружна інспектура народної освіти

Опис 3 (1923–1930 рр.)

210. Справа 14 — Матеріали про роботу Окрліту (циркуляри, розпорядження, листування). — 7.01.1929–29.12.1929. — 1–46 арк.

Державний архів Донецької області
(ДАДО)

Фонд 8 — Артємівський окружний комітет КП(б)У

Опис 1 (1926–1929 рр.)

211. Справа 268 – Документи бюро, секретаріату ОПК про партійно-масову роботу та її відображення в пресі (протоколи засідань, витяги з протоколів, листування, відомості). – 23.01.1926–15.05.1926. – 1–156 арк.
212. Справа 321 – Документи агітпропвідділу ОПК про стан окружної преси (відомості, довідки, анкети). – 4.04.1926–9.06.1926. – 1–32 арк.
213. Справа 427 – Документи засідань ОПК, про роботу газети «Кочегарка», її участь у господарсько-політичних кампаніях, про стан українізації преси на I.1927 року. – 3.01.1927–15.03.1927. – 1–69 арк.
214. Справа 487 – Документи засідань бюро про стан виховної роботи в низових партійних організаціях (протоколи засідань бюро, секретаріату, витяги з них, листування з партійними органами, редакціями газет). – 16.04.1927–15.06.1927. – 1–102 арк.
215. Справа 671 – Звіти про роботу виїзної редакції газети «Змичка» на селі. – 15.09.1929–25.10.1929. – 1–24 арк.
216. Справа 715 – Матеріали про роботу ОПК та окружних газет з робкорами. – 13.04.1929–28.12.1929. – 1–149 арк.
- Фонд 11 – Документи Маріупольського окружного комітету КП(б)У

Опис 1 (1927–1930 рр.)

217. Справа 259 – Матеріали бюро, секретаріату про участь преси у господарських кампаніях. – 20.12.1928–19.01.1929. – 1–28 арк.
218. Справа 344 – Звіти редакцій газет «Наша правда» і «Приазовский пролетарий» про роботу у колгоспному будівництві. – 21.10.1930–19.10.1930. – 1–185 арк.

**Державний архів Київської області
(ДАКО) (м. Київ)**

Фонд 10408 – Київський окружний комітет КП(б)У

Опис 1 (1926–1927 рр.)

219. Справа 23 – Резолюція пленуму окружного комітету партії 24–26 червня 1926 р. про результати виборів бюро осередків і райпарткомів. – 06.1926. – 1–12 арк.

220. Справа 25 – Документи засідань бюро окрпарткому та матеріали до них (протоколи, витяги з протоколів, доповідні записки, відомості, постанови. Проекти постанов). – 12.01.1926–15.02.1926. – 1–75 арк.
221. Справа 31 – Матеріали про переслідування робкорів та резолюція бюро про стан робкорівського руху в окрузі. – 16.02.1926–15.05.1926. – 1–21 арк.
222. Справа 44 – Документи бюро окрпарткому та матеріали до них, листування з ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, з редакціями республіканських та центральних газет про проведення політичних та господарських кампаній. – 16.04.1926–15.05.1926. – 1–84 арк.
223. Справа 49 – Доповідь відділу друку окрпарткому про керівництво пресою, видавництвами та робсількорівський рух (доповідач П. Кияниця), відомості про стан київських газет, доповідні записки, листування з редакціями. – 14.05.1926–30.05.1926. – 1–38 арк.
224. Справа 151 – Документи засідань секретаріату окрпарткому (протоколи засідань, витяги з них, супровідні матеріали, постанови, листи, відомості). – 20.09.1926–12.10.1926. – 1–121 арк.
225. Справа 153 – Листування бюро та секретаріату з газетою «Правда» у справі поглиблення висвітлення в пресі партійного, господарського, радянського і культурного життя Києва. – 24.09.1926–20.11.1926. – 1–45 арк.
226. Справа 164 – Документи секретаріату окрпарткому про агітаційно-масову роботу, про керівництво робсількорівським рухом. – 0.11.1926–10.12.1926. – 1–63 арк.
227. Справа 176 – Матеріали пленуму окрпарткому, постанови про затвердження редакторів «Пролетарської правди» (Шупак) та «Киевского пролетария» (Зільберберг), про зміцнення складу редакції «Киевского пролетария». – 27.01.1927–28.02.1927. – 1–89 арк.
228. Справа 177 – Матеріали про стан селянської преси в окрузі, постанова пленуму окрпарткому про стан селянської масової газети «Селянська правда». – 24.03.1927–15.04.1927. – 1–19 арк.

229. Справа 184 – Документи бюро про керівництво робітничою пресою, про стан газети «Киевский пролетарий», її участь у висвітленні партійного життя. – 18.01.1927–12.02.1927. – 1–24 арк.
230. Справа 187 – Документи бюро про керівництво молодіжною та селянською пресою, матеріально-технічну базу газети «Молодий більшовик». – 21.02.1927–20.03.1927. – 1–139 арк.

**Державний архів Луганської області
(ДАЛО) (м. Луганськ)**

Фонд П-34 – Луганський окружний комітет КП(б)У

Опис 1 (1926–1932 рр.)

231. Справа 279 – Циркуляри, листи, накази про листування ОПК з райпарторганізаціями та партосередками про організацію роботи у мережі комсомольської освіти, про перевибори редколегій стінгазет. – 4.01.1926–17.01.1926. – 1–416 арк.
232. Справа 280 – Листування Агітпропвідділу ОПК з АПВ ЦК КП(б)У, матеріали нарад при Агітпропвідділі ОПК. – 4.01.1926–27.12.1926. – 1–366 арк.
233. Справа 282 – Циркуляри, накази, листи Агітпропвідділу ОПК до редакцій газет «Червона Луганщина» та «Луганська правда». – 15.08.1927–12.12.1926. – 1–183 арк.
234. Справа 1116 – Вказівки, листи, листування з ЦК КП(б)У райкомів партії, редакцій газет і журналів про роботу органів преси, про роботу робсількорів. – 19.01.1930–26.01.1930. – 1–140 арк.

Фонд Р-584 – Луганське окружне відділення видавництва газети «Комуніст» – органу ЦК КП(б)У

Опис 1 (1924–1925 рр.)

235. Справа 2 – Листування з Державним видавництвом України про поширення і облік всіх друкованих видань. – 29.03.1925–18.11.1925. – 1–70 арк.
236. Справа 5 – Накази, циркуляри і розпорядження ДВУ. – 20.01.1926–12.10.1926. – 1–193 арк.

Фонд Р-1172 – Старобільська редакція районної газети «Степова комуна»

Опис 1 (1930 р.)

237. Справа 1 – Газета «Степова комуна» від 29.IV.1930 року і чорнові матеріали до неї. – 04.1930. – 1–55 арк.
238. Справа 2 – Газета «Степова комуна» від 20.V.1930 року і чорнові матеріали до неї. – 05.1930. – 1–112 арк.
239. Справа 3 – Газета «Степова комуна» від 10.VI.1930 року і чорнові матеріали до неї. – 06.1930. – 1–70 арк.

Фонд 629 – Редакція газети «Червона Луганщина» (орган ОПК КП(б)У)

Опис 1 (1928–1930 рр.)

240. Справа 2 – Листування з сількорами, читачами газети про публікацію матеріалів, надісланих до редакції, про розповсюдження «Червоної Луганщини» серед селян. – 19.12.1928–30.12.1929. – 1–37 арк.
241. Справа 3 – Протоколи нарад співробітників редакції, звернення Луганського ОПК, ОВК. – 23.01.1929–12.02.1929. – 1–34 арк.
242. Справа 4 – Листування з селянами хуторів та сіл Луганського округу про прийняття до лав сількорів. – 01.1929–12.1929. – 1–32 арк.
243. Справа 9 – Списки сількорів. – 1929. – 1–41 арк.
244. Справа 11 – Листування з редакціями газет та журналів країни, України про організацію райгазет, про виконання тримільйонного тиражу «Крестьянской газеты». – 17.01.1930–24.08.1930. – 1–52 арк.
245. Справа 12 – Статті та інформаційні повідомлення, поміщені у газеті. – 13.03.1930–6.08.1930. – 1–158 арк.

Фонд 585 – Луганське відділення видавництва газети «Комуніст»

Опис 1 (1924–1925 рр.)

246. Справа 1 – Положення про місцеві відділення видавництва «Комуніст», листування про передплату і доставку газет по району, поширення періодичних видань. – 10.1924–30.07.1925. – 1–309 арк.
247. Справа 2 – Доповідь про роботу Луганського відділення газети «Коммунист». Зведення про тираж і розповсюдження. – 10.02.1924–30.08.1925. – 1–36 арк.

Фонд 586 – Луганське відділення видавництва газет «Правда» та «Беднота», органів ЦК ВКП(б)

Опис 1 (1925–1929 рр.)

248. Справа 3 – Листування з видавництвами газет «Правда» і «Беднота», гірничими комітетами про укладання договору про передплату. – 3.01.1926–7.12.1927. – 1–151 арк.
249. Справа 5 – Циркуляри і протоколи нарад видавництва газет «Правда» і «Беднота» з редакціями журналів «Прожектор», «Більшовик». – 19.01.1927–19.12.1927. – 1–116 арк.
- Фонд 628 – Редакція суспільного педагогічного журналу «Радянська школа» при окружному відділенні народної освіти
- Опис 1 (1923–1930 рр.)*
250. Справа 2 – Листування з кореспондентами про вміщення в журналі статей. – 4.02.1925–1.10.1925. – 1–150 арк.
251. Справа 4 – Листування з установами народної освіти і кореспондентами про написання статей та передплату на журнал. – 3.10.1926–30.09.1928. – 1–223 арк.
252. Справа 9 – Листування з редакціями педжурналів, кореспондентами про написання статей і передплату, про тематичний план. – 4.09.1928–16.11.1929. – 1–80 арк.
253. Справа 11 – Листування з редакціями педжурналів, вищими навчальними закладами про написання статей і передплату. – 12.03.1929–4.10.1929. – 56 арк.
254. Справа 12 – Листування з постійними авторами, кореспондентами про написання статей, обговорення тематичного плану. – 01.1930–05.1930. – 1–39 арк.

**Державний архів Харківської області
(ДАХО) (м. Харків)**

Фонд 3 – Куп'янський окружний комітет КП(б)У

Опис 1 (1926–1930 рр.)

255. Справа 39 – Матеріали відділу преси ОПК, постанова пленуму ОПК «Про газети і сількорівський рух», доповідь т. Глінського «Про друк». – 12.01.1926–29.05.1926. – 1–58 арк.
256. Справа 40 – Документи засідань бюро ОПК у справах розповсюдження преси, передплати газети «Комуніст». – 12.05.1926–19.11.1926. – 1–201 арк.

257. Справа 41 – Документи засідань бюро ОПК, доповідь редакції газети «Праця» про роботу та перспективи робількорівського руху та стенограма обговорення. – 21.11.1926–29.12.1926. – 1–178 арк.
258. Справа 201 – Звіт редакції газети «Праця», постанова ОПК від 26 травня 1928 р. про стан українізації в пресі. – 9.05.1928–26.05.1928. – 1–91 арк.
259. Справа 305 – Документи засідань бюро та секретаріату ОПК та матеріали до них в справах агітаційно-пропагандистської роботи. – 2.04.1930–27.06.1930. – 1–79 арк.
Фонд 5 – Харківський окружний комітет КП(б)У
Опис 1 (1926–1931 рр.)
260. Справа 13 – Протоколи засідань бюро ОПК та матеріали до них у питанні про стан преси, діяльність редакцій газет «Селянин Харківщини», «Харьковский пролетарий», про стан робількорівського руху та керівництво ним. – 8.07.1926–18.12.1926. – 1–236 арк.
261. Справа 23 – Матеріали про поширення місцевої преси та газети «Комуніст». – 16.06.1926–12.09.1926. – 1–56 арк.
262. Справа 34 – Матеріали бюро ОПК про підготовку до Всесоюзної робількорівської наради, протокол спільного засідання робкорів «Правды» і редакції журналу «Рабоче-крестьянский корреспондент». – 18.06.1928–25.09.1928.–1 – 122 арк.
263. Справа 55 – Матеріали засідань бюро ОПК про стан газети «Комуніст», доповідь редактора Тарана, резолюція бюро. – 21.05.1929–11.06.1929. – 1–49 арк.
264. Справа 56 – Матеріали засідань бюро про стан роботи періодичної преси в окрузі (циркуляри, розпорядження, відомості, довідки). – 16.06.1929–28.08.1929. – 1–35 арк.
265. Справа 69 – Матеріали бюро про хід українізації в пресі, рішення ОПК про українізацію газети «Харківський пролетар». – 1.03.1930–5.04.1930. – 1–42 арк.
Фонд 69 – Харківський міський комітет КП(б)У
Опис 1 (1930–1931 рр.)

266. Справа 48 – Матеріали бюро ХМПК про стан газети «Харківський пролетар», скарги РСІ про розгляд робіт сількорівських матеріалів. – 1.09.1931–12.12.1931. – 1–342 арк.
267. Справа 62 – Матеріали засідань секретаріату ХМПК про стан фабрично-заводської преси. – 7.01.1932–9.03.1932. – 1–46 арк.
268. Справа 63 – Матеріали бюро ХМПК про підготовку кадрів для преси заводів і фабрик, постанови про участь низової преси фабрик і заводів у хлібзаготівельній кампанії. – 27.12.1931–31.12.1931. – 1–88 арк.
269. Справа 74 – Доповідні записки, звіти редакцій про матеріальний стан багатотиражних газет, постанова секретаріату ХМПК «Про бюджет фабрично-заводських газет». – 14.07.1932–11.08.1932. – 1–114 арк.
270. Справа 83 – Матеріали секретаріату ХМПК про організацію політосвітньої роботи серед робітників Харкова, постанова секретаріату ХМПК «Про керівництво фабрично-заводськими газетами» від 9 грудня 1932 р. – 10.10.1932–19.12.1932. – 1–105 арк.

Збірники документів

271. Декреты Советской власти. – Т. 1. 25 октября 1917–16 марта 1918 гг. /Ред. ком.: Г. Д. Обичкин и др. – М.: Госполитиздат, 1957. – 626 с.
272. Документи українського комунізму /Вступ. ст. І. Майстренка. – Нью-Йорк: Пролог, 1962. – 232 с.
273. История советской политической цензуры: Документы и материалы /Т. М. Горяева (сост.); Архив презид. Рос. Фед.; Гос. Архив Рос. Фед. – М.: «Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН)», 1997. – 672 с.
274. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. 1918–1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
275. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Ч. 1. – К.: Політвидав України, 1981. – 895 с.
276. КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. – М.: Политиздат, 1987. – 647 с.

277. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і рад. уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів: В 2 т. — Т. 1: 1917 — червень 1941 /Упоряд. З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко та ін. — К.: Держполітвидав УРСР, 1959. — 883 с.
278. Культурне будівництво в Українській РСР: 1917–1927: Зб. документів і матеріалів /Упоряд. В. М. Волковинський та ін. — К.: Наук. думка, 1979. — 666 с.
279. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 — черв. 1941: Зб. документів і матеріалів /Упоряд. В. М. Даниленко та ін. — К.: Наук. думка, 1986. — 415 с.
280. Литературний фронт: История полит. цензуры 1932–1941 гг.: Сб. док. — М., 1994. — 300 с.
281. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: В 2 ч. — К.: Наук. думка, 1994–1997.
282. О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении: Сб. док. и материалов / Сост. Л.С.Климанова. — М.: Мысль, 1972. — 635 с.
283. О пролетарской печати: Сб.(Статьи, речи, постановления)/ Сост. М.Драунов, И.Портянкин, А.Прямков. — М.: Партиздат, 1932. — 160 с.
284. Преса на Україні. — Харків: Пролетарий, 1925. — 106 с.
285. Про пресу: Марксист.-ленін. хрестоматія /Склали А. Земляний, М. Смородін. — Харків: Партвидав, 1932. — 312 с.
286. Решения партии о печати. 1918–1940. — М.: Госиздат, 1941. — 106 с.
287. Советская печать в документах. — М.: Мысль, 1961. — 216 с.
288. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Т. II /Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. — Б. м.: Сучасність. — 1983. — 420 с.

Статистичні збірники та довідники

289. Культурне будівництво Української РСР: Стат. довід. — К.: Вид-во ЦСУ УРСР, 1940.–203 с.
290. Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929). — Харків: Вид-во ЦСУ, 1930. — 256 с.

291. Періодичні видання УРСР (1918–1950). – Харків: Держвидав, 1956. – 112 с.
292. Печать СССР за 50 лет (1917–1967): Стат. сб. – М.: ЦСУ СССР, 1967. – 189 с.
293. Печать СССР за 40 лет (1917–1957): Стат. материалы. – М.: ЦСУ СССР, 1957. – 204 с.
294. Печать Советского Союза: Цифры и факты. – М.: Книга, 1966. – 11 с.
295. Печать Украинской ССР: Стат. табл. 1918–1953.–Харьков: Изд-во ЦСУ УССР, 1954. – 186 с.
296. Преса Української РСР: 1917–1966: Стат. довід. – Харків: Вид-во ЦСУ УРСР, 1967. – 196 с.
297. Преса Української РСР: 1918–1985: Стат. довід. /Уклад. Н. В. Погонець; Кн. палата УРСР ім. І. Федорова. – Харків: Вид-во ЦСУ УРСР, 1986. – 218 с.
298. Преса Української РСР 1918–1973: Наук.-стат. довід. – Харків: Вид-во ЦСУ УРСР, 1974. – 124 с.
299. Труд и профсоюзы на Украине: Стат. справ. 1921–1928 гг. – Харьков: Пролетарий, 1928. – 112 с.
300. УСРР в цифрах: Стат. довід. – Харків, Изд-во ЦСУ УССР, 1936. – 32 с.
301. Україна: Стат. щорічник ЦСУ УСРР. – Харків, 1926–1928.

Бібліографічні покажчики та довідники

302. Багрич М. І., Мазус Д. К. Періодичні видання УРСР, 1918–1950: Журнали: Бібліогр. довід. – Харків: Вид-во Кн. палати УРСР, 1956. – 462 с.
303. Газеты СССР. 1917–1960: Библиогр. справ.: В 5 т. /Ред. кол.: Ю. И. Фатурин и др. – М.: Изд-во ЦСУ СССР, 1970–1984.
304. Кузнецов И. В., Фингерит Е. М. Газетный мир Советского Союза: 1917–1970. – В 2 т. – М.: Изд-во МГУ, 1972–1976.
305. Періодичні видання УРСР, 1917–1960: Газети: Бібліогр. довід. /Упоряд. А. І. Козлова, Д. Х. Мазус та ін. – Харків: Вид-во Кн. палати УРСР, 1965. – 575 с.

Література

306. А було це так...: Згадують журналісти-ветерани. Вип. 2 /Упоряд. Г. І. Вартанов. — К.: Політвидав України, 1983. — 308 с.
307. Агуф М. Печать УССР 1917-1932. — Харків: Укргоснацмениздат, 1932. — 178 с.
308. Агуф М. Преса УСРР до XV роковин Жовтня. — Харків: Пролетар, 1932. — 156 с.
309. Алаторцева А. И. Журнал «Историк-марксист», 1926-1941 гг. — М.: Наука, 1979. — 287 с.
310. Алпатов В. Л. Языковая политика в СССР в 20-30-е годы: утопии и реальность //Восток. — 1993. — № 5. — С. 113-127.
311. Антоненко-Давидович Б. Збірка споминів, листів і малодоступних творів. — К.: Смолоскип, 1994. — 216 с.
312. Антоненко-Давидович Б. На шляху до легкої слави // Життя і революція. — 1928. — № 2. — С. 79-97.
313. Ахматов Л. За радянську літературу //Червоний шлях. — 1930. — С. 151-158.
314. Ахмедов Д. Н. Национальная печать в период нэпа // Вестн. Моск. ун-та. Сер.10. Журналистика. — 1988. — № 4. — С. 16-22.
315. Бакало І. Національна політика Леніна. — Мюнхен: Сучасність, 1974. — 211 с.
316. Бахтилова Т.И. Историческая периодика 20-30-х гг. как историографический источник //Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки: Межвуз. темат. сб. — Калинин, 1980. — С. 124-126.
317. Бачинський Ю. Большевицька революція і українці: Критич. замітки. — Берлін, 1928. — 136 с.
318. Березняк А. А. Становление массовой рабочей газеты: (Из опыта печати Донбасса и Криворожья 1921-1925): Автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.10 /Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. — М., 1979. — 21 с.
319. Білецький О. Про нашу прозу //Життя і революція. — 1926. — № 2. — С. 70-73.
320. Білецький О. Проза взагалі і наша проза 1925 р. //Червоний шлях. — 1926. — № 2. — С. 123-125.

321. Білінський М. Часописи Поділля (в межах УСРР): Іст. нарис з доби 1838–1927 рр. / Каб. виучування Поділля. — Вінниця, 1927–1928. — 32 с.
322. Білокінь С. Більшовизм: механіка тотального винищення населення // Сучасність. — 1998. — № 4. — С. 58–89.
323. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелозн. дослідж. / НАН України. Ін-т історії України. — К.: 1999. — 447 с.
324. Блакитний В. «Українізаційний курс» радвллади й східногалицькі патріоти // Вісті. — 1923. — 21 берез.
325. Блакитний В. Про радянську платформу... і рецепт утворення інтернаціональної культури // Вісті. — 1924. — 26 берез.
326. Блінда Л. В. Українізація та її роль в суспільно-політичному житті українського народу в 20-ті рр.: Канд. дис. ...іст. наук: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1992. — 210 с.
327. Блюм А. В. За кулисами «Министерства правды»: Тайная история цензуры 1917–1929. — СПб.: Гуманист. агентство «Акад. проект», 1994. — 216 с.
328. Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929–1953 гг. — СПб: Гуманист. агентство «Акад. проект», 2000. — 312 с.
329. Богушевский В. Газета на новом этапе. — М.: Госсоцэкономиздат, 1931. — 128 с.
330. Бондарчук П. М. Профспілки УСРР як об'єкт і суб'єкт українізації (1920-і рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецьк. держ. ун-т. — Донецьк, 2000. — 18 с.
331. Бондарчук П. М. Українізація профспілкового друку // Наук. зап. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 1999. — Вип. спец. — С. 26–34.
332. Борисенко М. Ставлення режиму до літературної дискусії 1925–1928 рр. в Україні // Пам'ять століть. — 1999. — № 1. — С. 111–116.
333. Бориско А. За більшовицькі кадри // Робсількор. — 1932. — №10. — С. 21–28.
334. Борисенко Е. Ю. Проблема украинизации во второй половине 1920-х годов и Л. М. Каганович // Славяноведение. — 2001. — № 5. — С. 3–13.

335. Борисенко Е. Ю. Украинизация 1920-1930-х годов в СССР в освещении современной украинской историографии // Славяноведение. — 1999. — № 5. — С. 68-76.
336. Бочковский О., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби. — Мюнхен: Укр. техн.-госп. ін-т, 1993. — 204 с.
337. Броніцька Т. Відділ державної статистики друку: становлення та розвиток // Вісн. Кн. палати. — 1998. — № 7. — С. 3-5.
338. Букач В. М. Національна політика в Україні (1921-1925): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 /Одес. ун-т ім. І. І. Мечнікова. — Одеса, 1994. — 23 с.
339. Букач В.М. Українізація преси та видавничої справи в 1921-1925 рр. //Історико-культурна спадщина людства і її вивчення при підготовці вчителів без відриву від виробництва: Тези виступів: Укр.-рос. наук.-метод. симпоз. — Одеса, 1992. — С. 10-12.
340. Бурлак Ф. Як просунути українську книжку і газету на село // Вісті. — 1924. — 28 травня.
341. Варава Т. В. Діяльність та науково-довідкові видання словникових комісій ВУАН (1918-1933): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.08 /НАН України. Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. — К., 2000. — 18 с.
342. Вашкевич М., Масляненко Д. Печать на стройке новой деревни. — Л.: Прибой, 1930. — 62 с.
343. Ващенко Г. Український ренесанс ХХ ст. — Торонто: На варті, 1953. — 80 с.
344. Ведміцький О. Літературний рух за доби реконструкції. — Харків: Плужанин, 1932. — 102 с.
345. Ведміцький О. Плуг: Етапи розвитку спілки пролет. письменників. — Полтава, 1933. — 29 с.
346. Вересовська Т. В. Видавнича та бібліографічна діяльність соціально-економічного відділу УАН-ВУАН (1918-1928) як джерело з історії науки: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.08 /НАН України. Нац. б-ка ім. В. Вернадського. — К., 1998. — 18 с.
347. Веритэ М. Г., Литвин Л. Б. Печать СССР в первой пятилетке. — М.; Л.: Соцэкгиз, 1933. — 68 с.

348. Верменич Я. В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми.: Канд. дис. ...іст. наук: 07.00.01 /Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1993. — 194 с.
349. Верменич Я. В. Політичні наслідки і уроки політики українізації 20–30-х рр. //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика /Ін-т історії НАН України. — К., 2001. — Вип. 4. — С. 288–308.
350. Верменич Я. В., Бачинський Д. В. Українізація: походження і зміст поняття //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 140–156.
351. Верменич Я. В., Слюсаренко А. Г. Політика коренізації в Україні (20–30-ті рр.): досвід і уроки //Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії і джерелознавства. — К., 1993. — С. 33–44.
352. Вертинский Н. С. Газета в России и в СССР. — М.: Соцэкгиз, 1931. — 51 с.
353. Виконати всі постанови про українізацію //Вісті ВУЦВК. — 1928. — 22 верес.
354. Винниченко В. Щоденник. 1921–1925. — Т. 2. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. — 700 с.
355. Височенко А. СССР без маски. — Буенос-Айрес: Укр. вид-во «Перемога» 1951. — 200 с.
356. Вишня О. Газетна мова // Червона преса.-1927. — №3-4. — С. 21–22.
357. Вишня О. Конфуз // Червона преса -1926.-№10.-С. 27.
358. Владимиров К. Увага — друку //Червона преса. — 1931. — №12. — С.8–9.
359. Возняк Т. Тексти та переклади. — Харків: Фоліо, 1998. — 666 с.
360. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 46-53; № 3. — С.51-64.
361. Володин С. А. Печать на новом этапе. — М.: Госиздат, 1930. — 48 с.
362. Вопросы печати (Из организационного отчета ЦК РКП(б) XIV съезду. Доклад В.Молотова) // Красная печать. — 1926. — № 1-2. — С.12-15.

363. Гадзінський В. На безкровному фронті: Уваги до укрлітдискусії. — Харків: Село і місто, 1926. — 72 с.
364. Гаєвський С. Механізація мови // Життя і революція. — 1926. — № 1. — С. 71-76.
365. Гаєвський С. Українізація і український правопис // Життя і революція. — 1925. — № 8. — С. 49-54.
366. Газети Радянської України 1921-1925 рр.: (За матеріалами газ. фондів ЦНБ АН УРСР): Каталог / Упоряд. Л. Пахуча, О. Лук'ячук, І. Сіра. — К., 1981. — 228 с.
367. Газети Радянської України 1926-1929 рр. у фондах ЦНБ АН УРСР): Каталог / Упоряд. Л. Пахуча, О. Лук'ячук, І. Сіра. — К., 1985. — 305 с.
368. Газеты Украины: (Из отчета отдела печати ЦК КП(б) У к IX съезду КП(б)У // Красная печать. — 1926. — № 1/2. — С. 63-68.
369. Галій Н., Новицький Б. Геть маску!: Нац. політика на Рад. Україні в світлі документів. — Львів; Прага, 1934. — 127 с.
370. Галушка Д. Лицарі зради // Червоний шлях. — 1934. — №2-3. — С.19-21.
371. Ганцов В. Проблеми розвитку нашої газетної мови // Життя і революція. — 1924. — №8. — С. 61-62.
372. Ганцов В. Шляхи розвитку української літературної мови // Життя і революція. — 1925. — №12. — С.51-53.
373. Гірчак Є. III з'їзд КПЗУ // Більшовик України. — 1928. — № 20. — С. 109-120.
374. Гірчак Є. Дещо про західноукраїнські справи // Більшовик України. — 1928. — № 9/10. — С. 92-113.
375. Гірчак Є. Платформа українського націоналізму // Більшовик України. — 1928. — № 6. — С. 29-43.
376. Гірчак Є. Ф. На два фронти в боротьбі проти націоналізму: 3б. ст. 1926-1931. — Харків: Пролетар, 1932. — 348 с.
377. Гладкий М. Дещо про нашу провінційну пресу українською мовою // Більшовик.-1923.-22, 23 серп.
378. Гладкий М. Культура українського слова // Більшовик. — 1924. — 31 січн.
379. Гладкий М. Лексика наших газет // Червона преса. — №6. — С. 20-24; №7. — С. 69-74.

380. Гладкий М. Мова нашої преси // Червона преса. — 1927. — №3-4. — С.26-30.
381. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства //Життя і революція. — 1928. — № 11. — С. 128-134; № 12. — С. 139-156; 1929. — № 1. — С. 159-167; № 3. — С. 131-140; № 5. — С. 99-108; № 6. — С. 92-100.
382. Гладкий М. Проблема культури українського слова // Життя і революція. — 1927. — № 4. — С. 123-124.
383. Гладкий М. Синтаксиса нашої газетної мови // Життя і революція. — 1927. — №8-9. — С.59-63.
384. Гладкий М. Справа популяризації наукового знання // Життя і революція. — 1927. — № 2. — С. 200-208.
385. Гладкий М. Стабілізація української мови //Життя і революція. — 1927. — № 4. — С. 70-78.
386. Гладкий М. Шляхи розвитку української літературної мови //Життя і революція. — 1925. — № 12. — С. 105-108.
387. Голубенко П. Хвильовий і Шпенглер //Сучасність (Мюнхен). — 1963. — Ч. 5. — С. 53-60.
388. Горбань Т. Ю. Українознавство в контексті національно-культурного відродження (1918-1928): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.05 /НАН України. Ін-т нац. відносин і політології. — К., 2000. — 24 с.
389. Гординський Я. Літературна критика підсоветської України. — Львів; Київ, 1939. — 132 с.
390. Горпиненко И. П. К вопросу о современной историографии «Правды» и газет Украины //Вестн. Харьков. ун-та. — 1982. — № 235. — С. 109-112.
391. Горський В., Лисий І. На шляху до себе //Укр. гуманітар. огляд. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 101-102.
392. Гриневич Л. В. Журнал «Вісті ЦК КП(б)У» (1921-1930) як джерело проведення коренізації в Україні //Історико-географічні дослідження на Україні /НАН України. Ін-т історії України. — К., 1992. — С. 173-186.
393. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної укр. нації: ХІХ-ХХ ст. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.
394. Гришко В. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923-1933) //Сучасність (Мюнхен). — 1978. — Ч. 12. — С. 56-81.

395. Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна. — 1926. — №4. — С.112-114.
396. Гуменюк М. П. Журнал «Бібліологічні вісті» (1923–1930) // Книгознавство та бібліографія. — К.: Книга, 1983. — С. 75–81.
397. Гус М. Інформация в газете. — М.: Госиздат, 1930. — 102 с.
398. Даниленко В. М. Згортання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-політичному житті радянської України в 30-ті рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 1996. — Вип. 2. — С. 96–116.
399. Даниленко В. М. Посилення адміністративних начал в організації культурного життя в Україні в 20–30-і рр. та його наслідки // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. — К., 1993. — С. 45–69.
400. Даниленко В. М. Українізація 1920-х рр. і сьогодні // Другий міжнародний конгрес україністів: Львів, 22–28 серп. 1993 р. — Львів, 1994. — С. 67–70.
401. Даниленко В. М. Українізація: здобутки і втрати // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — Вип. 2. — С. 79–91.
402. Даниленко В. М., Бондарчук П. М. Крах політики українізації і голод 1932–1933 рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф.: Київ, 28 листоп. 1998 р. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 51–62.
403. Даниленко В. М., Верменич Я. В. Троянський кінь «українізації» // Віче. — 1997. — № 5. — С. 145–162.
404. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — 342 с.
405. Дашкевич Я. Р. «Бібліологічні вісті» — ідеї та люди // Книжник. — 1992. — № 1. — С. 23–24.
406. Дашкевич Я. Р. Політичне ошуканство чи провокація?: Крах українізації 20–30-х рр. // Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе. — К., 1993. — С. 78–88.

407. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. — 1990. — № 8. — С. 55-64.
408. День преси у Харкові // Вісті . — 1927. — 6 травн.
409. Диманштейн С. Проблемы национальной культуры и культурного строительства в национальных республиках // Вестник Коммунистич. акад. — 1929. — № XXXI. — С. 122-124.
410. Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917-1918 рр. як історичне джерело. — К.: Наук. думка, 1967. — 146 с.
411. До підсумків перепису // Життя і революція. — 1927. — №2. — С.33-35.
412. Довгань К. На давніх позиціях: Про сучасну українську літературну мову // Життя і революція. — 1927. — № 5. — С. 265-266.
413. Доленго М. Соціальні мотиви в українській поезії останніх двох років // Культура і побут. — 1926. — №38. — С.3.
414. Донцов Д. Микола Хвильовий // Сучасність (Мюнхен). — 1973. — Ч. 5. — С. 75-94.
415. Донцов Д. Московська отрута.— Торонто, 1955. — 292 с.
416. Донцов Д. Що таке «українізація» України? // Літературно-Науковий Вісник. — 1929. — №12. — С. 56-78.
417. Дорошкевич О. Літературний рух на Україні в 1924 році // Життя і революція. — 1925. — №3. — С.61-68.
418. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938) / Ін-т історії України НАН України. — К., 2001. — 304 с.
419. Єфремов С. За рік 1912-й: Ст., фейлетони, замітки. — К., 1913. 312 с.
420. Єфремов С. Щоденники 1923-1929. — К.: ЗАТ «Газ. «Рада», 1997. — 848 с.
421. Животко А. Історія української преси / Упоряд. М.С. Тимошик. — К.: Наук.-видав. центр «Наша культура і наука», 1999. — 380 с.
422. Животко А. Історія української преси. — Мюнхен, 1989/1990. — 336 с.
423. Жуков Ю. Люди 30-х. — М.: Правда, 1979. — 302 с.

424. Загрецький М. В боротьбі з якими дрібнобуржуазними українськими націоналістичними партіями КП(б)У забезпечує перемогу пролетарській революції на Україні // Більшовик України. — 1933. — №7-8. — С.73-80.
425. Загул Д. З історії української мови: Про кн. М. Сулими // Життя і революція. — 1925. — № 11. — С. 50-55.
426. Зайцев Ф. Антипартійна робота опозиції на Україні // Більшовик України. — 1927. — №11. — С.52-60.
427. Затонський В. П. Дещо про українізацію // Комуніст. — 1924. — 5 верес.
428. Затонський В. П. До радянського вчителя // Рад. освіта. — 1923. — № 1. — С. 7.
429. Затонський В. П. З питань національної політики // Більшовик України. — 1933. — № 9/10. — С. 107-117.
430. Затонський В. П. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. — 1927. — № 6. — С. 9-32.
431. Затонський В. П. Національна проблема на Україні: (Доп. на пленумі ЦК ЛКСМУ, черв. 1926). — Харків: ДВУ, 1926. — 64 с.
432. Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. — Харків: Партвидав, 1934. — 64 с.
433. Затонський В. П. На фронтах національної культури, або «Де той правий, де лівий бік» // Вісті. — 1929. — 7 листоп.
434. Затонський В. П. Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України. — 1933. — № 13/14. — С. 34-51.
435. Затонський В. П. Чергове завдання // Червоний шлях. — 1927. — № 1. — С. I-IX.
436. Земляний А. Більшовицьке газетознавство та боротьба на два фронти // Червона преса. — 1932. — № 11. — С. 11; № 12. — С. 20.
437. Земляний А. За ленінську партійність та більшовицьку непримиренність нашої преси // Червона преса. — 1931. — № 2. — С. 6.
438. Земляний А. Проти буржуазних та опортуністичних теорій в газетознавстві. — Харків: Пролетар, 1931. — 91 с.

439. Земляний А. Проти перекручень ленінської науки про пресу //Червона преса. — 1931. — № 1. — С. 22.
440. Земляний А. Сюди вогонь марксистської критики // Червона преса. — 1931. — № 14/15. — С. 4.
441. Земляний А. та ін. Дати більшовицьку відсіч опортуністичній ревізії науки Маркса-Леніна-Сталіна про пресу //Червона преса. — 1931. — № 35. — С. 1-3.
442. Земляний А., Смородін М. Про пресу: Марксист.-ленін. хрестоматія. — Харків: Пролетар, 1932. — 263 с.
443. Зражевская Н. И. Методологические проблемы литературоведения в журнале «Критика» (1928–1940 гг.): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.01.08 /АН УССР. Ин-т лит. им. Т. Шевченко. — К., 1991. — 19 с.
444. Зражевська Н. Журнал «Критика» і загальнометодологічні проблеми літературознавства 30-х рр. //Слово і час. — 1991. — № 8. — С. 34-41.
445. Ингулов С. Критика не отрицающая, а утверждающая // Красная нива. — 1928. — №19. — С.7-11.
446. Исключить всякие упоминания...: Очерк истории сов. цензуры /Сост. Т. М.Горяева. — Мн.: Старый «Свет-Принт»; М.: Время и место, 1995. — 334 с.
447. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення // Бібліол. вісті. — 1923. — № 3. — С. 21-23.
448. Ігнатієнко В. Про стан і завдання преси СРСР //Бібліол. вісті. — 1923. — № 4. — С. 82.
449. Ігнатієнко В. Рец. на кн.: Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917-1921 рр. Праці Одеської ЦНБ. Розвідка проф. С. Рубінштейна. — Одеса, 1929 //Бібліол. вісті. — 1930. — № 2. — С. 92-94.
450. Ігнатієнко В. Рец. на кн.: Часописи Поділля: Іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газ. на Україні (1776-1926) та 10-ліття існування УСРР. — Вінниця, 1927/1928 //Бібліол. вісті. — 1928. — № 1. — С. 148-150.
451. Ігнатієнко В. Українська преса в 1922 р. //Бібліол. вісті. — 1923. — № 1. — С. 5-12.
452. Ігнатієнко В. Українська преса: 1816-1923. — Харків: ДВУ, 1926. — 76 с.
453. Інструкція сількоріві. — Б. м.: Рад. село, 1926. — 40 с.

454. Історія партійно-радянської преси України. — К.: Політвидав, 1989. — 304 с.
455. Історія української преси: Хрестоматія / Упоряд. В. Тимошик. — К.: Вища школа, 2000. — 480 с.
456. Каганович Л. Розлам КПЗУ і національна політика КП(б)У // Більшовик України. — 1928. — № 6. — С. 12–21.
457. Каганович Л. М. Українізація партії і боротьба з ухилом: (Із доп. на X з'їзді КП(б)У (листоп. 1927)) // Вісті. — 1927. — 27 листоп.
458. Каганович Н. Визнаю свої помилки: (Лист до редакції) // Червона преса. — 1931. — № 17. — С. 24.
459. Каганович Н. Газетна публіцистика // Червона преса. — 1930. — № 19. — С. 21–24.
460. Каганович Н. Матеріал // Червона преса. — 1930. — № 21. — С. 22–24; № 22/23. — С. 28–32.
461. Каганович Н. Мова газети // Червона преса. — 1930. — № 15. — С. 22–24.
462. Каганович Н. Тема // Червона преса. — 1930. — № 20. — С. 21–24.
463. Капустянський І. Широким шляхом // Бібл. вісті. — 1928. — №4. — С.6–9.
464. Капцан М. Що показав набір до ВУКІЖу // Червона преса. — 1933. — №23. — С.27–28.
465. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–1930-х років: Соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. — 176 с.
466. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). — К.: Наук. думка, 1991. — 96 с.
467. Квиринг Э. И. Национальный вопрос: Из докл. на VIII Всеукр. конф. // Коммунист. — 1924. — 14 мая.
468. Квиринг Э. И. Оппозиция национальная // Коммунист. — 1924. — 2 февр.
469. Квіт С. М. Дмитро Донцов і «Літературно-Науковий Вісник» («Вістник») на тлі розвитку української літератури і журналістики 20–30-х років. Ідеологічні, естетичні та організаційні принципи: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2000. — 36 с.

470. Кирилок Є. Ленінове вчення про два шляхи капіталістичного розвитку в застосуванні до історії української літератури // Життя і революція. — 1933. — № 10. — С. 76–84.
471. Кіззон В. Видавнича діяльність державних суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. — К., 1994. — 22 с.
472. Кімчиназ К. До мовної проблеми в Донбасі // Культура і побут. — 1925. — 15 листоп.
473. Клим. Українізація преси і робкор // Червона преса. — 1925. — №1. — С.42-43.
474. Кіміненко І. Робота сільських організацій і здобутки сількорів. — Х.: Вид-во газ. «Рад. Село», 1927. — 30 с.
475. Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку українського суспільства / Укр. акад. друкарства; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. — Львів: Фенікс, 1995. — 104 с.
476. Коваленко Б. Первый призыв. — Харьков, 1928. — 28 с.
477. Коваленко М. «Більшовик України» // Червона преса. — 1931. — № 19. — С. 10–11.
478. Коваль Т. В. Журнали України 1917–1928 рр. у фонді Національної бібліотеки як історико-книгознавче джерело: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України. Нац. б-ка ім. В. Вернадського. — К., 1998. — 16 с.
479. Ковальчук Г. Журнал УНІКу «Бібліологічні вісті» // Бібл. вісн. — 1997. — № 2. — С. 26–28.
480. Колесник П. До питання про стиль соціалістичного реалізму // Життя і революція. — 1933. — № 1. — С. 141–148.
481. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Історич. нарис. — К.: Наук. думка, 1970. — 172 с.
482. Кондрагюк В. О., Зайцев О. Ю. Україна в 20–30-х рр. ХХ ст.: Сусп.-політ. життя ХХ ст. / Укр. держ. лісотехн. ун-т. — Львів, 1993. — 72 с.
483. Коновець О. Ф. Науково-просвітницька преса України ХІХ — першої третини ХХ ст.: Історія. Теорія. Практика: Автореф. дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.10 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. — К., 1994. — 39 с.

484. Копотиенко И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917-1925). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1978. — 84 с.
485. Королевич Н., Лазебний Л. Прекрасно редагований журнал //Книжник. — 1992. — № 1. — С. 22-23.
486. Косіор С. В. Боротьба за ленінську лінію в національному питанні: Із доп. на XI з'їзді КП(б)У //Комуніст. — 1930. — 16 черв.
487. Косіор С. В. До п'ятих роковин українізації «Комуніста»: До всіх райпарткомів, міських парткомів та Молдавського обкому КП(б)У //Комуніст. — 1931. — 17 трав.
488. Косіор С. В. Національно-культурне будівництво: 3 доп. на XI з'їзді КП(б)У //Комуніст. — 1930. — 16 черв.
489. Косіор С. В. Партія та національно-культурне будівництво на Україні //Критика. — 1930. — № 6. — С. 3-24.
490. Косіор С. В. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні: (3 доп. на об'єд. пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 20 листоп. 1933 р.) //Червоний шлях. — 1933. — № 8/9. — С. 266-272.
491. Косіор С. В. Про боротьбу з націонал-ухилами: Доп. на об'єд. пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У //Життя і революція. — 1933. — № 11/12. — С. 96-130.
492. Костенко А. За кулісами //Життя і революція. — 1933. — № 6. — С. 85-90.
493. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: Пер. з англ. — К.: Смолоскип, 1995. — 508 с.
494. Костюк Г. Теорія і дійсність: До пробл. вивч. теорії, тактики і стратегії більшовиків у нац. питанні: Іст.-критич. нарис. — Мюнхен: Сучасність, 1971. — 140 с.
495. Костюк Ю. Трибуна селекційної станції СВУ // Червоний шлях. — 1930. — №5-6. — С.158-165.
496. Косяк О. Про літературну пошесть // Життя і революція. — 1928. — №10. — С.169-171.
497. Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-1930 рр.: Історіографія: Автореф. дис. ...дра іст. наук: 07.00.06 /Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 37 с.

498. Коцюбинська М. Корозія таланту //Рад. літературознавство. — 1989. — № 11. — С. 46–58.
499. Кошелівець І. Початки українізації //Сучасність. — 1972. — Ч. 1. — С. 63–76.
500. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 423 с.
501. Кравченко І. Олесь Гончар і міф про нього //Всесвіт. — 1998. — № 11. — С. 136–139.
502. Кревецький І. Перша газета на Україні «Gazette de Leopol» з 1776 р. //Бібліол. вісті. — 1926. — № 4. — С. 5–15.
503. Крикуненко В. Міст до Атлантиди: (Про видання укр. періодич. видань в 20–30-і рр. в СРСР) //Літ. Україна. — 1990. — 10 трав.
504. Криницький Д. Незаменимое оружие. Сельская низовая печать и осенняя кампания. — М.: Изд-во «Крестьянская газета», 1931. — 30 с.
505. Крупський І. В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга половина ХІХ — перша чверть ХХ ст.): Автореф. дис. ...д-ра іст. наук /НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 1996. — 29 с.
506. Кулик І. З чим ми йдемо до з'їздів: (Доп. на пленумі Оргкомітету СРП СРСР) // Червоний шлях. — 1934. — № 4. — С. 157–179.
507. Куліш М. Мина Мазайло //Куліш М. Твори: В 2 т. — К., 1992. — Т. 1. — С. 129–201.
508. Культпраця і клуби // Вісті. —1925. — 12 квітня.
509. Культура — масам //Червона преса. — 1931. — №2. — С. 2–3.
510. Культурне життя по УСРР та ССРР // Знання. — 1925. — № 24/25. — С. 33–34.
511. Кульчицький С. В. Курс — українізація //Родина. — 1999. — № 8. — С. 108–110.
512. Кульчицький С. В. Зміст радянської українізації 20-х рр. //Сучасність. — 1998. — № 9. — С. 66–70.
513. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). — К.: Наук. думка, 1996. — 346 с.

514. Кульчицький С. В. Українізація 20-х років: форми, сутність, наслідки // Сучасність. — 1998. — № 11. — С. 49-54.
515. Лавриненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія. 1917-1933. — 586 с.
516. Лакиза І. Комуністична партія і національна проблема: (З нагоди останнього пленуму ЦК КП(б)У) // Життя і революція. — 1926. — № 8. — С. 90-105; № 9. — С. 97-104.
517. Лакиза І. Серед журналів // Життя і революція. — 1928. — № 5. — С. 123-126; № 6. — С. 148-149.
518. Лакиза І. Політика партії в справі української художньої літератури // Червоний шлях. — 1927. — № 9-10. — С. 15-21.
519. Лапчинський Г. Національна політика за десять років соціалістичної революції // Життя і революція. — 1927. — № 5. — С. 243-249.
520. Лебедь Д. Внимание идеологическому фронту: Критика взглядов М. Волобуева // Большевик. — 1928. — № 7. — С. 79-87.
521. Лебедь Д. Некоторые моменты партийного съезда // Коммунист. — 1923. — 17 март.
522. Лебедь Д. Поменьше поспешности // Коммунист. 1923. — 4 апр.
523. Лебедь Д. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет. — Харків: Пролетарий, 1924. — 32 с.
524. Левченко Л. До організації гуртків культури українського слова // Життя і революція. — 1926. — № 2/3. — С. 125-126.
525. Лейтес А. Ренессанс украинской литературы: факты и перспективы. — Харків: ДВУ, 1925. — 40 с.
526. Ленин В. И. О рабочей печати. — М.: Соцекгиз, 1926. — 62 с.
527. Лизанчук В. Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. — К., 1995. — 212 с.
528. Лисиченко Д. Українська преса в Катеринославі // Бібл. вісті. — 1923. — № 2. — С. 12-16.
529. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Ст. до історії та критики укр. сусп.-політ. думки. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — 394 с.

530. Лібер Д., Черниш Н. Соціально-політичні та національні процеси в Україні в 20-30-ті роки // Політол. читання. — 1992. — № 2. — С. 209-218.
531. Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. — 1989. — № 3. — С. 46-55.
532. Лоцинська Н. В. «Червоий шлях» і літературні процеси 20-30-х рр. // Всесвіт. — 1998. — № 11. — С. 130-143.
533. Лоцинська Н. В. Журнал «Червоний шлях» та літературний процес 20-30-х рр. в Україні.: Канд. дис. ...філол. наук: 10.01.01 / НАН України. Ін-т літ. ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 186 с.
534. Лоцинська Н. В. Історія створення та місце часопису «Червоний шлях» в контексті національного відродження 20-30-х рр. XX ст. в Україні // Наукові читання — 98: Щоріч. конф. мол. учених України. — К., 1999. — С. 144-151.
535. Любченко П. Вирішальний рік п'ятирічки і завдання преси. — Харків: Пролетар, 1931. — 130 с.
536. М.С. (Гузар М.) Україна і національна політика Советів. — Б. м., 1938. — 91 с.
537. Мазепа І. Україна під червоною Москвою. — Львів, 1934. — 24 с.
538. Майстренко І. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. — Мюнхен, 1978. — 224 с.
539. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. — Мюнхен: Сучасність, 1979. — 259 с.
540. Майстренко І. Сторінки з історії КПУ. — Ч. I. — Нью-Йорк, 1967. — 312 с.
541. Манаєв О. Т. Теоретичні витоки тоталітарної моделі класової комунікації // Філософ. і соціол. думка. — 1991. — № 5. — С. 12-13.
542. Марков В. А. Контент-анализ в комплексном исследовании функционирования прессы: (Опыт конкретно-социол. исслед.). — М., 1974. — 189 с.
543. Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х рр.: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. — 1997. — № 6. — С. 81-90.

544. Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України 1921–1928 рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 /НАН України. Ін-т історії України. — К., 1997. — 22 с.
545. Масюкевич М. Видавництво і преса в підсоветській Україні //Вісті Укр. наук. ун-ту. — Берлін, 1937. — Ч. 1. — С. 29-33.
546. Матвеева Л. В. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (історико-джерелознавче дослідження): Автореф. дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.06 /Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1996. — 37 с.
547. Матвиенко С. С. Ведущие публицисты советской прессы в годы первой пятилетки (1928–1932). — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 76 с.
548. Матвиенко С. С. Советская печать — орудие культурной революции: Учеб. пособие. — Алма-Ата: Изд-во Каз. ГУ, 1979. — 79 с.
549. Матяш І. Б. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія /О. С. Онищенко (відп.ред.); НАН України; НБУ ім. В. Вернадського. — К., 1999. — 480 с.
550. М-ий. Шлях до масової українізації //Вісті. — 1925. — 20 жовт.
551. Микитенко І. Пролетарська література за доби соціалістичної реконструкції. — Харків: ЛіМ, 1929.–34 с.
552. Милоков П. В защиту слова. — М., 1905. — 30 с.
553. Михайлин І. Л. Історія української журналістики: від журналістики в Україні до української журналістики. — Харків: Вид-во ХДУ, 2000. — 124 с.
554. Мишанич О. Українська література під заборонаю //Літ. Україна.–1994. — 18 серп.
555. Мишурич А. Л. Печать, рожденная Октябрем. — М.: Изд-во МГУ, 1968. — 71 с.
556. Мишурич А. Л., Кузнецов И. В. История партийно-советской печати: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГУ, 1968. — 99 с.
557. Многонациональная советская журналистика /Ред. кол.: Б. Д. Дацок, Я. Н. Засурский, А. Л. Мишурич. — М.: Наука, 1972. — 320 с.

558. Многонациональная советская журналистика /Ред. кол.: Я. Н. Засурский, А. Л. Мишуриис, Р. П. Овсепян, Б. Г. Яковлев. — М.: Мысль, 1975. — 372 с.
559. Молотов В. Вопросы печати: (Из орг. отчета ЦК РКП(б) XIV съезду) //Красная печать. — 1926. — № 1/2. — С. 12–14.
560. Молотов В. О печати. — М.: Соцэкгиз, 1925. — 32 с.
561. Мукомела А. И. Становление типа массовой крестьянской газеты на Украине (1921–1925): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.01.10 /Львов. гос. ун-т им. И. Франко. — Львов, 1978. — 27 с.
562. На захист робітлькорів: (збірник партійних директив і законів СРСР і УСРР). — Харків: ДВУ, 1934 — 112 с.
563. На шляхах спецфондів у різні роки: Нарис історії цензури //Слово і час. — 1990. — № 1. — С. 91–98.
564. Народа з питань національної політики партії // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 1 травн.
565. Нарбут В. Pro domo sua (Письмо из Харькова) // Журналист. — 1922. — №1. — С.62-63.
566. Наріжний С. Українська преса: (Іст. огляд) //Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — К.: Либідь, 1993. — С. 146–166.
567. Народна освіта на Україні на 15 грудня 1927 р. // Статистика України. — 1928.—Т.7. — С.21-28.
568. Національне питання в реконструктивний період. — Харків: Пролетар, 1930. — 91 с.
569. Національне питання в Україні та опозиція //Більшовик України. — 1927. — № 10. — С. 3–10.
570. Недзвідський А. Мовне шкідницьке оформлення фальшує зміст //Червона преса. — 1932. — № 6. — С. 21–24.
571. Ненароков А. П. Из опыта национально-языковой политики первых лет советской власти //История СССР. — 1990. — № 2. — С. 3–14.
572. Нечаев М. На шляхах культурної революції //Вісті ВУЦВК. — 1929. — 6 січ.
573. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес. — Мюнхен: На чужині, 1947. — 119 с.

574. Николишин С. Націоналізм в літературі на східноукраїнських землях. — Париж, 1938. — 102 с.
575. Нікітін В. За здорову більшовицьку критику та самокритику в архівознавстві //Архів Рад. України. — 1933. — № 7/8. — С. 219-221.
576. Ніковський А. Розвиток літературної мови //Життя і революція. — 1925. — № 8. — С. 24-26.
577. Ніковський А. Словник «Пролетарської правди» (К., 1925) //Життя і революція. — 1926. — № 2/3. — С. 142-143.
578. Новиченко Л. Рання публіцистика В. Блакитного // Слово і час. — 1991. — № 2. — С. 28-36.
579. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30і рр.). — К.: Стилос, 1999. — 320 с.
580. Новохатько Л. М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті — сер. 30-х рр.): Автореф. дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.01 /Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 43 с.
581. Нюрнберг І. Преса перед партз'їздом //Червона преса. — 1925. — № 2. — С. 16.
582. Нюрнберг І. Шляхом ленінської «Правди» //Червона преса. — 1926. — № 8. — С. 26.
583. Ода П. Щодо щасливих літ українізації //Визвольний шлях. — 1988. — № 8. — С. 49-56.
584. Отмар Д. Советізація української культури //Визвольний шлях. — 1948. — № 7. — С. 12-16.
585. Очеретянко В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи (20-30-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Харків. держ. ун-т. — Харків, 1999. — 19 с.
586. Очеретянко В. І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років: (За матеріалами фондів «Рос. зарубіж. архіву» Держ. архіву Рос. Федерації) //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 240-252.
587. Очеретянко В. І. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення рад. цензури //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 70-79.

588. Павлюк І. З. Митець — влада — преса: історико-типологічний аналіз: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.01.08 /Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. — К., 1996. — 22 с.
589. Панчук М. І., Діброва С. С. 20-30-ті: Документи, факти, свідчення //Комуніст України. — 1990. — № 4. — С. 73-81.
590. Партийная жизнь на местах //Коммунист. — 1926. — 12 февр.
591. Перспективи освіти на Україні: (Розмова з заст. наркома освіти т. Ряпшо) //Вісті. — 1925. — 25 верес.
592. Перша Всеукраїнська нарада робітників 16-21 червня 1929 р.: Постанови. — Харків: Пролетарий, 1929. — 63 с.
593. Петров В. Українські культурні діячі УСРР 1920-1940 рр. — жертви більшовицького терору. — Нью-Йорк, 1959. — 58 с.
594. Петровський на Дніпробуді //Вісті. — 1925. — 2 серп.
595. Печать должна работать по-новому / Сост. А.Быстрозоров, Г.Набатов, Н.Шур. — Л.: Прибой, 1932. — 156 с.
596. Пилипенко С. 10 років української радянської книги // Бюлетень Державного видавництва України. — 1929. — № 4/5. — С. 8-10.
597. Пилипенко С. Як народжувався «Плуг» //Знання. — 1924. — № 41/42. — С. 21-22.
598. Півторадні В. Червоним шляхом революції //Вітчизна. — 1967. — № 1. — С. 155-161.
599. Плющ В. Правда про хвильовізм. — Мюнхен, 1954. — 76 с.
600. Плющ Л. Дві моделі культурної революції //KraKowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Краківські українознавчі зошити. — Краків, 1993. — Т. I-II. 1992-1993. — С. 139-151.
601. Попов М. М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — 2-ге вид. — Харків: ДВУ, 1929. — 386 с.
602. Попов М. М. Національна політика радянської влади. — Харків: ДВУ, 1925. — 108 с.
603. Попов М. М. Перетворити Україну на зразкову республіку: (Промова на об'єд. пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, листоп. 1933 р.) //Червоний шлях. — 1933. — № 10. — С. 174-185.

604. Попов М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними: Доп. на зборах харків. партактиву 9 лип. 1933 р. // Червоний шлях. — 1933. — № 7. — С. 109-126.
605. Попов Н.Н. Октябрь на Украине // Историк-большевик. — 1934. — №1. — С.21-23.
606. Попович М. Нарис історії культури України. — К.: Освіта, 1999. — 489 с.
607. Постишев П. Шляхи української радянської літератури (промова на II пленумі СРПУ) // Червоний шлях. — 1935. — №5. — С.3-19.
608. Постишев П. П. В боротьбі за ленінську національну політику партії: Зб. — К.: Партвидав, 1935. — 220 с.
609. Постишев П. П. О некоторых задачах марксистско-ленинского образования // Коммунистич. революция. — 1935. — № 3. — С. 10.
610. Постишев П.П. Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У і завдання партійної роботи // Більшовик України. — 1936. — № 3. — С. 27-29.
611. Постишев П.П. Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях. — 1933. — № 8/9. — С. 252-259.
612. Постишев П.П. Шляхи української радянської літератури: Промова на Пленумі правління Спілки радянських письменників України // Червоний шлях. — 1935. — № 5. — С. 3-19.
613. Преса і книжка до X з'їзду КП(б)У // Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6/7. — С. 27-33.
614. Прискерки опозиції // Більшовик України. — 1927. — № 9. — С. 1-3.
615. Про виконання партійних постанов // Вісті ВУЦВК. — 1925. — 5 серп.
616. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. — Мюнхен, 1956. — 176 с.
617. Работа печати в период посевной // Коммунист. — 1925. — 13 март.
618. Работяго Т. Огляд «Червоного стягу» // Червона преса. — 1926. — № 8. — С. 12.

619. Рахманний Р. Д. Донцов і М. Хвильовий. 1923–1933. — Лондон, 1984. — 156 с.
620. Рахманний Р. Преса Української РСР: 1967. — Нью-Йорк; Торонто: Пролог, 1967. — 24 с.
621. Романів П. За Марксо-Ленінову науку про газету // Червона преса. — 1931. — № 16. — С. 5–7.
622. Романів П. Форми і методи роботи преси за реконструктивного періоду. — Харків: Пролетар, 1931. — 124 с.
623. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ ст. /НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Наук.-дослід. центр періодики. — Львів, 2000. — 110 с.
624. Рубан В. А. Українська радянська газета: Проблеми становлення і розвитку. — К.: Радянський письменник, 1967. — 126 с.
625. Рубач М. Буржуазно-куркульська ідеологія // Червоний шлях. — 1932. — №5-8. — С.29.
626. Рудий Г. Я. Газетна періодика — джерело вивчення української культури. 1917–1920 рр. /Ін-т історії НАН України. — К., 2000. — 441 с.
627. Русанов А. Вопросы газетной практики и руководство печатью //Знамя коммунизма. — 1923. — № 1/2. — С. 12–13.
628. Русанов А. Газетна справа на Україні. — Харків: Вид-во газ. «Харьк.пролетарий», 1924. — 112 с.
629. С.Б. Диспут: Шляхи розвитку української літературної мови // Життя і революція. — 1925. — № 10. — С.99-101.
630. Сагарда М. Обсяг поняття «періодика». — К.: Літ. і мистецтво, 1928. — 34 с.
631. Садовський В. Національна політика Совітів на Україні. — Варшава, 1937. — 176 с.
632. Сазонів І. Робсількори в перевиборах Рад. — Харків: Пролетар, 1929. — 28 с.
633. Сазонів І. Робсількорівський рух на новий щабель. — Харків: Вид-во «Червона преса», 1929. — 30 с.
634. Сазонів І. Студкорівський рух і студпреса. — Харків: Вид-во «Червона преса», 1928. — 31 с.
635. Свашенко П. Мережа газет на Україні //Червона преса. — 1926. — № 8. — С. 16.

636. Свашенко П. Селянська преса за рік // Червона преса. — 1926. — № 8. — С. 17.
637. Светлов О. Сількорівські вечори. Прості розмови. На допомогу редколегіям стінгазет та сількорівських гуртків. — Одеса, 1928. — 32 с.
638. Свистун В. Нова хвиля червоного терору на Україні. — Вінніпег: Укр. голос, 1930. — 30 с.
639. Село на переломі: Зб. селян. листів / Упоряд., ред. І. Лазика. — Харків: Рад. селянин, 1930. — 70 с.
640. Семенко С. В. Журнал «Рідний край» і літературний процес початку ХХ століття: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.01.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2000. — 20 с.
641. Сербенська О. А. Мова газет і мовотворчість журналіста в аспекті соціально-культурного розвитку суспільства: Докт. дис. ...філол. наук: 10.01.08 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1992. — 38 с.
642. Синявський А. Дещо про українську мову // Україна. — 1925. — №1-2. — С.98-99.
643. Синявський А. Мова творів Г.Сковороди // Червоний шлях. — 1924. — №4-5. — С.36-38.
644. Скрипник М. О. До теорії боротьби двох культур. — Харків: Пролетарий, 1926. — 41 с.
645. Скрипник М. О. Історія пролетарської революції на Україні: Короткий начерк з портр. — Харків: Червоний шлях, 1923. — 85 с.
646. Скрипник М. Контрреволюційне шкідництво на культурному фронті // Червоний шлях. — 1930. — №4. — С.137-150.
647. Скрипник М. О. На герць: Мистец. фронт на Україні за постановою ЦК. — Харків: Літ. і мистецтво, 1932. — 153 с.
648. Скрипник М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР. — Харків: Рад. шк., 1933. — 36 с.
649. Скрипник М. О. Національні перетинки: Теорет. і політ. боротьба на терені нац. питання в УСРР у сучас. момент реконструктив. доби: Доп. і прикінцеве слово на каф. нац. питань УМЛ. — Харків: ДВУ, 1930. — 136 с.

650. Скрипник М. О. Перебудуватися по-справжньому // Червоний шлях. — 1932. — №5-6. — С.103-110.
651. Скрипник М. О. Про причини і джерела розколу КПЗУ // Більшовик України. — 1928. — № 8. — С. 11-25.
652. Скрипник М. О. Проти бухгалтерії в національному питанні // Скрипник М. О. Статті і промови. — Т. II: Нац. питання. — Ч. I. — Харків, 1929. — 320 с.
653. Скрипник М.О. Хвильвизм чи шумськизм? // Більшовик України. — 1927. — №2. — С.19-28.
654. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. — Мюнхен, 1949/1950. — 116 с.
655. Смирнов С. В. О свободе печати и журналистского творчества // Вестн. Ленингр. ун-та. — Сер. 2: История, языковедение, литературоведение. — 1991. — Вып. 4. — С. 87-90.
656. Смородін М. За Ленінову і Сталінову науку про пресу: (Промова на відкритих парт. зборах УКІЖу) // Червона преса. — 1931. — № 21. — С. 11-13.
657. Снегірьов Г. І. Набої для розстрілу. — К.: Дніпро, 1990. — 98 с.
658. Снітко Л. П. Партійна і радянська преса як джерело з історії колективізації // Вісник Київ. ун-ту. — Сер.: Історія і право. — 1965. — № 7. — С. 42-48.
659. Снітко Л. П. Стан і організація партійної і радянської преси УРСР в період наступу соціалізму по всьому фронті (1929-1932) // Вісник Київ. ун-ту. — Сер.: Історія і право.-1965. — № 7. — С. 132-140.
660. Солодкий Н. Лексика українських газет // Червона преса. — 1932. — № 6. — С. 22
661. Солодкий Н. Мова українських газет // Червона преса. — 1931. — № 35. — С. 22-24.
662. Солодуб П. Культуру — пролетаріату // Коммунист. — 1925. — 31 янв.
663. Солонська Н. До історії української періодичної преси // Бібл. вісн. — 1997.-№2. — С. 29-36; №3. — С. 29-32.
664. Солонська Н. Г. «Бібліологічні вісті» як явище української книгознавчої думки 20-х — початку 30-х років ХХ століття: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. — К., 1997. — 23 с.

665. Стан і завдання культурного будівництва на Україні. — Харків: Червоний шлях, 1927. — 30 с.
666. Сторчак К. За марксистсько-ленінову чистоту в літературі, проти ворожої пропаганди // Червоний шлях. — 1932. — №4. — С.93-98.
667. Сулима М. Мова А.Тесленка // Червоний шлях. — 1926. — №5-6. — С.39-40.
668. Сулима М. Особливості фразеології Т.Шевченка // Червоний шлях. — 1924. — №10. — С.40-42.
669. Сулима М. Регулятори і дисонатори української літературної мови //Життя і революція. — 1927. — № 1. — С. 74 -78.
670. Сулима М. Фразеологія Миколи Хвильового // Червоний шлях. — 1925. — №1.-2. — С.45-46.
671. Сулима М. Мова українських газет // Пролетарская правда. — 1925. — 28 квітн.
672. Сухино-Хоменко В. Одміни і банкрутство українського націоналізму: Іст.-публіцист. нариси. — Харків, 1927. — 194 с.
673. Таран Ф. «Мимоволі» не одмахуйтеся: (До питання про укр. робітн. газ.) //Вісті ВУЦВК. — 1929. — 30 квіт.
674. Таран Ф. Василь Еллан Блакитний //Червоний шлях. — 1926. — № 2. — С. 64-65.
675. Таран Ф. Мова наших газет // Вісті. — 1924. — 3 травня.
676. Таран Ф. Про стиль газетний, про боротьбу за якість // Вісті ВУЦВК. — 1926. — 5 травня.
677. Теплова Е. Ф. Архивные источники по истории декретов советской власти о печати (1918-1919) //Сов. архивы. — 1990. — № 4. — С. 74-78.
678. Ткачук І. Національно-культурне будівництво на Україні та завдання робсьькорів. — Харків: Пролетар, 1929. — 32 с.
679. Торгівля українською книжкою і газетою // Вісті. —1925. — 2 серпня.
680. Торжевська Г. «Віснику Національної Академії наук України» — 70 років //Вісн. НАН України. — 1998. — № 9/10. — С. 5-9.
681. Украинизация в государственных органах //Коммунист. — 1925. — 17 окт.

682. Українізація і НК РСІ // Вісті ВУЦВК. — 1925. — 30 квіт.
683. Українська преса і влада: взаємодія, суперечності // Людина і влада. — 1999. — № 6/7. — С. 58-63.
684. Усенко П. Організації і творчі шляхи літературного молодняка. — Харків: Плуг, 1930. — 56 с.
685. Ф[еодосій]. Т[аран]. Од формального виконання декрету — до українізації // Вісті ВУЦВК. — 1924. — 29 серп.
686. Фогелевич Л. Основные директивы и законодательство о печати: Системат. сб. — М.: Юриздат, 1930, — 130 с.
687. Федорина М. І. Партійно-радянська преса України як історичне джерело з історії розвитку соцзмагання та поширення передових методів праці в сільському господарстві (1933-1957). — К., 1972. — 56 с.
688. Федоришин П. Висвітлення боротьби за державну українську мову на сторінках преси (1917-1920) // Українська журналістика: історія та сучасність. — Вісн. Львів. ун-ту. — Львів, 1997. — Вип. 20. — С. 112-114.
689. Федорівський С. Тотальний розгром українізації (30-40 рр.): Розділ з підгот. до друку праці «Русифікація України» // Визвольний шлях. — 1977. — № 7/8. — С. 802-809.
690. Фурер В. Підсумки і завдання культурного будівництва на Харківщині. — Харків: Пролетар, 1930. — 60 с.
691. Фурер В. Як робиться селянська газета та хто її творці. — Харків; Рад. село, 1926. — 90 с.
692. Хвиля А. Викорінити, знищити націоналіст. коріння на мовному фронті // Більшовик України. — 1933. — № 7/8. — С. 43-48.
693. Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні. — Харків: Партвидав, 1930. — 61 с.
694. Хвиля А. Думки про «Комуніст»: (Газ. «Комуніст» і політика українізації) // Комуніст. — 1927. — 16 черв.
695. Хвиля А. За створення великого мистецтва соціалістичної доби // Червоний шлях. — 1932. — №5-6. — С.79-103.
696. Хвиля А. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті. — Харків: ДВУ, 1933. — 143 с.
697. Хвиля А. Знищити український націоналізм і його агентуру // Більшовик України. — 1933. — № 13/14. — С. 65-75.

698. Хвиля А. Зрадники //Більшовик України. — 1928. — № 7. — С. 8-19.
699. Хвиля А. КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику. — Харків: Пролетар, 1933. — 108 с.
700. Хвиля А. Переможна зброя більшовизму //Червона преса. — 1932. — № 13. — С. 3-6.
701. Хвиля А. Про український і російський націоналізм // Комуніст. — 1927. — 18, 20, 22, 23 жовт.
702. Хвиля А. Пролетаріат і практичне розгортання національно-культурного будівництва //Більшовик України. — 1930. — № 13/14. — С. 38-55.
703. Хвиля А. Трубадури українського фашизму // Більшовик України. — 1930. — №5-6. — С.13-29.
704. Хвиля А. Ясною дорогою: Рік на літ. фронті. — Харків: ДВУ, 1927. — 247 с.
705. Цифри о печати СССР. — М., 1940. — 117 с.
706. Чапленко В. Мовна політика більшовиків. — Нью-Йорк, 1976. — 94 с.
707. Часописи Поділля; Іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газ. на Україні (1776-1926) та 10-ліття існування УСРР /Уклад. М. Білінський, Н. Співачевська та ін.; Вінниц. філія Всенар. б-ки України. — Вінниця, 1927/1928. — 146 с.
708. Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово //3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 12-28.
709. Черняк Є. Журнальна проблема на Україні //Критика. — 1929. — № 12. — С. 4-6.
710. Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках //Чехович В. А., Касьянов Г. В., Ткачова Л. М. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на початку 30-х років) / Ін-т історії АН України. — К., 1990. — С. 3-25.
711. Чорній С. Історія української літературної мови ХХ ст. — Мюнхен, 1975. — 119 с.
712. Чубар В. Про українізацію партії //Вісті ВУЦВК. — 1925. — 17 квіт.
713. Шабліовський Є. Більшовицьким темпом //Життя і революція. — 1933. — № 4/5. — С. 84-86.

714. Шалдїй Д. Легальні донощики НКВД: Про роль «роб-сількорів» в СРСР //Визвольний шлях. — 1951. — № 2. — С. 16–18.
715. Шаповал Ю. Большевицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти // Визвольний шлях. — 2001. — № 5. — С. 28–45.
716. Шаповал Ю. Каганович на Україні //Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 62–74; № 10. — С. 117–129.
717. Шаповал Ю. І. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) /Інститут національних відносин і політології НАН України. — К., 1994. — 270 с.
718. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х рр.: Сторінки ненаписаної історії. — К.: Наук. думка, 1993. — 244 с.
719. Шаповал Ю. І. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — 560 с.
720. Шарпатий В. Г. Діяльність М. О. Скрипника на чолі наркомату освіти радянської України (1927–1933): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 /Запорізьк. ун-т. — К., 1994. — 17 с.
721. Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві //Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою /Ред. М.Овчаренко. — Париж; Чикаго, 1962. — С. 309–332.
722. Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 рр. //Сучасність. — 1978. — Ч. 5. — С. 36–57.
723. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1914): стан і статус. — Мюнхен, 1987. — 215 с.
724. Шелухін С. Державна українська мова // Вісті. — 1920. — 28 травн.
725. Шипович М. А. Літературно-мистецька інтелігенція України в 20-ті рр.: Автореф. дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.06 /Донецьк. держ. ун-т. — Донецьк, 2000. — 20 с.
726. Шипович М. А. Партиїно-радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-і роки //Укр. іст. журн. — 2000. — № 1. — С. 95–102.
727. Шлихтер А. Борьба с национальными уклонами на современном этапе. — К.: Партиздат, 1933. — 83 с.

728. Шліхтер А. Очередные задачи культурного фронта: Докл. и заключ. слово на открытом партсобор. ВУАМ-ЛИН 5 июля 1933 г. — К.: Партиздат, 1933. — 12 с.
729. Шліхтер О. За більшовистську непримиримість в теорії // Більшовик України.—1933. — № 5. — С. 9-13.
730. Шляхом «Правды»: Зб. ст. — Харків: Ред.-видав. відділ Кн. палати УРСР, 1972. — 334 с.
731. Шумский А. По поводу одной формулы (Борьба культур) // Коммунист. — 1923. — 4 апреля.
732. Юринець В. Про національні ухили в Компартії Західної України // Більшовик України. — 1927. — №9. — С.7-17.
733. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1998. — 20 с.
734. Яворский М. Языкотворчество на Украине // Коммунист. — 1926. — 28 августа.
735. Як проводити національну політику в профспілках // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 20 січ.
736. Borys J. The sovietization of Ukraine. 1917-1923: The communism doctrine and practice of national self-determination. — Edmonton, 1980. — 488 p.
737. Dmytryshyn B. Moscow and Ukraine 1918-1953: A study of Russian bolshevik national policy. — New-York, 1956. — 310 p.
738. Liber J. Soviet nationality policy, urban growth and identity change in the Ukrainian SSR 1923-1934. — Cambridge, 1992. — 289 p.
739. Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine. — New-York; London, 1962. — 438 p.

Іван Посохов

Студентство університетів

Російської імперії
XIX – початку XX ст.:
становлення та еволюція
субкультури

Структури повсякденності

Іван Посохов

Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / наук. ред. проф. В. М. Духопельников. – Х.: Раритети України, 2012. – 288 с. – (Структури повсякденності)

Ольга Коляструк

**Інтелігенція УСРР
у 1920-ті роки:
повсякденне життя**

Ольга Коляструк

Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя /
Під ред. проф. В. Даниленка / Друге вид. – Х.: Раритети
України, 2015. – 404 с. – (Структури повсякденності)

Роман Любавський

**Повсякденне життя
робітників Харкова
1920-х — 1930-х років**

Роман Любавський

**Повсякденне життя робітників Харкова 1920-ті —
на початку 1930-х років / Під ред. проф. Л. Посохової,
передмова проф. О. Коляструк. — Х.: Раритети України,
2015. — 356 с. — (Структури повсякденності)**

Наукове видання
(укр. мов.)

Ольга Анатоліївна Коляструк

Преса УСРР в контексті політики українізації
(20-30-ті роки ХХ ст.)

Відповідальний редактор:
проф. Віктор Даниленко

Відповідальний за випуск:

Андрій Корнєв

Художній редактор:

Інна Акмен

Технічна редакція та дизайн-макет:

Володимир Тарасов

Підписано до друку 15.04.2016

ООО «Раритети України»

Св. реєстр. ДК №3238 від 16.07.08

61004, Харків, вул. Степова, 32

Формат 60X90/16 Папір офсетний.

Друк офсетний Гарнітура: «Book Antiqua»

Ум. друк. арк. 19 Тираж 200 екз.

Зам. № 15. 04